

MƏHƏMMƏD TEYMURLU

POLİTOLOGİYA

Dərslik

(Yenidən işlənmiş təkrar nəşr)

*Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
Vahid elmi-metodik şurasının "Fəlsəfə, sosiologiya
və politologiya" bölməsi tərəfindən təsdiq edilmişdir.
(24 dekabr 1999-cu il tarixli iclasın 04 N-li protokolu)*

Bakı - 2014

Babam Həsən bəy Zərdabinin əziz xatirəsinə...

Elmi redaktor:

F.Q.Vahidov,

dosent, fəlsəfə elmləri namizədi;

Rəyçilər:

S.H.Daşdəmirov,

professor, fəlsəfə elmləri doktoru;

E.Y.Zeynalov,

dosent, fəlsəfə elmləri namizədi;

Elmi Məsləhətçi:

C.M.Cəfərov,

professor, tarix elmləri doktoru

288464

1
736

Siyasi elmin təşəkkülünü, siyasi təkamülünü və müasir nəzəri problemlərini əhatə edən bu dərslik ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri, magistrələr, doktorantlar, müəllimlər, habelə politologiyani müstəqil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN-5-8687-4-203-6

Bakı Dövlət Universiteti
ELMİ KİTAPXANA

© Teymurlu Məhəmməd, 2014

Həsən bəy Zərdabi nəsindən olan **Məhəmməd Əbdüləziz oğlu Teymurlu** 1939-cu ildə Zərdab rayonunun Məlikli kəndində anadan olub. Orta məktəbi və Göyçay Pedaqoji texnikumunu bitirib kənddə sinif müəllimi işləmişdir. 1961-1964-cü illərdə uzaq Sibirdə ordu sıralarında xidmət etmişdir. 1965-ci ildə indiki Slavyan Universitetinin əyani şöbəsinə daxil olmuşdur. 1971-ci ildə ali təhsilini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək müəlim kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. O, müəllimlik etməklə yanaşı, həm də çoxtirajlı “Bilik” qəzetində ədəbi işçi, redaktor müavini, ictimai elmlər kabinetinin müdiri vəzifələrində də çalışmışdır.

1977-1978-ci illərdə M.Teymurlu Şevçonko adına Kiyev Dövlət Universitetinin ictimai elmlər üzrə ixtisasartırma kursunu bitirmişdir.

O, 1985-ci ildə indiki BDU-nun məqsədli aspiranturasına qəbul olmuşdur. 1987-ci ildə mənəvi tərbiyənin aktual problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək, fəlsəfə elmləri üzrə alimlik dərəcəsi almışdır.

M.Teymurlu 1989-cu ildə indiki ADU-nun fəlsəfə kafedrasına baş müəllim və dosent vəzifələrinə seçilmişdir.

1993-2005-ci illərdə həmin ali məktəbin fəlsəfə, politologiya və iqtisadi nəzəriyyə kafedralarının müdiri işləmişdir. 50-dən çox elmi-siyasi, metodik və dərs vəsaitinin, 150-dən çox publisistik məqalənin müəllifidir.

Son illərdə əsasən aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Fəlsəfə”, ali məktəblər üçün dərslik, “Azərneşr”, 1997-ci il, təkrar yenidən işlənmiş nəşr, 2001-ci il (həmmüəllif);

2. “Politologiya”, ali məktəblər üçün dərslik. “Səda” nəşriyyatı. 2001-ci il. Akademik, Əməkdar elm xadimi Fuad Qasımzadənin “Ön söz”ü ilə;

3. “Sosiologiya”, ali məktəblər üçün dərslik. 2005-ci il, yenidən işlənmiş nəşr, 2006-cı il (həmmüəllif);

4. “Qədim Şərqi fəlsəfəsi”, “Təbib” nəşriyyatı, 1995-ci il (həmmüəllif);

5. “Politologiya”, ali məktəblər üçün dərslik, “Təknur” nəşriyyatı. 2005-ci il, yenidən işlənmiş təkrar nəşr, 2007-ci il (redaktor, məsləhətçi və həmmüəllif).

Bütün dərsliklər Respublika Təhsil Nazirliyinin Vahid Elmi Metodik Şurasının “Fəlsəfə, Sosiologiya, Politologiya” bölməsi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

M.Teymurlu keçmiş SSRİ Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü kimi dəfələrlə beynəlxalq elmi simpoziumlarda, konfranslarda fəal iştirakına görə mükafatlandırılmış və fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür.

2003-cü ildə YUNESKO-nun xətti ilə İrəvanda keçirilən Beynəlxalq Simpoziumda Azərbaycan nümayəndə heyətinə başçılıq etmişdir.

O, indiki BDU-nun nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə elmləri üzrə ixtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasında dəfələrlə rəsmi oponent olmuşdur.

M.Teymurlu Əməkdar incəsənət xadimi, “Qızıl qələm” ali media mükafatı laureatı, tanınmış hərbi-şair, polkovnik Abdulla Qurbaninin əsgər həyatına, Vətən oğullarının qəhrəmanlıqlarına, görkəmli sərkərdələrimizin, generallarımızın ibrətamiz ömür yollarına həsr edilmiş 15-dən artıq sanballı təbii, tarixi, sənədli əsərlərdən ibarət kitabların redaktoru olmuşdur. O, hal-hazırda da hərbi hissələrdə, xüsusilə Murovdağda, qaçqın düşərgələrində, uşaqlar və qocalar evlərində, respublikamızın ən ucqar məktəblərində, universitet auditoriyalarında “Şəhidlik-Qəhrəmanlıq” dərslərini həyata keçirməklə də məşğuldur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, gənclərin orduya hazırlanmasında, ölkədə vətənpərvərlik işinin təşkilində göstərdiyi xidmətlərə görə M.Teymurlu Müdafiə Nazirliyi və Ali Hərbi Komandanlıq Məktəbi tərəfindən 4 dəfə “fəxri fərman” və diplomlarla təltif edilmişdir. O, səmərəli fəaliyyətinə görə Dünya Azərbaycanlı Gənclərinin Beynəlxalq Həmrəylik Cəmiyyətinin Ağsaqqallar Şurasının sədri kimi dəfələrlə fəxri mükafatlar alıb.

Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, ABŞ-da çıxan beynəlxalq “Babilon-Azərbaycan” jurnalının müxbiridir. İctimai-siyasi satirik “Güzgü” qəzetinin redaksiya heyətinin və Həsən bəy Zərdabi adına Dünya Azərbaycanlıları Xeyriyyə Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvüdür.

2005-ci ildə 22 sayılı Nəsimi ikinci seçki dairəsi komissiyasının 16 sayılı qərarı ilə M.Teymurlunun Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputatlığa namizədliyi qeydə alınıb.

Hazırda o, ADU-nun fəlsəfə kafedrasında professor vəzifəsində çalışır.

Ailəlidir, 3 övladı, 4 nəvəsi var.

Giriş

İndiki dövrdə siyasət ictimai həyatın bütün sahələrinə dərinlən nüfuz edir və insanların həyat fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Yaşadığımız dövr sosial-siyasi proseslərin, siyasi fəaliyyətin gətdikcə genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə səciyyələnir. Bu proseslər insanların siyasətə, siyasi fəaliyyət sahələrinə meyil və marağını gündən-günə artırır. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, müstəqil respublikamızda da siyasət, siyasi məsələlər artıq hamının, xüsusilə müasir gənclərin dərin marağına səbəb olur və onlarda yeni dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir.

Demokratik cəmiyyətin prinsiplər əsasında idarə olunması, dövlət quruculuğunun daha da təkmilləşdirilməsi, seçkilərin beynəlxalq standartlara uyğun keçirilməsi, insan hüquqlarının qorunması, vətəndaşların siyasi həyatda normal iştirakı və s. kimi taleyüklü məsələlər əhəmiyyətli dərəcədə insanların dünyagörüşünün və siyasi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məhz bu yüksək siyasi təfəkkürün nəticəsində mümkündür. Siyasi biliklərə yiyələnmək, cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələri dərinlən təhlil etmək, faktlara obyektiv mövqedən yanaşmaq və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə düzgün qiymət vermək bugünkü gəncliyin və eləcə də tələbələrin ümdə vəzifəsidir.

Dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyən, milli ənənələrinə sadıq olan və dünya standartlarına uyğun demokratik təsisatları təcridən yaradaraq mənimsəyən gənc müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün həmin vəzifələr xü-

susi əhəmiyyətə malikdir. Söz yox ki, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsində oxuculara təqdim edilən “Politologiya” dərsliyinin müəyyən köməyi olacaqdır.

Dərslik on altı fəsildən ibarətdir. Həmin fəsillərin hər birini müəllif konkret, yığcam, aydın şəkildə və tələbələrin qavraya biləcəyi səviyyədə işləmişdir.

Dərslikdə hər şeydən əvvəl politologiyanın bir elm kimi tarixi təkamülü, onun kateqoriyalar sisteminin formalaşması və inkişafı, metod və funksiyaları, tədqiqat üsullarının rəngarəngliyi anlaqlı şəkildə və hərtərəfli işıqlandırılmışdır.

Dərsliyin ən maraqlı oxunan, yaxşı təsir bağışlayan, özünün yüksək elmi-tədris məziyyətləri ilə fərqlənən fəsillərindən biri ikinci fəsildir. Bu fəsildə müəllif dünyanın ictimai-siyasi fikir tarixini, yəni e.ə. birinci minillikdə siyasi təsəvvürlərin yaranmasından XX əsrə kimi olan dövrü xarakterizə etməyə cəhd göstərmiş və buna nail olmuşdur.

Kitabda Azərbaycan siyasi fikir tarixi - Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük ədəbi-tarixi abidə olan “Avesta”dan, zərdüştcülük ideya-siyasi fikrindən başlayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə çalışmış və bütün şüurlu həyatını buna sərf etmiş M.Ə.Rəsulzadəyə qədər olan bir dövr əhatəli işlənmişdir. Maraqlı burasıdır ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixində Ə.Bəhmənyar, N.Gəncəvi, N.Tusi və digər filosof və mütəfəkkirlərin fikirləri yığcam şəkildə şərh edilmişdir.

Dördüncü fəsil siyasət anlayışına həsr olunmuşdur. Po-

litologiya elminin tədqiqat obyektini öyrənmək üçün özünəməxsus “açar” rolunu oynayan siyasət anlayışı yeni nəzəri müddəalar əsasında izah edilmişdir. Dövlətin idarə olunmasında siyasi elitanın rolu artıq dünya təcrübəsində qəbul olunmuşdur. İstər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə “Politologiya” kursu üzrə dərslilər, dərslər vəsaitləri az yazılmamışdır. XX əsrin sonunda digər humanitar və ictimai-siyasi elm sahələri kimi, politologiya da xeyli inkişaf etmiş, elmi-nəzəri və praktik cəhətdən mühüm uğurlar qazanmışdır. Ancaq bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, öz tədqiqat predmetinə münasibət baxımından politologiya elmi digər elm sahələrinə nisbətən, daha çevik və dəyişkəndir. Dünyanın siyasi mənzərəsinin sürətlə və kəskin surətdə dəyişməsi politologiya elmi qarşısında yeni-yeni problemlər qoyur və onların həll olunmasını tələb edir. Bunu müstəqillik və suverenlik qazanmış postsovet ölkələrinin, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasının təmsalında da görmək olar. Keçid dövründə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarının yaradılması, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində aparılan islahatların yeni mərhələyə keçməsi, Avropa standartları əsasında demokratiya və qanunvericiliyin durmadan inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu, suverenlik sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin ümumiləşdirilməsi, milli, ümumbəşəri və beynəlxalq-hüquqi prinsiplərin qarşılıqlı əlaqəsinin ölkəmizin siyasi gerçəkliyinə uyğun olaraq araşdırılması və s. amillər “Politologiya” kursu üzrə yeni dərslilərin yazılmasını tələb edir.

Siyasi elitanın meydana gəlməsi və fəaliyyəti mexaniz-

minin mürəkkəb təbiətindən, bununla bərabər sosial iyerarxiyada yüksək mövqə tutan bir və ya bir neçə nəfərin bütün cəmiyyətə, təşkilata və ya sosial qrupa daim legitim təsirində ifadə olunan siyasi liderlikdən ətraflı söhbət gədir. Bu fəsildə Qədim Misir fironlarından bu günə qədər olan siyasi liderlərin siyasi fikirləri xarakterizə edilir.

Siyasi sistemin başlıca ünsürü olan dövlət və onun xarakteri, fəaliyyət mexanizmi, forma və üsulları VI və VII fəsillərdə öz əksini tapmışdır. Müəllif dövlət sistemində müəyyənədiçi rol oynayan siyasi rejimi, idarəetmə metodları və üsullarını müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təhlil etmişdir.

Siyasi partiyalar, demokratiya, parlament və seçkilər müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk nailiyyətləri kimi ayrıca fəsillərdə işıqlandırılmışdır. Demokratiya və onun məhsulu olan çoxpartiyalılıq, parlament və seçki anlayışlarının indiki keçid dövrünə xas olan əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Siyasi şüurun və siyasi mədəniyyətin ən zəruri və aktual problemləri də müəllifin diqqətindən kənar qalmamışdır. Bu halda siyasi münasibətlərin, siyasi prosesin və fəaliyyətin dərk edilməsi müfəssəl araşdırılmışdır. Müəllif hakimiyyət münasibətinin əsas cəhətlərini ifadə etməklə yanaşı, siyasi proseslərdə iştirakçılığın başlıca üsul və metodlarını göstərmişdir. İdeologiyayı siyasi şüurun forması olmaq etibarilə araşdırarkən, müəllif hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı qrup mənafələrini və ümumi-ictimai mənafələri əks etdirən mövqələrin, fikir və mülahizələrin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

XIV-XVI fəsilləri əhatə edən siyasi münaqişələr və beynəlxalq münasibətlər mövzusu diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllif burada dünyanın getdikcə artmaqda, güclənməkdə olan vəhdəti, vahid dünya iqtisadi mühitinin formalaşması meylini, beynəlxalq siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin rolunu göstərməyə çalışmışdır.

Dərslikdə “Qeydlər“ bölməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, dərslikdə olan çətin sözlər (terminlər) həmin bölmədə izah olunmuşdur.

Oxuculara təqdim edilən dərslik haqqında xoş sözlər çox söyləmək olar. Ancaq əsas qiyməti oxucular özləri verməlidir. Mən də fəlsəfəni tədris edən bir alim kimi onu deyə bilərəm ki, professor Teymurlu Məhəmməd Əbdüləziz oğlunun gərgin əməyinin məhsulu olan “Politologiya“ dərsliyi elmi-praktik cəhətdən dəyərlidir, müasir təhsil sisteminin qarşıya qoyduğu zəruri tələblərə tamamilə cavab verir.

Qabil Hüseyinli,
professor, fəlsəfə elmləri doktoru

I FƏSİL

POLİTOLOGİYANIN PREDMETİ

Politologiya “politika” (siyasət) sözündən götürülmüşdür, yunanca dövlət və ya ictimai işlər mənasını ifadə edir. Politologiya siyasət və hakimiyyət məsələlərini öyrənir.

“Politika” sözünü ilk dəfə qədim yunan filosofu Arisotel işlətməmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan filosofu Nəsirəddin Tusi siyasətə böyük diqqət yetirmişdir. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə müəyyən hərc-mərcliyə yol verməmək üçün bəzi tədbirlərə ehtiyac duyulur ki, bunu da siyasət adlandıırırlar. Siyasəti həyata keçirmək üçün bir adama ehtiyac əmələ gəlir. Eyni zamanda da mütləq hökmdar və ya şah lazım deyildir: “Bütün dövrlərdə müdrik bir rəhbərə, tədbir sahiblərinə ehtiyac vardır. Tədbir olmasa, nizam-intizam aradan qalxar, insan cəmiyyətdə lazım olduğu kimi inkişaf etməz”.

Politologiya bir elm kimi ilk dəfə olaraq 1880-ci ildə ABŞ-ın Kolumb Universitetində (o vaxt kollec adlanırdı) C.V.Bercessin rəhbərliyi altında tədris edilməyə başlanmışdır. Sonralar C.Hopkins Universitetində də politologiya şöbəsi açıldı. Nəhayət, politologiya elminin daha geniş vüsət almasında 1903-cü ildə Amerika Sosial Elmlər Assosiasiyasının (ASEA) yaranması səbəb oldu.

Politoloqlar ilk əvvəllər, başlıca diqqəti siyasi sistemin formal təsisatlarının tədqiq edilməsinə yönəldirdilər. Bir

sözlə, parlament idarəçiliyi sistemlərinin, prezident hakimiyyətinin, konstitusiyaların və s.-nin tədqiqinə diqqət yetirirdilər.

Lakin sonralar aydın oldu ki, siyasi prosesin iştirakçısı olan insanların davranışının öyrənilməsi labüddür. Məhz bu baxımdan, idarəetmə sisteminə cəlb olunmuş fərdlərin və qrupların davranışına maraq artdı. Siyasi tədqiqatlarda istifadə olunan informasiya mənbələri və tədqiqat metodları dəyişdi. Seçki sisteminə, anketləşdirməyə xüsusi diqqət yetirildi.

Beləliklə, politologiya elmi daha da inkişaf etməyə başladı. 1949-cu ildə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyasının (BSEA) yaradılmasından sonra politologiya elmi beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandı.

YUNESKO-nun ekspertlər qrupu 1949-cu ildə politologiyanın tədqiqatlarının aşağıdakı əsas istiqamətlərini göstərmişdir:

- 1. Siyasi təsisatlar;**
- 2. Partiyalar. Qruplar və ictimai rəy;**
- 3. Beynəlxalq münasibətlər.**

Beynəlxalq aləmdə, xüsusilə ABŞ-da politologiyanın tədqiqatlarına və politoloq kadrlarının hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, böyük məbləğdə vəsaitlər xərclənirdi. ABŞ-da Amerika Siyasi Elmlər Assosiasiyası ilə yanaşı, Amerika Siyasi, Fəlsəfə və Hüquq Cəmiyyəti, Beynəlxalq Tədqiqatlar Konfransı, Siyasi Tədqiqatlar Təşkilatı, Universitetlərarası Siyasi Tədqiqatlar Konsorsiumu və s. təşkilatlar politoloji tədqiqatlar aparmaqla məşğuldurlar.

ASEA-nın məlumatına görə, ABŞ-da politologiya hazırda 28 müstəqil ixtisas sahəsini əhatə edir.

Politologiyanın kateqoriyaları. “Kateqoriya” yunan sözü olub, hərfi mənası mülahizə, şəhadət deməkdir. Kateqoriya insanın dünyaya münasibətinin ən ümumi üsullarının anlayışlarda dərk olunması formasıdır; bu, təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün ən ümumi və mühüm xassələrini, qanunlarını əks etdirir. Politologiyada istifadə olunan anlayışlar, məfhumlar mənacə çoxlarına aydındır. Lakin buna baxmayaraq elə anlayışlar var ki, bu terminləri aydınlaşdırmaqda çətinliklərə rast gəlinir. Politologiyada işlədilən anlayışlar sistemi birdən-birə indiki formanı almamışdır. Cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində siyasi dil özündə bu və ya başqa anlayışları birləşdirmişdir. Müvafiq dövrdə yaşayıb-yaratmış siyasi elm xadimi əgər bir tərəfdən o dövrün siyasi gerçəkliyini tədqiq etmişdirsə, digər tərəfdən həmin gerçəkliyi əks etdirən siyasi dil onun tədqiqat obyektinə daxil olmuşdur.

Siyasətlə və siyasi elmlə məşğul olan alimlər, praktikalər öz fəaliyyətləri ilə siyasi dili inkişaf etdirmiş, dövrün reallıqlarına uyğun olaraq, onu bu və ya başqa bir anlayışla daha da zənginləşdirmişlər. Belə ki, antik müəlliflərin əsərlərində “demokratiya”, “aristokrat”, “polis” kimi anlayışlar siyasi dildə üstünlük təşkil edirdisə, müasir dövrdə bunlara “milli məclis”, “milli dövlət”, “plüralizm”, “suverenlik” və s. kimi anlayışlar əlavə olunmuşdur.

Müasir dövrdə politologiyada işlədilən siyasi dil əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bunları tək-cə dilin öz inkişafı kimi başa düşmək düzgün deyildir. Siyasi dil eyni zamanda

mühüm sosial funksiya yerinə yetirir, insanı siyasi həyatda iştirak etmək üçün hazırlayır, onun politoloq, şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas yer tutur.

Politologiyada digər ictimai və sosial elmlərin kateqoriyalarından (cəmiyyət, sinif, hüquq, qrup, etnos və s.) istifadə edilir. Eyni zamanda, ictimai fikir tarixində işlədilən bir çox kateqoriyalar (təbiət, ailə, insan və s.) da politoloji tədqiqatlarda öz əksini tapır. Politologiyanın predmetini əks etdirən kateqoriyalar aşağıdakılardır: siyasi sərvət, siyasi proses, siyasi ideologiya, siyasi fəaliyyət, siyasi təsisat, siyasi hakimiyyət, siyasi münasibətlər, siyasi hərəkət, siyasi sistem, siyasi həyat, siyasət, siyasi lider, siyasi partiya, siyasi quruluş, konsensus, lider, unitar dövlət, federativ dövlət və s.

Politologiyanın tədqiqat obyektinin genişliyi onun istifadə etdiyi metodlarda da öz əksini tapır. Politologiyanın metodları aşağıdakılardır:

1. Ümumməntiqi metodlar: analiz və sintez, abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, analogiya və modelləşdirmə;

2. Nəzəri metodlar: fikri eksperiment, riyazi formallaşdırma, tarixi təsvir metodu;

3. Sistemli yanaşma metodu.

Sistemli yanaşma metodu üç səviyyədə tətbiq edilir:

a) bütöv bir tam kimi siyasi sistemlər (dünya kapitalist təsərrüfat sistemi, ayrıca bir ölkənin siyasi sistemi və s.);

b) ayrı-ayrı global sistemlərin hissələri - yarım sistemlər (partiya sistemləri, yerli hakimiyyət sistemi);

v) siyasi sistem elementləri (siyasi partiyalar, hökumət, vətəndaş və s.)

4. Struktur-funksional analiz metodu. Bu metod siyasi hadisələri ayrı-ayrı insanların, yaxud qrupların davranışına (fəaliyyətinə) şamil edilmiş halda öyrənir. Buraya 3 başlıca amil daxildir:

- a) *anket tədqiqatı və müsahibə;*
- b) *siyasi fəallığın statik tədqiqi;*
- v) *laboratoriya eksperimenti.*

5. Qərarın qəbul edilməsi metodu. Burada qərarın qəbul edilməsi prosesi; siyasi qərar; siyasi qərarın reallaşdırılması aiddir.

Politologiyanın funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Təsviri-deskriptiv funksiya. Bu funksiya siyasi fəallıqda mövcud olan problemlərin qeydə alınmasını nəzərdə tutur;

2. İzahedici-şərhedici funksiya. Siyasi problemlərin yaranma və təzahür səbəblərini izah edir;

3. Gələcəyi görmə - proqnostik funksiya. Gələcəkdə siyasi prosesin necə olacağını xəbər verir;

4. Vasitə-yardımcı funksiya. Gündəlik siyasi məsələlərin həlli yollarını araşdırır;

5. İdeoloji-idraki funksiya. Siyasi həyatın mahiyyətini dərk etməyə kömək edir, ideoloji izahını verir;

6. İdarəetmə funksiyası. Siyasi meyilləri və istiqamətləri göstərən politologiya səmərəli siyasi rəhbərliyi həyata keçirmək və sosial prosesləri idarə etmək üçün konkret tövsiyələr verir və həyata keçirir.

Politologiya sosial-siyasi elmlər sistemində özünə-məxsus yer tutur. O digər bilik sahələri ilə, xüsusilə fəlsəfə, hüquq, tarix, psixologiya, kibernetika, demoq-

rafiya, etnoqrafiya, coğrafiya və s. sıx əlaqədardır.

Politologiya hüquq elminə daha yaxındır. Ona görə ki, politologiya dövlətin siyasətini tədqiq edir, hüquq isə dövlət hakimiyyət strukturlarının və onların arasındakı əlaqələrin formal təşkili mexanizmlərini öyrənir, konkret hüquqi qərarlar işləyib hazırlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, politologiya sosiologiya ilə bir növ əkizdir, doğmadır. Belə ki, politologiya cəmiyyət və onu təşkil edən qruplar haqqında geniş material verən sosiologiyanın xidmətlərindən fəal istifadə edir. Daha konkret desək, politologiyanın diqqət mərkəzində siyasi prosesin özü, sosiologiyanın diqqət mərkəzində isə siyasətdə iştirak edən sosial qruplar, insanlar (fərdlər) durur.

Politologiya elmi ilə sıx bağlı olan elmlərdən biri də tarixdir. ABŞ-da demək olar ki, bütün kolleclərdə politologiya və tarix fənləri eyni kafedralarda tədris edilir. Politoloq E.Forşman bu haqda yazırdı ki, "tarix keçmiş siyasətdir, siyasət isə hazırkı tarixdir".

Dünyanın ümumi mənzərəsini yaradan fəlsəfə politologiyasının inkişafında mühüm yer tutur. Dünyanı və insanın ona münasibətini öyrənən fəlsəfə politologiyasının formalaşmasına yardım edir. Fəlsəfə politologiyasının bir növ törədicisidir.

II FƏSİL

DÜNYANIN İCTİMAİ-SİYASİ FİKRI

§ 1. Qədim dünyada siyasi fikrin yaranması və inkişafı

Sosioloji və politoloji fikrin ilkin rüşeymləri Qədim Misirdə, Babilistanda, Hindistanda, Çində, Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində yaranmışdır.

İctimai-siyasi fikir Qədim Misirdə və Babilistanda inkişaf etmiş, müxtəlif tarixi mənbələrdə dövlət və hakimiyyət məsələləri öz əksini tapmışdı. B.e.ə. IV-III minilliklərdə Qədim Misir fironlarının hakimiyyəti üçün səciyyəvi siyasi ideyaları görmək olar. B.e.ə. XVIII əsrdə Babilistanda Hamurapinin qanunları hakim sinfin hüquq və vəzifələrini müəyyən edirdi.

Qədim Hindistanda b.e.ə. XI-X əsrlərdə cəmiyyət bütövlükdə 4 kastaya bölünürdü:

1. Brəhmənlər-kahinlər;
2. Kşatirlər - döyüşçülər, əsgərlər;
3. Vayşirlər - tacirlər, sənətkar və kəndlilər;
4. Şudralar - kasıblar və tam yoxsullar.

Geniş xalq kütləsinin ideologiyası kimi meydana gələn buddizm (b.e.ə. VI əsrdə) mövcud ideologiyaya zidd idi. Buddizmin banisi Budda idi. Bu sözün mənası "nurlu" deməkdir. Həmin dövrdə Hindistanda artıq böyük dövlətlər yaranmağa başlamışdı.

Qədim Çində b.e.ə. VIII-VI əsrlərdə quldarlıq cəmiyyəti

yəti yaranmağa başladı. Bu dövrdə **Konfutsinin (b.e.ə. 551-479)** siyasi fikri Çin tarixində mühüm rol oynamışdır. Konfutsiyə görə, dövlətin başında yalnız müdrik adamlar durmalı idi. Onların əsas vəzifələri tabeçiliklərində olanları onlara nümunə olmaqla, tərbiyə etməkdən ibarət idi. Konfutsi təliminin əsasını tərbiyə təşkil edirdi. Konfutsinin davamçısı **Mentszının (b.e.ə. 372-289)** təliminə görə, insan həyatı ilahi iradəyə tabe idi ki, bu da müdrik hökmdarlarda təzahür edirdi.

Konfutsiliyin digər nümayəndəsi **Syuntszi (b.e.ə. 313-238)** sayılırdı ki, onun da təlimində əsas məsələ insan problemi idi. Onun bu haqdakı fikirləri “Syu-tszi” kitabında toplanmışdır.

Daosizmin tərəfdarları Konfutsi təliminin tam əksinə olaraq iddia edirdilər ki, insanların və təbiətin həyatı “səmanın iradəsi” ilə deyil, Dao tərəfindən müəyyən edilmiş təbii yolla inkişaf edir. Bu məktəbin banisi **Laotszi (b.e.ə. VI-V əsr)** hesab edilir.

Daosizm məktəbinin digər nümayəndəsi **Yan Çjudur (b.e.ə. VI əsrdə yaşamışdır)**. Yan Çju dövlətin idarə olunmasında ağıla, dərrakəyə daha çox üstünlük verirdi.

Siyasi fikir tarixində Qədim Yunanıstan mütəfəkkirlərinin böyük rolu olmuşdur. Qədim Yunanıstanda siyasi fikrin inkişafı əsasən üç dövrə bölünür.

Birinci mərhələ - “Sokrata qədərki dövr” adlanır. Bu dövrü (b.e.ə. IX-VI əsr-lər) “Erkən dövr” də adlandırlar. Bu mərhələ yunan dövlətçiliyinin təşəkkül tapması dövrüdür.

İkinci mərhələ - “klassik dövr” - siyasi fikrin çiçəkləndiyi dövrdür. Bu dövr b.e.ə. VI-V əsrləri əhatə edir.

Üçüncü mərhələ - “Ellinizm dövrü” - yunan dövlət quruluşunun tədricən dağıldığı dövrdür.

Qədim Yunanıstanda b.e.ə. I minilliyin əvvəllərində siyasi fikirlər Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərində öz əksini tapmışdır. Burada ədalət prinsipi hüququn əsası kimi götürülmüşdür. Fales, Solon, Kleobul, Pittaks, Biant, Hilon və Periandr - “Yeddi böyük müdrik”lər - polis (şəhər dövlət) həyatında ədalətli qanunların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdilər.

Afinalı Solon b.e.ə. 594-cü ildə yeni qanunlar verir və demokratiya elan edir. Onun fikrincə, dövlət qayda-qanuna tabe olmalıdır.

Pifaqor (b.e.ə. 580-500) demokratiyanı tənqid edərək, idarəetmənin, əqli və mənəvi elitanın aristokratik idealını əsaslandırmışdır. O, ömrünün son illərində Kroton (İtaliya) şəhərində yaşamış və “Pifaqor ittifaqı” yaratmış, burada qanunlar yazmış, şagirdləri ilə dövlətin ictimai-siyasi işlərində yaxından iştirak etmişdir.

Pifaqor ilk dəfə pul kəsdirmiş, ölçü və tərəzini tətbiq etmişdir. Pifaqor və pifaqorçuların ideali ədalətli qanunları olan dövlət qurmaq idi.

Efesli Heraklit (e.ə. 544-483) təlimi qədim dövrdə siyasi fikrin inkişafında mühüm yer tutur. O, ictimai-siyasi bərabərsizliyə ümumi mübarizənin labüd, qanunauyğun nəticəsi kimi baxırdı. Heraklit ədalətsiz müharibələrə qarşı çıxırdı. O, eyni zamanda demokratiyanı tənqid edirdi.

Demokritə (e.ə. 460-370) görə, dövlət ədaləti özündə birləşdirməli idi. Dövlət uzun sürən təkamülün nəticəsində əmələ gəlmişdir. Demokrit dövlətin mənafe-yini hər şeydən üstün tuturdu. Varlıları əliaçıq olmağa, kasıblara kömək etməyə çağırırdı. O, qeyd edirdi ki, ağılsız və fərasətsiz adamları fəxri vəzifələrə seçmək, təyin etmək olmaz. Onun fikrincə, yüksək əqli və mə-nəvi keyfiyyətləri ilə fərqlənən yaxşı insanları irəli çəkmək lazımdır.

Demokrit quldarlıq cəmiyyətini ideallaşdırırdı. O, qulların hər cür ictimai və siyasi hüquqlardan məhrum olunmasını qanunauyğun hesab edirdi. Demokritə görə, insanların tərbiyəsi dövlətin idarə olunmasında əsas yer tutur. O yazırdı ki, insan qorxu ilə deyil, xalqa, vətənə borclu olduğunu hiss edərək, ləyaqətli hərəkətlər etməlidir. Azadlıq köləlikdən uca olduğu kimi, demokratik cəmiyyətdə kasıblıq hökmdar yanında dövlətli olmaqdan şərəflidir.

Sokrat (e.ə. 469-399) qanunları əbədi, dəyişilməz hesab edirdi. “Mən onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm” məşhur kəlamı ona məxsusdur. O, ədalət və qanunu eyni hesab edirdi. Qanunçuluğun qatı tərəfdarı, eyni zamanda demokratiyanın əleyhinə idi. Sokrat xeyirxahlığı çox yüksək əxlaqi keyfiyyət hesab edirdi. Xeyirxah insan səbirli, qeyrətli və ədalətli olmalıdır. Sokrat yaşadığı dövrün və mövcud hakimiyyətin qanunsuzluqlarına və ədalətsizliklərinə qarşı kəskin etirazını bildirirdi. Onu düşündürən başlıca məsələ qanunlara ciddi əməl edilməsi və dövlətin bacarıqla idarə olunması mə-

sələsi idi. Sokrat dövlətin idarə formalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi:

1. **Monarxiya** - bir nəfərin hakimiyyətidir;

2. **Tiraniya** - zor, güc yolu ilə yaradılmış və bir nəfər tərəfindən idarə olunan dövlət hakimiyyətidir;

3. **Aristokratiya** - bir qrup aristokratın hakimiyyətidir;

4. **Plutokratiya** - varlıların hakimiyyətidir;

5. **Demokratiya** - əksəriyyətin (xalqın) hakimiyyətidir.

Sokrat özü aristokratiya dövlət idarə formasının tərəfdarı idi.

Platon (e.ə. 427-347) Sokratın şagirdi olmuşdur. Onun fikrincə, ədalətli insan ədalətli dövlətdən fərqlənir. Onun siyasi təlimi “ideyalar aləminə” əsaslanır. O “Dövlət” əsərində ideal dövlət haqqında təlim yaratmışdır.

Platonun siyasi-sosioloji baxışları, dövlətin əmələ gəlməsi haqqında fikirləri xüsusi maraq doğurur. O, qeyd edir ki, “ideal dövlət” üç sosial qrupun birliyindən əmələ gəlir:

1. **İdarə edənlər** - hikmətli adamlar, filosoflar;

2. **Ölkəni müdafiə edənlər** - əsgərlər;

3. **İstehsalçılar** - sənətkarlar və əkinçilər.

Platon “ideal dövlətin” müxtəlif idarə formalarından bəhs edir:

1. **Monarxiya dövlət forması.** O, burada aristokratik dövləti nəzərdə tutur.

2. **Regressiv-tənəzzülə uğrayan dövlət forması.** Bu, hərbi qüvvəyə əsaslanan bir neçə şəxsin hakimiyyətidir. O, bu quruluşu demokratik adlandırır.

Demokratiyadan bir qədər aşağı olan dövlət forma-

sını Platon **oliqarxiya** adlandırır. Bu ticarətçilərə arxalanan bir neçə şəxsiyyətin hakimiyyətidir.

Platon “Qanunlar” əsərində bəşəriyyətin siyasi təkamülünün realist mənzərəsini təsvir etməyə çalışır. Onu hüquqi dövlət ideyasının çizgilərini yaradan ilk mütəfəkkir hesab etmək olar. O, bu əsərində dövlətin iki növünü fərqləndirir: birinci halda hökmdar hamıdan yuxarıda durur, ikinci halda isə hökmdar özü qanuna tabe olur.

Siyasi fikrin banilərindən biri yunan mütəfəkkiri **Aristotel (e.ə. 384-322)** hesab olunur. Aristotela görə dövlətin yaranmasına iki əsas səbəb var:

1) ailə-nikah əlaqələri - insanın mövcudluğunu təmin edir:

2) ağa-qul münasibətləri - bu münasibətlər isə sabit sosial birliyi təmin edir.

Aristotelin cəmiyyət və dövlət haqqındakı fikirləri onun “Siyaset” adlı əsərində şərh olunmuşdur. O, insanı ictimai varlıq kimi xarakterizə edərək, quldarlıq quruluşunu müdafiə etmiş və onu təbii bir proses kimi qəbul etmişdir.

Aristotel quldarlıq cəmiyyətini “əbədi”ləşdirsə də, getdikcə bu cəmiyyətin böhranlı olduğunu görürdü. O, həddindən artıq varlanmanın əleyhinə idi. Onun fikrincə, insan cəmiyyəti üç sinifdən ibarət olmalıdır.

- 1. Ən çox varlılar** - quldarlar;
- 2. Orta sinif** - ticarətlə məşğul olanlar;
- 3. Son dərəcə kasıblar** - azad sənətkarlar, əlmuzdu ilə işləyənlər.

Qulları isə o, insan hesab etmirdi.

Aristotel dövlətin üç münasib idarə formasını göstərmişdir:

1. Aristokratiya;

2. Monarxiya;

3. Politiya.

Onun fikrincə, ən düzgün dövlət forması politiyadır. Aristotel belə hesab edirdi ki, politiya oliqarxiya və demokratiyanın birləşməsidir. Dövlət formalarının ən pisi tiraniyadır.

Aristotel dövlətin vəzifələrini aşağıdakılardan ibarət hesab edirdi:

1. Vətəndaşların həddindən artıq dərəcədə varlanmasının qarşısını almaq;

2. Şəxsiyyətin siyasi hakimiyyətinin həddindən artıq güclənməsinə imkan verməmək;

3. Qulları itaətdə saxlamaq.

Orta vəziyyətdə yaşamağa üstünlük verən Aristotel özünün siyasi təlimində varlıların və yoxsulların bərabərliyinə, qanunun hökmranlığına əsaslanan senzin demokratiya gətirəcəyinə inanırdı.

Ellinizm dövrü Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərinin başlanmasından, onun imperiyasının ayrı-ayrı xırda dövlətlərə parçalanmasından, romalıların Misiri fəth etməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. E.ə. IV-III əsrlərdə azad yunan polislərinin (dövlətlərinin) böhranı kulinasiya nöqtəsinə çatmışdı. Bu dövrdə ictimai-siyasi fikrin dörd əsas cərəyanından bəhs etmək olar:

1. Epikürizm-Epikür, Lukretsi Kar;

2. Stoisizm-Polibiy, Protoqor, Seneka;

3. Skeptisizm-Pirron;

4. Neoplatonizm-Plotin, Porfiri, Prokl.

Qədim Roma dövrünün ictimai-siyasi fikri qullarla quldarların kəskin sinfi mübarizəsi şəraitində inkişaf edirdi.

Seneka (e.ə. 4, b.e. 65) köhnə stoiklərin fikrini davam etdirmiş və quldarlıq quruluşuna haqq qazandırmığa çalışmışdır. Dövləti idarə etməkdə əxlaqa, etikaya xüsusi yer verirdi.

Mark Avreli Antonin (e.ə. 221-180) Roma imperatoru (191-180) olmuş, dövlət ilə kilsənin ittifaqını əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, “insan fəaliyyətinin əsas məqsədi xeyrxahlığa” nail olmaqdan ibarətdir.

Lukretsi Kar (e.ə.99-55) böyük maarifçi olmuş, Epikür ənənələrini davam etdirmiş, dinə qarşı çıxmışdır. O, “Şeylərin təbiəti haqqında” əsərində yazırdı: “İnsanları mövhumat buxovlarından, dünya haqqında dini təsəvvürlərdən xilas etmək zəruridir”.

Mark Tulli Siseron (e.ə.106-43) böyük siyasətçi və natiq idi. O, Qədim Romada geniş yayılmış eklektisizm fəlsəfi məktəbinin nümayəndəsi idi. Siseronun “Dövlət haqqında” və “Qanunlar haqqında” adlı əsərləri siyasət məsələlərinə həsr olunmuşdur. O, üç dövlət formasının monarxiyanın, aristokratiyanın və demokratiyanın kombinasiyasından, birləşməsindən ibarət olan dövləti, ən yaxşı dövlət hesab edirdi. Onun fikrincə, insanların təhlükəsizliyini təmin etmək, mülkiyyətdən azad istifadə olunmasına təminat vermək dövlətin əsas məqsədi olmalıdır.

§ 2. Orta əsrlərdə və yeni dövrlərdə siyasi fikrin inkişafı

Orta əsrlərdə siyasi fikir xristian və islam dinlərinin bilavasitə təsiri altında formalaşmışdır. Bu dövrdə siyasi fikir həm Qərbi Avropada, həm də Şərqdə, islam dünyasında bir-birindən fərqli olsa da, əsasən intensiv inkişaf etmişdir.

Erkən orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə siyasi fikir bütpərəstlik, atəşpərəstlik və xristianlıqla bağlı olmuş, sonralar ideoloji təlimlər islam zəminində və antik mənbələr əsasında təşəkkül taparaq tərəqqi etmişdir. Kiçik Asiya, Suriya, İraq, Azərbaycan, İran, Türkünstan və başqa ölkələrin orta əsrlərdə siyasi fikri öz mündəricat baxımından ümumi olduğu üçün, onu regionlara görə fərqləndirmək şərtidir.

Şərqdə bütpərəstliyə qarşı **Məhəmməd Peyğəmbər (570-632)** tərəfindən hazırlanmış monotheist din olan islam VII əsrdə meydana gəlib sürətlə yayılmağa başlamışdır.

Bu dini təlimin müqəddəs kitabı Quran (mənası qiraət) yalnız dinin deyil, hüququn, şəriətin, bütünlükdə müsəlman ölkələrinin ictimai-siyasi fikrinin qiymətli mənbəyidir. Orta əsrlərdə ictimai-siyasi fikri Qurandan təcrid etmək qeyri-mümkündür. Bu əzəmətli abidənin təfsirinə və şərhinə dair yüzlərlə dəyərli əsərlər yazılmışdır. Quranın təfsiri, şərh, hədis, hüquqşünaslıq, sxo-lastika (kəlam) kimi fənlər dini elmləri təşkil edib, “şəriət elmləri” adlanırdı. Dünyəvi elmlərə “əqli elmlər”

deyilirdi. Dünyəvi elmlər xilafətin erkən çağlarından hakim dairələri maraqlandırmış, onların ictimai-siyasi fikrin inkişaf etdirilməsi üçün yunan, fars və başqa dillərdən ərəbcəyə çevrilməsinə ciddi əhəmiyyət verilmişdir.

Əməvi xəlifələrinin hakimiyyəti dövründə **Xalid ibn Yəzid (?-704)** ictimai-siyasi fikrə dair bəzi kitabları yunan və latın dillərindən ərəbcəyə tərcümə etməyi İsgəndəriyyə mədrəsəsinin alimlərinə tapşırılmışdır. Tərcüməçilik fəaliyyəti Abbasilərin hakimiyyəti dövründə **Əbucəfər Mənsur (754-775)** və xüsusən **Məmun (813-833)** zamanında daha böyük vüsət almışdı. Məmun tərcüməçilər üçün ayrıca bir məktəb təsis etmişdi. “Elm evi” (Dar əl-elm) yaxud “Hikmət evi” (“Beyt-əl hikmə”) adlanan bu məktəb müsəlman Şərqində ictimai-siyasi fikrin inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

Beləliklə, antik ictimai-siyasi fikrin ən gözəl nümunələri artıq X əsrdə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələr içərisində Pifaqorun, Evklidin, Platonun və xüsusilə Aristotelin əsərləri var idi. Bu tərcümələr Şərq ölkələrinin siyasi fikrini xeyli zənginləşdirmişdir.

Xəlifə Mütəvəkkil (847-861) dövründə yaşamış, həyatını əsasən ictimai-siyasi fikrə həsr etmiş **Əbülhəsən Əli Əşəri (873-935)** qeyd edirdi ki, insanlar bir-birini istismar etməli deyil, bərabərhüquqlu yaşamalıdır. O, yazırdı: “Dünya qəzaya uğramır, cənnət odur ki, insanlara xeyir, nemət və sağlamlıq bəxş olsun”.

Orta əsrlərdə Müsəlman Şərqində mistik cərəyan kimi sufilik daha mühüm yer tutur. Sufilik (təsəvvüf) adı

əssuf (yunan) sözündən götürülmüşdür. Sufilər qabaqun paltar geyməklə, nəfsləri həzzinə varmadan yaşamağı üstün tuturdular. Sufilər öz ictimai-siyasi fikirlərində insanların hamısını paklığa çağıraraq, Allah səviyyəsinə qaldırırdılar. Onlar idrak prosesinə böyük üstünlük verirdilər. Dövləti idarə edən xəlifələri nəfsi tox olmağa çağırırdılar.

IX-X əsrlərdə sufilik ictimai-siyasi fikri ortodoksal islama qarşı yönəlmişdi.

Allah ilə insanın eyniliyi fikri **Hüseyn ibn Mənsur Həllac (858-922)** tərəfindən irəli sürüldü. Onun “Ənə əl-haqq (mən haqqam)” hökmü müsəlman Şərqində sufilər arasında azadfikirliliyə çağırış oldu.

Orta əsrlərdə Şərq siyasi fikrinin görkəmli nümayəndəsi, ərəb siyasi fəlsəfəsinin başında duran, türk ailəsində anadan olmuş **Əbunəsr Məhəmməd Fərabi (870-950)** idi. Onun “Xoşbəxtliyin əldə edilməsi”, “Fəzilətli şəhər əhlinin görüşləri”, “Dövlət xadiminin kəlamları”, “Mülki siyasət” və s. əsərlərində izah etmədə fəzilətli, səxavətli olmağı tövsiyə edirdi. Əl-Fərabinin siyasi fikrincə, başlıca məsələ səadətə nail olmaqdır.

Əbu Əli İbn Sina (980-1037) bəşər siyasi-fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan dahi şəxsiyyətdir. İbn-Sina siyasi biliyin mənasını insanların xeyirxahlığında görürdü.

İbn Rüşd (1126-1198) “Mühakimələr” əsərində göstərirdi ki, sinfi-iyerarxik cəmiyyət bəşəriyyətin zəruri və normal vəziyyətidir. Dövlətin başçısı istedadlı adamlardan olmalı və qanunlara arxalanmalıdır.

İbn Xəldun Əbdürrəhman ibn Zeyd (1332-1406)
“Nəsihətlər kitabı” və “Müqəddimə” əsərlərində dövlətə fəlsəfi və hüquqi yanaşma üsullarını birləşdirməyə çalışırdı. O, dövlətin meydana gəlməsində və inkişafında təbiət qanunlarına əsaslanırdı. O, hökmdarların müsəlman hüququ prinsiplərindən uzaqlaşdıqları bir dövrdə müsəlman dövlətini öyrənmiş və idarəçilik formalarının orijinal təsnifatını işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, hər bir cəmiyyətdə insanın təbiəti ucbatından “təmkinli başlanğıca” ehtiyac duyulur. Bu başlanğıc insanların təbii yolla işğalçılığına və bir-birinə qarşılıqlı surətdə didişmələrinə son qoymalıdır. Bu cür məcbur etmə dövləti tayfadan fərqləndirir, xalqın nail olduğu sivilizasiya səviyyəsini göstərir. Bu hakimiyyət daxildə öz təbəələrini məcbur etmə yolu ilə birləşdirir, xaricdə isə özge hakimiyyətin təsiri altına düşmək təhlükəsindən sovuşdurur.

İbn Xəldun qeyd edirdi ki, dövlət hakimiyyəti hökmdarla başa çatmır, orada təbəələrin iştirakı zəruridir. Ona görə də dövlətdə bütün dəyişikliklər təkə onun başçısının deyil, bütövlükdə cəmiyyətin dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Dövlət müəyyən zaman müddətində mövcud olur. Bu, nəslin yaşı ilə ölçülür: həmin müddət ərzində o, beş mərhələdən keçir: **1-cisi**, əvvəlki məcbur etmə hakimiyyətinin əvəzində yenisinin yaranması; **2-cisi**, hökmdar onun hakimiyyət başına gəlməsinə kömək etmiş cığırdaşlarına divan tutduqdan sonra ali hakimiyyət bir əldə toplanır; **3-cüsü**, dövlətin çiçəklənməsi, orada qaydanın, sakitliyin və inamin hökm sür-

məsi; **4-cüsü**, müxalifəti əzmək üçün idarəetmənin güc və despotik metodlarına keçid; **5-cisi**, dövlətin tənəzzülü və məhvi.

O, dövlət formalarının təsnifatını işləyib hazırlayarkən dövlət başçısının hüquqi vəziyyətini deyil, dövlət hakimiyyətinin funksional cəhətini əsas götürür və bu cəhət onun üçün sosioloji təhlil obyektini kimi çıxış edir. Onun fikrincə, hər bir idarəetmə formasının əsasında müəyyən hüquq tipi durur və o, həmin formanın mahiyyətini təşkil edir. Başqa sözlə desək, idarəetmə formalarının əsasında dövlət fəaliyyətinin xarakteri və onun funksional cəhəti, siyasi rejimin tipi durur. Buradan çıxış edərək, o, monarxiyanın və xilafətin müqayisəli tərifini təklif edir.

İbn Xəldunun siyasi təlimində **idarəetmənin üç forması: təbii monarxiya, siyasi monarxiya və xilafət** bir-birindən fərqləndirilir. Onun fikrincə, “təbii monarxiya” şəxsi hakimiyyətin despotik rejimi, “siyasi monarxiya” rəşional “ağıllı” meyarlara, təbəələrin dünyəvi mənafeələrinin müdafiəsinə əsaslanan dövlət formasıdır. Xilafətin onlardan fərqi və üstünlüyü ondadır ki, buradan çıxış edərək, o, xilafətə üstünlük verir. Cəmiyyətin inkişafında iki fəzanı: kənd və şəhər həyatını ayırır.

İbn-Xəldunun irəli sürdüyü ideyalardan Avropada gəniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Xüsusən Monteskye ardıcılıarı onlardan istifadə etmişlər.

Feodalizmin qərarlaşması və möhkəmlənməsi dövründə Avropada siyasi fikir ən çox dini ideologiya əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Avropa-

da bir çox feodal dövlətləri yaranmağa başladı. Katolik kilsəsi bu dövlətlərin idarə olunmasında əsas rol oynayırdı. Dindarlar teokratik nəzəriyyələrin inkişafı üçün şərait yaradırdılar. “Günəş və ay nəzəriyyəsi” o zaman çox şöhrət qazanmışdı. Bu nəzəriyyəyə əsasən ay günəşdən işıq aldığı kimi, kral hakimiyyəti də nüfuzunu Papadan alır. Din xadimləri sübut etməyə çalışırdılar ki, krallar və imperatorlar Kristin və Apostol, Pyotrun varisləridir.

XI-XIII əsrlərdə feodalizm ciddi tənqiddə məruz qaldı. Onu bu tənqiddən qoruyacaq ideoloji bir əsas lazım idi. Belə ideoloji əsası yaradan, ona arxalanaraq orta əsrdə siyasi fikrin inkişafında böyük rol oynamış **ilahiyatçı monax** Foma Akvinski (1225-1274) idi. O, öz əsərlərində Aristotelin baxışlarını katolik kilsəsinin ehkamları ilə uyğunlaşdırmağa səy göstərmişdir. Onun fikrincə insanlar ayrılıqda öz tələbatını ödəyə bilmədiyi üçün dövlət halında birləşmək və yaşamaq səyləri adamların təbiətindən irəli gəlir. O belə hesab edirdi ki, siyasi birlik olan dövlət quruluşunun təsis edilməsi prosesi onun Allah tərəfindən yaradılması prosesi ilə eynidir. Foma Akvinski bununla da dövlətin idarə edilməsində, idarəçilikdə kilsəyə üstünlük verirdi. Onun əsaslandığı təlim tomizm adı ilə məşhur olmuş, sonralar, xüsusilə XIX əsrin ortalarından başlayaraq yeni dirçəlmiş (neotomizm) imkanı qazanmış və ruhani hakimiyyətinin əsas ideoloji silahı olmuşdu. Bu təlim indi də bir sıra ölkələrdə geniş təbliğ olunmaqdadır.

“Hökmdar”, “Florensiya tarixi” “Tit Livinin birinci

on günlüyü haqqında mühakimələr” adlı əsərlərin müəllifi **Nikkolo Makiavelli (1469-1527)** yeni dövr burjua siyasi elminin banisi hesab olunur.

Makiavelli orta əsr siyasi fikir tarixində teoloji baxışlara son qoydu. O, həmin baxışları obyektiv tarixi zərurətlə əvəz edir və onu tale ilə əlaqələndirirdi.

O, siyasəti təcrübi elm hesab edirdi. Onun fikrincə, siyasi davranışın əsasında xristian əxlaqı deyil, xeyir və güc dayanır. O, qeyd edirdi ki, güclü ordu kimin tərəfindədirsə, tale də həmişə onunladır. Siyasi elmin vəzifəsi, onun fikrincə, illüziyalardan deyil, faktlardan çıxış etməkdir. Dövlətin hərəkət və inkişafının, onun formalarının dəyişməsinin mənbəyi xalqın və aristokratiyanın mübrizəsidir. Makiavelli dövləti cəmiyyətin siyasi vəziyyəti hesab edirdi.

Burjua siyasi fikrinin inkişafında böyük xidməti olmuş **Tomas Hobbsun (1588-1679)** adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

O, “Leviatan, yaxud kilsə və vətəndaş dövlətinin materiyası, forması və hakimiyyəti”, “Vətəndaş haqqında təlimin fəlsəfi başlanğıcı”, “Təbii və siyasi qanunların elementləri”, “İnsan haqqında” əsərlərində özünün sosial-siyasi baxışlarının şərhini vermişdir. Onun fikrincə, ilk əvvəllər insanlar fiziki və əqli qabiliyyətləri baxımından bərabər yaranmış və elə buna görə də “hər şeyə sahib olmaq hüququna” malik olmuşlar. Lakin insanlar xəsis, paxıl, eqoist və özünü sevəndirlər. Deməli, əgər bütün insanlar belədirsə, paxıllar, eqoistlər, düşmənlər bir-birinə qarşı çıxacaqlar. Buradan da onun

məlum kəlamı meydana çıxır: “İnsan insanın canavarıdır”, bir sözlə, “hamının hamıya qarşı müharibəsi” labüddür. Bu cür halı Hobbs “insan nəslinin təbii vəziyyəti” hesab edirdi. Onun fikrincə, bu şərait təbii qanunların mahiyyətini təşkil edir. **Birinci** təbii qanun insanları sülhə can atmaq və ona əməl etməyə çağırır. **İkincisi**, bütün qalan şeylərdən bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunmalıdır. Ən başlıcası isə, sülh və özünü mühafizə xatirinə hamının öz hüquqlarından əl çəkməsidir. **Üçüncü** təbii qanun belə hesab edirdi ki, bu cür əlçəkmə həmin hüquqların bir hissəsinin müqavilə yolu ilə bir şəxsə, yaxud bir qrup şəxsə verilməsi formasında həyata keçirilir. İnsanlar imzaladıqları sazişlərə əməl etməlidirlər, əks halda onların heç bir əhəmiyyəti olmaz. Hobbsun fikrincə, üçüncü təbii qanunda ədalət mənbəyi və başlanğıcı öz əksini tapır.

O, mütləq dövlət hakimiyyətini sülh əldə olunması və təbii qanunların reallaşması kimi qiymətləndirir. Dövlət hakimiyyəti mülki qanunlar qəbul etməklə fərdləri məcbur edir ki, həmin qanunlar sülhə xidmət etmiş olsun. Təbii qanunlar zəkaya, mülki qanunlar isə gücə arxalanır. Buradan da Hobbs çıxış edərək belə bir fikri əsaslandırır ki, insanlar müharibə vəziyyətinə son qoymaq üçün dövlət yaradırlar. Qüvvə və vasitələrini sülh və özünümüdafiə məqsədləri üçün istifadə edən birlik dövlət hesab olunur. Həmin bu funksiyarı daşıyan şəxs isə müstəqildir, suverendir və ali hakimiyyət onundur. Yerdə qalan bütün şəxslər isə onun təbəəsidir.

Onun fikrincə, könüllü saziş nəticəsində yaranan dövlət siyasi dövlətdir. Dövlət hakimiyyətini bölüşdürmək onu məhv etmək deməkdir. Ona görə ki, bölüşdürülmüş hakimiyyətlər qarşılıqlı surətdə bir-birini məhv edir. Bununla belə Hobbs dövlətin üç əsas formasını göstərir:

- 1. Monarxiya;**
- 2. Demokratiya;**
- 3. Aristokratiya;**

O, mütləq monarxiyanı daha kamil forma hesab edirdi. Dövləti qayda-qanunun, nizam-intizamın anası adlandırır. O, belə hesab edirdi ki, dinin cəmiyyət həyatında müəyyən rolu var, lakin din siyasətə, dövlət işlərinə qarışmamalıdır.

Hobbsun sosial-siyasi baxışları, onun dövlət və hüquqa dair təlimi siyasi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O, yanlış olaraq dövlətin meydana gəlməsi səbəbini insanların şüurunda görürdü. Lakin o, dövlətə insanların özlərinin yaratdığı bəşəri quruluş kimi baxırdı.

Con Lokk (1632-1704) “İnsan zəkasına dair təcrübə” və “Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” əsərlərində özünün ictimai-siyasi fikirlərini şərh etmişdir. O “Dövlət haqqında iki traktat” əsərində yazırdı ki, dövlət meydana gələndə insanlar təbii halda olmuşlar. Təbii hüquqları, bərabərliyi və azadlığı təmin etmək, şəxsiyyəti və mülkiyyəti qorumaq üçün insanlar dövlət yaratmaq qərarına gəlmişlər. O qeyd edirdi ki, sülh yolu ilə yaranan bütün dövlətlərin əsasında xalqın razılığı,

ümumi rəyi dayanır. Onun fikrincə, dövlət insanların özlərinin yaratdıqları qanun altında onların vahid tam kimi birləşməsidir. Dövlətin vəzifəsi isə insanların mənafeələrini təmin etmək, qorumaq və həyata keçirməkdir. O, mütləq monarxiyanı rədd edir, hansı siyasi formanı seçdiyini bildirmir.

Fransız maarifçilərinin ən görkəmli nümayəndəsi **Fransua Mari Volter (1694-1778)** siyasi baxışlarında feodal ideologiyasına qarşı çıxırdı. O, “Koramalı məhv edin (əzin)” şüarı altında cəsarətlə katolik kilsəsinə və Roma papasına qarşı mübarizə aparırdı.

Volterin azadlıq və zərurət haqqında təlimi xüsusi maraq doğurur. Ona görə, azadlıq və zərurət bir-birinə zidd deyildir. Əksinə, ümumi zərurət insan azadlığının müqəddəm şərtidir. Volter hesab edirdi ki, insan istədiyini etdiyi zaman azad ola bilər. O azadlığı təbii hüquq hesab edir, əmlak bərabərsizliyinə tərəfdar çıxır, mütləqiyyəti tənqid edirdi.

Şarl Lui Monteskye (1689-1755) “Qanunların ruhu haqqında” və “İran məktubları” əsərlərində Fransada mövcud olan mütləqiyyət rejimini tənqid edir, respublika quruluşuna tərəfdar çıxırdı.

Monteskye dövlətin və hüququn inkişaf qanunauyğunluqlarını belə şərh edirdi: “Mənim prinsiplərim şeylərin təbiətindən irəli gəlir və təbiətdən yaranır”. Hər bir xalqın mənəvi siması, onun siyasi baxışları, idarəçilik qanunları coğrafi mühitdən asılıdır. O belə hesab edirdi ki, təbii qanunlar cəmiyyət yarananadək mövcud olmuşdur. Bunlar bərabərlik, sülh, bir sözlə, cəmiyyət

yətdə yaşamaq arzusudur. Təbii qanunlar halından çıxan insanlar bərabərliyi itirirlər və nəticədə onların öz aralarında müharibələr başlanır.

Müharibələr isə öz növbəsində, müsbət qanunlar qəbul etməyi tələb edir. O, belə hesab edirdi ki, dövlət forması qanunların məzmununu müəyyən edir və coğrafi mühitə də təsir göstərir.

Monteskye idarəetmənin üç formasını göstərir:

1. Respublika;

2. Monarxiya;

3. Despotiya.

O, siyasi formaların güc yolu ilə dəyişdirilməsinin əleyhinə olsa da, despotizmə qarşı üsyanı ədalətli hesab edir. Monarxiyanı despotizmə qarşı qoyur. O, monarxiyanı azadlıq adlandırır. Onun ideali İngiltərənin konstitusiyalı monarxiyası idi. Eyni zamanda o, respublikanı da monarxiya kimi qanunauyğun dövlət forması hesab edirdi.

Monteskyeyə görə, dövlət formaları həmin dövlətin ərazisindən asılıdır. Kiçik ərazidə respublika, orta səviyyəli ərazidə monarxiya, böyük ərazidə isə, despotiya dövlət forması yarana bilər. O, vətəndaş azadlığı ilə siyasi azadlığı eyni hesab edirdi.

Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) öz əsərlərində Monteskyenin coğrafi mühit haqqında fikrinə qarşı çıxırdı. O, dövlətin yaranmasını qanunauyğun hesab edirdi. İdeal ictimai quruluş xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdir. İdeal dövlətin vəzifəsi əmlakı ədalətlə bölüşdürmək yolu ilə mülkiyyətçilərin sayını artırmaqdır.

Helvetsi xüsusi mülkiyyətin bəzi ziddiyyətlərinin də sərhini vermişdir. O, dövlət quruluşunda hakimiyyətin iki formasını göstərirdi: yaxşı və pis. Demokratik quruluşa üstünlük verirdi. Eyni zamanda Helvetsi federativ respublika quruluşuna rəğbət bəsləyirdi.

Pol Anri Holbax (1723-1789) öz əsərlərində qeyd edirdi ki, şəxsi mənafe insanları dövlət yaratmağa məcbur edirdi. İnsanın daxilindən, təbiətindən irəli gələn qanunlar təbii qanunlardır. Bu qanunlar insanlar arasında olan münasibətlərin çox mühüm prinsiplərini müəyyən edir. Qanunlar insanların davranışına onların bütün hüquqlarını təyin edirlər. Təbii hüquqlar isə əbədidir və insandan ayrılmazdır. Təbii hüquqlar azadlıq, təhlükəsizlik, mülkiyyət və sairdir. Bunlar qanunlardan yüksəkdə dururlar.

Holbax belə hesab edirdi ki, əsas məsələ dövlətin idarə edilməsi deyil, yaxşı qanunların olmasıdır. O, öz əsərində xalq nümayəndəliyi olan monarxiyaya üstünlük verirdi.

Deni Didro (1713-1784) dövlətin və yazılı qanunların rolunu xüsusi mülkiyyətin yaradılmasında və müvafiq təşkilatların qurulmasında görürdü. Bir sözlə, dövlət ictimai müqavilənin məhsuludur. Onun fikrincə, xalq suverendir. İctimai müqavilə insanların təbii azadlıqlarını və bərabərliklərini qoruyub saxlayır. Sadəcə olaraq onlar öz təbii azadlıqlarının bir hissəsini dövlətə verirlər. Dövlət insanların iradəsinə əsaslanmalı, vətəndaşlarının hüquqlarını qorumalıdır. Bunları yerinə yetirməyən dövlət başçısı tiran və despotdur.

Didro da Holbax kimi dövlət idarəçiliyində yaxşı qanunlara yüksək qiymət verirdi. Həmin qanunların həyata keçməsi dövlətin tərəqqisi deməkdir.

Jan-Jak Russo (1712-1778) fransız maarifçi filosofu, yazıçı, dramaturq və bəstəkar idi. O “Elmlər və sənətlər barədə düşüncələr”, “Elm, yaxud tərbiyə haqqında”, “İctimai müqavilə haqqında”, “İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları haqqında düşüncə” və s. əsərlərin müəllifidir. Russo bu əsərlərində feodal silki münasibətləri, istibdad rejimini kəskin tənqid etmişdir. Bütün insanların azadlığının tərəfdarı olmuş, burjuva demokratiyasında bu azadlığın olduğunu izah etməyə çalışmışdır. Xırda mülkiyyəti müdafiə etsə də, insanların qeyri-bərabərliyinin mənbəyini xüsusi mülkiyyətdə görmüşdür. Onun fikrincə, ictimai bərabərsizliyin səbəbi xüsusi mülkiyyətdə və insanların fəaliyyətindəki səhvlərdədir. Siyasi fikir tarixində onun xidməti ondan ibarətdir ki, o, xüsusi mülkiyyətlə eyni vaxtda meydana gəlmiş mülki cəmiyyətlə, bunun ardınca ictimai müqavilə əsasında yaranan dövlət arasındakı fərqi izah edir. O, qeyd edir ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə bərabərsizlik dərinləşir. Bu bərabərsizliyin birinci mərhələsi əmlak bərabərsizliyi və xüsusi mülkiyyət hüququ, ikinci mərhələsi dövlət hakimiyyətinin yaranması, üçüncü mərhələsi isə hakimiyyətin despotizmə yuvarlanmasıdır.

O, açıq-aşkar plebey demokratiyasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Russo xalqın inqilab etmək hüququna haqq qazandırır: müasir dövlət gücə arxalandığı üçün, yalnız güc

də onu devirə bilər. Xalqın suverenliyi onun əsas ideyası idi.

İmmanuil Kant (1724-1804). Dünya mədəniyyətinin - elmin, fəlsəfi və siyasi fikrin inkişaf tarixində onun böyük xidmətləri vardır. Kant XVIII əsrin ən görkəmli mütəfəkkirlərindən biri idi.

“Canlı qüvvələrin düzgün qiymətləndirilməsi haqqında fikirlər”, “Səmanın ümumi təbii tarixi və nəzəriyyəsi”, “Xalis zəkanın tənqidi”, “Əməli zəkanın tənqidi”, “Kosmonolitizm baxımından ümumi tarix ideyası”, “Əbədi sülhə doğru”, “Hüquq haqqında təlimin metafizik əsasları” və s. əsərlərin müəllifidir.

Kant yaşadığı dövrün fəlsəfi fikri qarşısında iki başlıca vəzifənin durduğunu qeyd edirdi:

1. Təbiət qanunlarının əsaslandırılması və fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirilməsi;

2. İnsanların ləyaqətini qorumağın və onların bərabərliyinin zəruriliyinin əsaslandırılması.

Kant “təzahürlər haqqında” tə’limində göstərirdi ki, insan yalnız təzahürlər aləmini dərk edə bilər. Təbiət öz müxtəlifliyi və qanunları ilə birlikdə təzahürlər aləminə məxsusdur. Bu mənada təbiət və onun qanunları, prinsipial surətdə “özündə şeylərdən” fərqlənir. Guya təbiət öz müxtəlifliyi və qanunları ilə “özündə şeylərin” hissələrimizə təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir. Məhz buna görə də insan əxlaqı şüurun subyektidir, o, öz davranışında əxlaqı şüurun tələbini rəhbər tutmalıdır.

Deməli, qanun aprioridir, o heç bir xarici təsirə mə-

ruz qalmır və ona görə də şərtsizdir. Dövlət “hüquqi qanunlara tabe olan insanlar çoxluğudur”.

Dövlətin rifahı vətəndaşların rifahı deyil, konstitusiyanın hüquq prinsipləri ilə daha çox əlaqələndirilməsidir. Dövlətin rifahı, mükəmməl hüquqdur. Məhz buradan aydın olur ki, Kantı “hüquqi dövlət” ideyasının banilərindən biri hesab etmək olar.

Kant dövlət quruluşunun üç formasını göstərir:

1. **Avtokratiya;**
2. **Aristokratiya;**
3. **Demokratiya.**

Hakimiyyəti isə əsasən üç yerə bölür:

1. **Qanunverici** - xalqın kollektiv iradəsi;
2. **İcraedici** - dövlət başçısının əlində cəmləşdirilməsi;

3. **Məhkəmə** - icraedici hakimiyyət təyin edir.

Kantın hakimiyyətin bölüşdürülməsi ideyası bir növ Monteskyenin ideyasının davamı idi.

İohann Qotlib Fixtenin (1762-1814) siyasi fikrində əsas məsələ azadlıq haqqında nəzəriyyəsidir. Bu məsələyə maraq fransız burjua inqilabı hadisələri ilə əlaqədar olaraq kəskin şəkil almışdır. Spinoza kimi Fixte də azadlıqda səbəbsiz bir hadisənin deyil, yenilməz zərurətin dərginə əsaslanan fəaliyyət görürdü. Lakin Fixte Spinozadan fərqli olaraq, azadlığın insanlara müyəssər olan dərəcəsinə fərqi müdriklikdə deyil, fərdin məxsus olduğu tarixi dövrdən asılı vəziyyətində görürdü. Onun fikrincə, dövlətin zəruriliyi insanların şəxsi hüquqlarını təmin etmək tələbatı ilə şərtlənir. O, mülki dövlət mü-

qaviləsinin imzalanması nəticəsində yaranır. Xalqın ümumi iradəsi qanunçuluğun özəyi olmaqla bərabər dövlətin təsir həddlərini müəyyən edir.

Fixtə müasiri olduğu Almaniyanın geriliyindən doğan xülyaları aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. O, alman burjua cəmiyyətinin “qapalı ticarət dövləti” formasında qurulmasının utopik layihəsini işləyib hazırlamışdı. Bu layihə Almaniya burjua inqilabının xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı bir sıra mürtəce cəhətlərə, o cümlədən milli alman müstəsnalığı cəhətinə malik idi.

Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Hegelin “Ruhun fenomenologiyası”, “Məntiq elmi”, “Fəlsəfi elmlər ensiklopediyası”, “Hüquq fəlsəfəsi”, “Fəlsəfə tarixinə dair mühazirələr” və s. əsərləri siyasi fikir tarixində müəyyən rol oynamışdır. Lakin “Hüquq fəlsəfəsi” əsərində onun siyasi təlimi bütöv şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, başlıca məsələ hüquq fəlsəfəsinin və hüququn elmi surətdə dərk olunmasıdır.

Hegelin fikrincə, bütün mövcuddiyyətin ilkin mənbəyi, ilkin səbəbi “mütləq ideya”dır. Bu mənəvi ilkin başlanğıc, guya insandan kənarada və ondan asılı olmayaraq mövcuddur. O, təbiət və cəmiyyətdəki bütün təzahürləri doğurur və müəyyən edir. Təfəkkür bütün şeylərin daxili mahiyyətini təşkil edir. Hegel təfəkkür ilə əql, zəka ilə obyektiv gerçəkliyi eyniləşdirirdi. O belə bir nəticəyə gəlirdi ki, guya insana xas olan təfəkkür insandan kənarada mövcud olan mütləq ideyanın təzahüründən biridir. Bu “mütləq ideya” Allah anlayışıdır.

Lakin Hegel təlimində Allah dinin şamil etdiyi insani keyfiyyətlərə malik deyildir. Hegelin fəlsəfi sisitemi aşağıdakı üç hissədən ibarətdir:

1. Məntiq;

2. Təbiət fəlsəfəsi;

3. Ruh fəlsəfəsi.

Ruh fəlsəfəsində Hegel ümümdünya tarixi siyasi fikrini üç əsas dövrə bölür:

1. Şərq dövrü;

2. Antik yunan dövrü;

3. Alman dövrü.

Onun fikrincə, Şərq dünyasında insan hələ dərk etmirdi ki, azadlıq onun mahiyyətidir. Ona görə də burada hamı quldur. Antik dünyada (Qədim Yunanıstan və Roma) bəziləri artıq başa düşürdülər ki, azadlıq onların mahiyyətini təşkil edir. Ona görə də bunu dərk etməyən Şərq dünyasından fərqli olaraq, onlar azaddırlar. Nəhayət, alman və ya xristian dünyasında hamı özünün mənəvi mahiyyətini dərk edir və buna görə də burada hamı azaddır.

Hegel hüququ üç mənada işlədir:

1. Hüquq ideyası - hüquq azadlığıdır;

2. Xüsusi hüquq - hüquq azadlığın müəyyən pilləsi və formasıdır;

3. Pozitiv hüquq - hüquq qanunudur.

Bundan başqa, o, hüquq anlayışının üç əsas pilləsini aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi:

1. Abstrakt hüquq - mülkiyyət, müqavilə və qeyri-həqiqət problematikasını əhatə edir;

2. Əxlaq - niyyət və günahı, qərəz və rifahı, xeyir və vicdanı birləşdirir;

3. Mənəviyyat - ailəni, mülki cəmiyyəti və dövləti birləşdirir.

O, dövlətin müqavilə yolu ilə yaranmasını ideyasının qəti əleyhinə idi. Mülki cəmiyyəti və dövləti bir-birindən fərqləndirirdi. O, mülki cəmiyyət dedikdə, burjua cəmiyyətini nəzərdə tuturdu ki, bunu da hamının hamıya qarşı müharibəsi kimi başa düşürdü. Mülki cəmiyyətin strukturunu üç silkə ayırırdı:

1. Torpaq sahibləri - zadəganlar və kəndlilər;

2. Sənayeçilər - fabrikantlar və tacirlər;

3. Məmurular.

Hegel eyni zamanda mülki cəmiyyəti dövlətin əsası hesab edirdi.

Hegel siyasi dövlətin, mülki cəmiyyətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi qarşılıqlı əlaqəsini və bu əlaqələrin qanunauyğun, dialektik xarakteri haqqında məsələni prinsipial şəkildə qoyurdu. O, qeyd edirdi ki, “dövlətin meydana gəlməsi Allahın yer üzərində tənənəsidir, zəkanın gücü isə onun əsasıdır”. Dövlət azadlıq, zəka və hüquq ideyasıdır. Hegelə görə, dövlət nəzəriyyəsi üç formada özünü əks etdirir:

1. Fərdi dövlət - dövlət quruluşu, onun idarəetmə strukturu;

2. Xarici dövlət - dövlətlərarası münasibət;

3. Ümümdünya tarixində dövlət - bütün dövlətlərin müqayisəli şərh.

Hegel konstitusiyalı monarxiyaya üstünlük vermiş,

xalq suverenliyi demokratik ideyasını tənqid etmişdir.

Bentamen Konstan (1767-1830) Fransada ilk liberia-
lizmin nümayəndəsi idi. O, fedoalizmi tənqid edir, zəh-
mətkeşlərin radikalizminin əleyhinə çıxırdı və eyni za-
manda burjuaziya hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir-
di. “Konstitusiya siyasəti kursu” adlı əsərində şəxsiy-
yət və dövlətin problemlərindən bəhs edirdi. Onun fi-
rincə, vətəndaşların əsaslı hüquqlarından insan azadlığı
əsasdır. Vətəndaş hüquqları dövlət hakimiyyəti üçün
toxunulmazdır. O, şəxsi və siyasi azadlığı bir-birindən
ayırır və qeyd edirdi ki, qədim xalqlar ancaq siyasi
azadlığa nail olmuşlar. Azadlığın mənası kütləvi və si-
yasi hakimiyyəti, dövlət hakimiyyətini həyata keçir-
məkdən ibarət olmuşdur. Həmin xalqlar din, mülkiyyət
və dövlət tərəfindən ciddi nəzarətdə olmuş, şəxsi azad-
lığı başa düşmüşlər.

Bentamen Konstan qədim xalqların istifadə etdikləri
azadlıqların yeni xalqların azadlıqlarına keçməsinin üç
başlıca səbəbini göstərmişdir:

**1. Yeni xalqların sülhsevər olması, maarifə üz-
tutması (dünyagörüşünün artması);**

2. Əməyə münasibətin dəyişməsi - köləliyin ləğvi;

**3. Qədim xalqların kiçik dövlətlərindən nisbətən
böyük dövlətlərə keçilməsi.**

Onun fikrincə, indiki xalqlarda azadlığın özəyi onla-
rın şəxsi hüquqlarıdır. Siyasi azadlıq isə mülki azadlığı
həyata keçirmək üçün bir vasitədir.

B.Konstan hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipini
aşağıdakı kimi təsəvvür edirdi:

- 1. Kral hakimiyyəti;**
- 2. İcraedici hakimiyyət;**
- 3. Daimi nümayəndəli hakimiyyət;**
- 4. İctimai rəyi təmsil edən hakimiyyət;**
- 5. Məhkəmə - (qanun) hakimiyyəti.**

Oküst Kont (1798-1857) fransız filosofu və sosioloqdur, pozitivizmin banisidir.

Kontun “pozitiv fəlsəfəsinin” başlanğıc tezisi belə bir tələbdən ibarətdir ki, elm hadisələrin xarici görünüşünün təsviri ilə kifayətlənməlidir. Bu tezisdən çıxış edərək göstərmişdir ki, hadisələrin mahiyyəti haqqında təlim aradan qaldırılmalıdır. O, çox geniş təbii-elmi materialı birləşdirməyə çalışmışdır.

Kont təbiətin dərk edilməsi tarixinin üç mərhələdən keçdiyini göstərmişdir: bu mərhələlərdən hər biri müəyyən - teoloji, metafizik və pozitiv dünyagörüşü tipinə uyğun idi. Teoloji mərhələdə insan zəkası hadisələri fəvqəltəbii qüvvələrin, Allahın təsiri ilə izah etməyə səy göstərmişdir. Metafizik dünyagörüşü teoloji dünyagörüşünün şəklini dəyişmiş formasıdır. Teoloji və metafizik dünyagörüşünü “pozitiv metod” əvəz edir.

Bu üç mərhələli formulda cəmiyyətin siyasi fikrinin inkişafında bütöv bir dövr (antik dövr) kənar qalmışdır. Kont özünün üç mərhələli formulundan elmlərin təsnifatı, mülki tarixin sistemləşdirilməsi üçün istifadə etmişdir.

Kont sosiologiyasında (“sosiologiya” termini Konta məxsusdur) cəmiyyətin izahına daha çox bioloji yanaşma səciyyəvi idi. Sosioloji təlimin əsas ideyası mövcud

qaydaları inqilabi surətdə dəyişdirməyin lüzumsuz olması fikridir.

Konta görə, kapitalizm bəşər cəmiyyətinin təşəkkülünü başa çatdırır. O, təbliği zəruri olan “yeni” dində fərdin Allaha sitayişinin ali varlıq olan abstrakt insana sitayişlə əvəz edildiyini göstərirdi. Beləliklə, o, demokratiyanın və liberalizmin əleyhinə çıxış edirdi.

Siyasi fikir tarixində xüsusi yer tutan alman dövlətşünası və tarixçisi **L.Şteyn (1815-1890)** siyasi hakimiyyət və dövlət, mülkiyyət və sinfi mübarizənin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini qoymuş və bu əsasda dayanan konstitusiyalı monarxiyanın köməyi ilə sinfi ziddiyyətlərin barışması üçün liberal proqram hazırlamışdır. O, bu proqramı cəmiyyətin inkişafında əsas götürürdü.

Şteyn cəmiyyəti iki əsas sinfə bölürdü:

1. Mülkiyyətsizlər - zəhmətkeşlər;

2. Mülkiyyətçilər - yuxarı təbəqə.

Şteyn qeyd edirdi ki, “dövlət insanların vahid, azad özünü müəyyən edən ittifaqidir”. Dövlət quruluşunda monarxiyanı və respublikanı tənqid edir, konstitusiyalı monarxiyaya üstünlük verirdi.

Karl Marksın (1818-1883) ictimai-siyasi baxışları inqilabi-demokratik xarakter daşımışdır. O “Kapital”, “Müqəddəs ailə”, “Alman ideologiyası” və sair əsərlərində kapitalist istehsal üsulunu, onun meydana gəlməsi və inkişafının qanunauyğunluqlarını araşdırır, kapitalizm quruluşunun tarixən keçici xarakterini və mənəvi iflasının labüdlüyünü sübut edirdi. Marks kapitalizm quruluşunun ədalətsizliyini, fəhlə sinfi ilə burjuaziyanın

mənafelərinin bərişmaz olduğunu əsaslandırır.

İlk dəfə Karl Marks fəhlə və kəndlilərin mənafeyinə xidmət edəcək proletariat diktaturasını - yeni dövlət formasını göstərmişdir. Marksın fikrincə, mədəniyyətin və inqilabi praktikanın elmi şəkildə dərk olunması və inqilabi yolla dəyişdirilməsi proseslərinin üzvi vəhdəti nəzəriyyənin durmadan inkişaf edib təkmilləşməsi üçün əsasdır.

Karl Marksın təlimi proletariatın, onun mənafeələrinə xidmət etdiyini bəyan etdi, onun tarixi vəzifələrini tarixdə ilk dəfə nəzəri cəhətdən hərtərəfli əsaslandırır. Bu təlim zəhmətkeşlərin hər cür zülm və istismardan azad olunması məsələsində inqilabi mübarizə metodlarını əsas yol hesab edirdi.

Fridrix Engels (1820-1895) "Təbiətin dialektikası", "Anti-Dürinq" və s. əsərlərin müəllifidir. O, "Təbiətin dialektikası" əsərində təbiətin dialektik materialist mənzərəsini verməyə səy göstərmişdir. O, "Anti-Dürinq"də marksizmin tərkib hissələrinin sistemli təhlilini vermişdir.

Vladimir İliç Lenin (1870-1924) tarixə marksizmi yeni şəraitdə inkişaf etdirmiş bolşevik partiyasının yaradıcısı, sosialist inqilabının rəhbəri, ilk proletar dövlətinin banisi, imperializmə qarşı mübarizə aparan ateist baxışlı mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur.

Herbert Spenser (1820-1903) ingilis filosofu və sosioloqu, pozitivizmin banilərindən biri, imperializm epoxası ərəfəsində liberal burjua ideologiyasının nümayəndəsidir. "Dövlətin üzvi nəzəriyyəsi" adlı konsepsiya ha-

zırlamışdır. O, dövləti bioloji orqanizmlə müqayisə edir, onun yaranma səbəbinə darvinizm nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Belə ki, dövlət “canlılar qarşısında qorxunu” nizamlayır. Məhz bunu nəzərə alaraq inkişafın iki mərhələsinə uyğun olan dövlətin iki tipini göstərirdi:

1. Bəsit - hərbi tip;

2. Yüksək - sənaye tipi.

O, birinci tipin vəzifəsini mübarizələr, müharibələr aparmaqda görür, onun vəhşilik dövrünə uyğun gəldiyini göstərirdi. İkinci tipin vəzifəsini isə əmin-amanlıq, fərdi rifah kimi başa düşür, onu sənayenin inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Spenser dövləti “siyasi aqrekat” kimi izah edirdi.

Fridrix Nitsşe (1844-1900) siyasi mövqeyinə görə volyuntarizmin nümayəndəsi hesab olunur. O, demokratiyanın qatı əleyhdarı idi. Onun “Əxlaqın mənşəyi”, “Yunan dövləti”, “Hakimiyyət idarəsi” və “Zərdüş belə demişdir” əsərlərində iradəni əsas götürərək, Napoleon, Makedoniyalı İskəndər və Sezar hakimiyyətini mübarizə, iradənin yeganə mənası, məqsədi və əsası kimi qiymətləndirirdi. O, hakimiyyət uğrunda mübarizəni həyatın mənası hesab edirdi. Bütün sosial-siyasi hadisələr zəiflərin və güclülərin iradələrinin hakimiyyət uğrunda apardıqları mübarizədir.

Nitsşe hər bir cəmiyyəti üç tipə bölür:

1. Dahilər;

2. Dahilərin ideyalarını həyata keçirənlər - hüquq mühafizəçiləri;

3. Kütlə - xalq.

O, dövlətin iki tipini göstərmişdir:

1. Aristokratik - yüksək mədəniyyətlilər üçün mövcud olan quruluş;

2. Demokratik - iflas etmiş quruluşlar üçün səciyyəvidir.

O, Roma imperiyasını ən yüksək dövlət tipi kimi qəbul edirdi. Onun fikrincə, dövlət həmişə əzməlidir, güc tətbiq etməlidir. O, “xalqların ölümüdür”. Nitsşe belə hesab edirdi ki, “Qul cəmiyyəti üçün nə qədər vacibdirsə, müharibələr də dövlətlər üçün o qədər zəruridir”.

U.Becqot (1826-1877) və Lüdviq Qumploviç (1838-1909) Nitsşenin həmfikri hesab etmək olar.

U.Becqot “Fizika və siyasət” əsərində cəmiyyətin siyasi tarixini üç mərhələyə bölür:

1. Dövlətin meydana gəlməsi zorakılıqdır;

2. Ənənələrin meydana gəlməsi;

3. Güclülərin zəifləri işğal etməsi uğrunda mübarizədə pis ənənələrin yaxşı ənənələr tərəfindən sıxışdırılıb aradan qaldırılması.

Lüdviq Qumploviç “İrqlərin mübarizəsi” əsərində işğalçılıq nəzəriyyəsini əsaslandırmışdır.

Qumploviç və Beccqot Nitsşe kimi XIX əsrdə yaşamış, siyasi fikir tarixində işğalçılığa, zorakılığa haqq qazandırmışlar. Onlar demokratiyanın qatı əleyhdarları idilər, zorakılıq ideyasına haqq qazandıрмаğa çalışırdılar.

Təsadüfi deyildir ki, bu cür siyasi baxışlar faşizmin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Faşizm

ideologiyasının tərkib hissələri bunlardır: şovinizm, millətçilik, irqçilik, totalitar dövlət konsepsiyası, anti-demokratiya və s.

Müasir faşist ideologiyasında Nitsşenin fəvqəlinсан və elita nəzəriyyəsi birləşmişdir.

Müasir Qərb siyasi fikrində “Ümumi rifah dövləti” nəzəriyyəsi azad rəqabət dövründə dövlətin vəzifələrini (sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin nisbətən yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək, ümumi sülhü qoruyub saxlamaq və s.) müəyyənləşdirir. Həmin ideyalar bu və ya digər formada U.A.Robson, D.Neyl, A.Piqu, K.Bo- uldinq, C.Streqi və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN SİYASİ FİKİR TARİXİNDƏN

§ 1. Qədim Azərbaycanda siyasi fikrin yaranması və inkişafı

Azərbaycanda siyasi fikir tarixinin meydana gəlməsi eramızdan əvvəl I minilliyə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycanda Manna, Midiya, Albaniya kimi dövlətlər yaranmışdır. B.e.ə. VIII-VII əsrlərdə Azərbaycanda ilk qanunnamə - "Avesta" yazılmışdır. "Avesta" Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük yazılı abidədir. Bu qanunnamə Azərbaycan xalqının sosial, siyasi, əxlaqi, dini baxışlarının məcmusudur.

"Avesta" zərdüştlüyün ən ali və müqəddəs kitablarının külliyyatıdır. Zərdüştlüyə görə, xeyirlə-şər mübarizə aparır və sonda xeyir qalib gəlir. Xeyir və şərin (Hörmüz və Əhrimən) mübarizəsi doğruluğun, ədalətin tərənnümü və şərin həmişəlik yox olması deməkdir. Burada ən başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, hamı qanuna və ədalətli qaydaya tabe olmalıdır. "Avesta"da cəmiyyətin idarə olunmasında dövlətin funksiyasına, vətəndaşların mənəvi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yer tuturdu. Onlar məhkəmələrdə hakim vəzifəsini ifa edirdilər. Atəşpərəstlərin əsas məbədi qədim Atropaten dövlətinin Qanzak şəhərində idi. Şahlar işə başlamazdan əvvəl bu

məbədi piyada ziyarət edər, sonra isə taxta çıxıb dövlət işləri ilə məşğul olardılar. Zərdüştlük əxlaqının əsas prinsipi xeyir fikir, xeyir söz, xeyir əməl triadası təşkil edirdi. A.O.Moka-Velskiyə görə, Demokrit öz ictimai-siyasi fikrinin əsasını zərdüştlükdən götürmüşdür.

Zərdüştlük dünyagörüşündən sonra Qədim Azərbaycanda bir sıra dini-fəlsəfi cərəyanlar təşəkkül tapmışdır. E.ə. V-IV əsrlərdə zərvanilik yayılmağa başladı. Zərvanilikdə siyasi fikir dövlət idarəçiliyi ideyalarına xüsusi diqqət yetirirdi.

İlkin feodalizm dövründə Azərbaycanda manilik ictimai-siyasi fikirdə əsas rol oynamağa başladı. Mani (215-276) rəssam, nəqqaş, filosof kimi Yaxın Şərq ölkələrində tanınırdı. Maniyə görə, şəri Allah yaratmışdır. O, heyvan əti yeməyi qadağan edir, mütiliyi təbliğ edir, asayışı və rahatlığı qorumağı əsas götürürdü.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda məzdəkizm dini-fəlsəfi cərəyanının da böyük rolu olmuşdur. Hətta Sasani hökmdarı I Qubadın dövründə Məzdək və onun tərəfdarları dövlətin idarə olunmasında əsas yer tuturdular. Məzdəkilər xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək, var-dövləti, əmlakı adamlar arasında bərabər bölmək prinsipi təbliğ edirdilər. Dövlətin idarə olunmasında haqqı, ədaləti qəbilə-tayfa quruluşuna qayıtmaq yolunda görürdülər.

Azərbaycan siyasi tarixində "Avesta"dan İslama qədər bir neçə ideoloji cərəyan, qeyd etdiyimiz kimi, zərvanilik, manilik, məzdəkilik, xürrəmilik mövcud olmuşdur ki, bunlar da əsasən xeyirlə-şərin, işıqla-qaranlığın arasında gedən mübarizədən bəhs etmişlər.

§ 2. Orta əsrlərdə Azərbaycanca siyasi fikir

Bəhmənyar ibn Mərzban Əbülhəsən (993-1066) Azərbaycan filosofu, Şərqi peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi, “Təhsil”, “Metafizikaya dair”, “Mövcudatın mərtəbələri”, “Məntiqə dair”, “Gözəllik və səadət”, “Musiqi kitabı” və s. əsərlərin müəllifidir. Onun varlıq və idrak haqqında fikirləri bu gün də maraqla oxunur və filosoflar tərəfindən ziddiyyətli şəkildə izah olunur.

Bəhmənyar vacib varlıqla yanaşı, mümkün varlığın da daimiliyini təsdiqləyir. Aristotel və onun davamçıları kimi Bəhmənyar da dünyanın vəhdətinə inanırdı. O, Aristotel kimi hərəkəti müstəqil deyil, yalnız kəmiyyət, keyfiyyət, məkan və zaman kateqoriyasına görə müəyyənləşdirmişdir. O, hərəkəti materiyadan ayrı təsəvvür etmir, hər bir hərəkətin cisimlərdə mövcud olduğunu deyirdi. Bəhmənyarın idrak nəzəriyyəsində hissi və əqli mərhələlərin əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. O, cəmiyyətin quruluşunu təbii hesab edirdi. Xüsusi mülkiyyəti müdafiə edir, yoxsulları dözümlü olmağa çağırırdı. İnsanların bərabər hüquqlu yaşamasını, zəruri sayır, onların səadətə çatmaq yolunu təhsildə, mənəvi dəyərlərin zənginləşməsində görürdü.

Eynəlqüzat Abdulla Miyanəci (1099-1131) orta əsr Azərbaycanının tanınmış filosofu, eyni zamanda Həmədanın baş qazisi idi. “Müqəddimələr”, “Qərbin şikayəti” və “Həqiqətlərin məğzi” əsərlərində sufiliyin dərin ictimai-siyasi fikrini açıqlamışdır. O, ilk sufi Azər-

baycan filosofu hesab edilir. Miyanəci cəmiyyətin inkişafında, insanların mənəvi dünyasının kamilləşməsində sufilik ideyasına yüksək yer vermişdir. O, insanların Allah səviyyəsinə qalxmasına, Allahla insanın substansional vəhdətinə inanmış, orijinal panteist sistem yaratmışdır.

Sufilik VIII-XIII əsrlərdə geniş inkişaf yolu keçmişdir. “Suf” sözü “yun” mənasını verir. Qaba yun pal-tar geyinmək ilk sufilər üçün səciyyəvidir. Sufiliyə görə, insan həqiqəti hissi qavrayış ilə deyil, özünü kamilləşdirdikdən sonra Allaha qovuşmaqla dərk edir. Kamilləşmə üçün sufilər dörd mərhələdən keçirlər.

Birincisi, şəriət mərhələsidir - müsəlman dini qanunları və hüquqlarını mənimsəməlidir.

İkincisi, təriqət mərhələsidir - müridlik etməklə sufi iradəsini Allaha tabe etməlidir.

Üçüncüsü, mərifət mərhələsidir - insan bütün nəfsini, şəhvət hissələrini boğmalı, qəlbi ilə varlığın Allahla vəhdətini, xeyir və şərin nisbətini dərk etməlidir.

Dördüncüsü, həqiqət (idrak) mərhələsidir - insan kamilləşir və həqiqətə - Allaha qovuşur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda işraqilik fəlsəfəsinin yaradıcısı **Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191)** idi. O, öz azadfikirliliyi ilə tanınırdı. Sührəvərdi eyni zamanda Şərq peripatetizmin ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi.

İşraqilik dünyagörüşünə görə, işıq və qaranlıqdan ibarət olan bütün varlığın (mövcudatın) zirvəsi mütləq işıqlar-ışığıdır. İnsanın bütün fəaliyyəti abstrakt işığın

sayəsində baş verir. Sührəvərdiyə görə, maddi aləm qaranlıqlar, kölgələr dünyası hesab edilir. Işıqlar silsiləsində ən yaxın işıqdan başlamış, son mücərrəd işığa qədər hər bir işığın kölgəsi vardır. Kölgələr işıqlarla yanaşı daim mövcuddur. İnsan nəfsi işıqlar silsiləsini keçərək mücərrəd işıqlar aləminə yetişir. İşraqilikdə idrakın hissi, əqli və intuitiv mərhələləri fərqləndirilir, sufilər kimi ilahi həqiqəti dərk etmək üçün bu dünyadan təcrid olunmaq təbliğ edilir.

Şihabəddin Ömər Sührəvərdi (1145-1234) orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri və hüquqşünası, sufi alimi idi. Bağdadda baş şeyx rütbəsini tutmuşdu. Dövlət işlərində işləmiş, ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmişdi. Xilafətin elçisi olmuş, diplomatik danışıqlar aparmışdı.

Sührəvərdi öz yaradıcılığında sufiliyin mahiyyəti, şeyxlik rütbəsinin müəyyənləşdirilməsi, insanın özünü dərk etməsi və s. kimi problemlərin şərhini vermişdir. Sührəvərdiyə görə, sufilik edən kəs özünə hesabat, özünə nəzarət və daxili müşahidə yolu ilə rəzillikdən çəkinib, özünü kamilləşdirməlidir.

Nizami Gəncəvi (1141-1209) orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri və şairidir. Humanizm prinsipləri Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşlərində xüsusi yer tutmuşdur. O, hökmdarları ədalətli olmağa çağırmış, tədricən bunun nəticə verməyəcəyini başa düşərək, qədim yunan demokratiyasını ağılabatan dövlət forması kimi ideallaşdırmışdır. Nizaminin nəzərdə tutduğu gələcək - azad utopik cəmiyyət, xüsusi mülkiyyət, qeyri-bərabərlik, zülm, ictimai mübarizə və cinayətdən uzaq-

dır. Həmin cəmiyyətdə bərabərlik, insaniyyət, səmimi-lik, doğruculluq və s. hökm sürür. Nizaminin utopiyası sonralar Azərbaycanın digər filosof və mütəfəkkirlərinin ictimai-siyasi görüşlərinə güclü təsir göstərmişdir.

Dövlətin idarə edilməsində Nizami əxlaq məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun “Xəmsə”sində bunlar geniş əksini tapmışdır.

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) Azərbaycanın, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi siyasi fikrinin qabaqcıl nümayəndəsi və ensiklopedik alimi idi. O, “Əxlaqi Nasiri”, “Tibb qanunu kitabından birinci hissəyə haşiyələr”, “İqtibasın əsası”, “Mövcudatın bölgüsü və onun cisimləri”, “Evklidin “Göy hadisələri” kitabının ifadəsi”, “Cəbr və müqabil”, “Kosmoqrafiyaya dair traktat”, “Elxani astronomik cədvəl”, “Alicənab insanların xarakterləri və keyfiyyətləri” və s. əsərlərin müəllifidir.

Tusinin “Əxlaqi Nasiri” əsəri məzmunu, ictimai-siyasi, əxlaqi-tərbiyəvi, iqtisadi və fəlsəfi baxımından dünya şöhrətli əsərdir. Bu əsərdə N.Tusi ictimai əmək bölgüsünün zəruriliyini göstərərək cəmiyyətin, dövlətin meydana gəldiyinin səbəblərini izah etmişdir. O yazırdı: “Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə yaranacağından, insan növü isə əməksiz yaşaya bilmədiyindən əmək köməksiz, kömək isə əməksiz ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti ilə ictimaiyyətə möhtacdır”. İctimai əməyi təşkil etmək, istehsal prosesində özbaşınalıq və hərc-mərcliyə yol verməmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə ehtiyac yaranır. Tusi bu tədbirləri “siyasət” adlandırır. Sonra o, siyasətin növlərinin

təsnifatını verir. Aristotələ əsaslanaraq siyasətin dörd növünü göstərir: 1) **ölkə siyasəti**; 2) **qələbə siyasəti**; 3) **kəramət siyasəti**; 4) **camaat siyasəti**. O, ölkə siyasətini “siyasətlər siyasəti” adlandırır.

N.Tusi qeyd edir ki, “siyasəti” həyata keçirmək üçün bir adama ehtiyac əmələ gəlir. Bunun isə mütləq şah və ya hökmdar olması məcburi deyildir. Tusi yazırdı:

“Hər dövr, hər zaman hökmdara ehtiyac yoxdur. Əhali arasında nizam-intizam olsa, bu uzun müddət onlara bəsdir. Lakin bütün dövrlərdə müdrik bir rəhbərə, tədbir sahiblərinə ehtiyac vardır. Tərbiyə olmasa, nizam-intizam aradan qalxar, insan cəmiyyəti lazım olduğu kimi inkişaf etməz”.

Tusi yaxşı siyasətin, xeyirli işlərin xalqı yerə vurmağın deyil, göyə qaldırmağın tərəfdarıdır. Belə bir hökmdar olmaq üçün isə insanda bir sıra xüsusiyyətlər olmalıdır ki, o, şərq qüvvələrin qarşısını alıb, xeyir işləri yerinə yetirə bilsin. O, hökmdarlarda, ölkə sahibi olmaq istəyənlərdə ən azı aşağıda göstərilən yeddi xüsusiyyətin, yeddi xasiyyətin olmasını zəruri hesab edir: 1) **atalıq**; 2) **alicənablıq**; 3) **mətinlik**; 4) **tam əzmlilik**; 5) **səbirlilik**; 6) **dövlətlilik**; 7) **sadiqlik, əməli-salehlik**.

Dövlətin inkişafında Tusi dörd ünsürü həlledici amil kimi göstərirdi. Bu dörd ünsür aşağıdakılardır:

1. **Qələm əhli - ziyalılar**;
2. **Qılınc əhli - hərbcilər**;
3. **Müamilə əhli - tacirlər, sənətkarlar və s.**;
4. **Ziraət əhli - əkinçilər, bağban və maldarlar**.

Maraqlı burasıdır ki, Tusi bu ictimai təbəqələri təbiətdəki dörd ünsürlə müqayisə edərək:

1-ciləri, ziyalıları - suya;

2-ciləri, hərbciləri - oda;

3-ciləri, tacirləri - havaya;

4-cüləri, əkinçiləri torpağa oxşadır və deyir ki, bu dörd ünsür birgə fəaliyyət göstərdikdə rəiyyət və səadət sistemi əmələ gəlir.

Nəsrəddin Tusi “qanun” və “dövlət” kimi anlayışları işləyib hazırlamış və onların geniş izahını vermişdir. O, din və siyasət, dövlət və cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət, dövlət və iqtisadiyyat, hüquq və əxlaq, sosial ədalət, dövlətlərarası münasibətlər, müharibə və sülh, cəmiyyətdə hökmdarın yeri və rolu və s. məsələləri təhlil etmişdir.

N.Tusi xalqımızın ictimai-siyasi fikir tarixinə mütərəqqi və humanist mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur.

Əfzələddin Xunəci (1193-1248) Azərbaycan tarixində görkəmli filosof və tanınmış müdrik hüquqşünas kimi şərəfli yer tutur. Xunəci ilk təhsilini öz vətəninə almış, orada işləmiş, sonralar bir sıra ölkələri gəzmiş, nəhayət, Misirdə yaşamışdır. O, Misirdə dövlət işlərində çalışmış, ictimai-siyasi işlərdə fəal iştirak etmiş, sonralar Misirdə baş qazi vəzifəsi tutmuşdur. O, dövlətin idarə olunmasında mühüm yer tutan dini-hüquqi şəxslər üçün tövsiyələr hazırlamışdır. Dövlət idarəciliyində qanunun aliliyini əsas hesab etmişdir. Azərbaycan siyasi fikir tarixində onu bir hüquqşünas kimi ilk mütəxəssis hesab etmək olar.

Siracəddin Urməvi (1198-1283) böyük Azərbaycan filosofu, təbiətşünas alim və tanınmış ictimai-siyasi xa-

dim idi. Onun “Metodlar”, “Ziddiyyətin misallarına dair traktatlar”, “Dialektikaya dair traktatlar”, “Həkimanə sözlər istilahı”, “Təhsil”, “Suallar”, “Haqqın bəyanı”, “Hikmət incəlikləri”, “Nurların doğuşları” və s. əsərləri vardır.

S.Urməvi insanı düşüncəli nəfəsə malik, bütün yaranmışlardan üstün varlıq və yer üzünün əşrəfi saymışdır. O, bu haqda yazırdı: “Aləmin yaradıcısı insanı ilk fitrədən hakim yaratmışdır”. Allahın hökmünü nümunə göstərərək, o, belə deyirdi: “Hakim hökm verməkdə hakimlər-hakimindən - Yaradıcıdan öyrənməlidir”. S.Urməvinin fikrincə, insan hakim olmaqdan, hökm verməkdən qabaq bir fərd və ictimai varlıq kimi mövcud olmalı və yaşamalıdır. Bunun üçün insan maddi və mənəvi aləmi dərk etməli, “yemək, içmək, paltar, məskən və mənzil” kimi zəruri tələbatı ödəməlidir. İnsan öz nəslini davam etdirmək üçün “nikah”dan istifadə etməlidir.

Hələ orta əsrlərdə mülkiyyətin iki formasını S.Urməvi belə izah etmişdir: “Bil ki, adamın, istər fərdin, istərsə də insani növün qalmasında möhtac olduğu şey iki qisimdir: onlardan biri heç vaxt heç kəsə məxsus olmayan su, bitki, çöl ovu, dəniz ovu və buna bənzər mülkiyyətdir, digəri isə odur ki, şəxslərdən kiməsə məxsusdur”.

Urməvi göstərir ki, birisinin sahib olduğu və hər bir vəchlə əldə saxlamağa çalışdığı xüsusi mülkiyyət başqasında tamah doğurarsa, ondan onu alarlar. Bunun üçün hissi təhrik və qadağa olmalıdır, zor işlədilməmə-

si üçün cəza vasitəsi tətbiq edilməlidir. Bu tədbirləri hüquqi qaydada həyata keçirən olmasa, özbaşınalıq hökm sürər, ictimai münasibətlər pozular. O yazırdı: “Xalq arasında təhrikedici (sövqedici) və qadağanedici gərəkdir ki, zülm və zorakılıq aradan qalxa və azala, bununla da aləm nizamlana”.

S.Urməvi yaşadığı cəmiyyətinin strukturunu, onun formalaşmasını nəzərdən keçirir, insanların cəmiyyətdə müəyyən təbəqələrə bölünməsinə başçı ilə rəiyyət təmsalında baxaraq, onun üzvi vəhdətini insan orqanizminə bənzədirdi. O yazırdı: “Başçının rəiyyətə olan münasibəti, başın bədənə olan münasibətidir”. İnsan başı öz bədənini necə müdafiə edirsə, başçı da öz rəiyyətləri ilə elə rəftarda olmalıdır.

Urməvi dövlətin idarə edilməsində şahın yaxınlarını - vəziri, əmiri, naibi tutduqları vəzifədə layiqincə işləməyə, diqqətli olmağa çağırmış və onlara müəyyən tövsiyələr vermişdir. Onun fikrincə, vəzir xalqın cəfakeşi, adamların qayğısına qalan bir xeyirxah nəcib insan olmalıdır. O, yazırdı ki: “Vəzir rəiyyətin zəhmətini çəkən şəxsdir, xalqın ehtiyaclarını ödəyən idarəedicidir, ona həvalə olunanı qoruyandır. Rəiyyətin işlərində onların tələbatını yerinə yetirməyən kəsə vəzir deyilmir”.

Orta əsrlərdə əmirlik məsul vəzifələr yerinə yetirirdi. S.Urməvi bu barədə yazırdı: “Əmir o kəsdir ki, rəiyyətin işi ona tapşırılmış olsun, iş o adamlara tapşırılır ki, o, rəiyyətin qayğısına qalmağı vacib bilir, onların işlərini ən yararlı və ən sərfəli şəkildə yerinə ye-

tirir, padşah ilə rəiyyət mənafeyi arasında birlik vardır. Çünki əmir padşahın vəkili, rəiyyətlər isə şahın xidmətçiləri kimidir. Vəkillikdə heyif almaq, tərəfkeşlik etmək vəkilə yaramaz”.

Siracəddin Urməvi cəmiyyətdə sadə və zəhmətkeş insanların mövqeyini düzgün başa düşmüş və onların hüquqlarının toxunulmazlığını göstərmişdir. O yazırdı: “Rəiyyətlərin qayğısına qalmaq, onları mühafizə edib qorumaq iki səbəbdən vacibdir. **Birinci səbəb** odur ki, rəiyyətlər mülkün və dövlətin əsasıdır. Rəiyyətlər olmasa, dövlət qala bilməz. Rəiyyətlər dövlətin əsasıdır, əsas saxlanılmadıqda ikinci dərəcəli də ola bilməz. **İkinci səbəb** odur ki, rəiyyət dövlətdə əsas sərvətdir. Mülk yalnız adamlarla, adamlar yalnız sərvətlə, sərvət yalnız quruculuqla, quruculuq yalnız ədalət və siyasətlə olur. Deməli, sərvət dövlətdə əsasdır və o, rəiyyətlərdən hasil edilir. Beləliklə, rəiyyətlər dövlətin əsası olan sərvətin əsasıdır. Onda əsasın əsası saxlanılmalıdır ki, ikinci dərəcəli olan da qala”.

Siracəddin Urməvidə “ədalət” anlayışı çox geniş məzmununda başa düşülür. Ədalət təkcə insanlar arasında münasibətə, bütövlükdə maddi aləmə şamil edilir. Ədalətli insan, ilk növbədə ədalətli şah, sultan onun ictimai-siyasi fikrində mərkəzi yer tutur. O, padşahı cəmiyyətin bir üzvü kimi xalqdan ayırmır, onu yalnız fəzilət və kamalına, icra ediləcək ağıllı hökm və əmrinə görə fərqləndirir.

Bir hüquqşünas alim və dövlət xadimi kimi Siracəddin Urməvi ictimai münasibətlərdə ədalətin, hüquq bə-

rabərliyinin idarəedici roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. O, cəmiyyətin inkişafında müxtəlif qruplar, təbəqələr arasında hüquq bərabərliyinə riayət edilməsini ədalətin bərqərar olması üçün zəruri şərt hesab edirdi.

Siracəddin Urməvinin ictimai-siyasi baxışlarında ədalət, xüsusilə hüquq bərabərliyinə, zəhmətkeş insanlara dərin rəğbət bəsləmək ən başlıca yer tutur. Onun ideya irsi, o cümlədən siyasi baxışları professor Z.Məmmədovun tədqiqatlarında daha geniş işıqlandırılmışdır.

Orta əsrlərdə əxilik ictimai-siyasi baxımdan sufiliyin bir növ davamı idi. Əxilərin dini, ictimai-siyasi təlimi XII əsrin axırlarında **Xəlifə Nəsrəddin (1180-1225)** tərəfindən yaradılmış rəsmi dini-siyasi təşkilatın bir sıra xarakterik cəhətlərini əks etdirirdi. Əxilərin yaratdıqları təşkilatın xüsusi nizamnaməsi olmuşdur.

Z.Məmmədovun elmi araşdırmalarında əxi kəndlidir, tacirdir, ətrafında müridlər toplanmış sufidir, ilahiyyət alimidir, əmirdir, qazidir və ələlxüsus sənətkardır. İcmalarının üzvləri bəzi sufi təşkilatları kimi nəzir-niyaz hesabına yaşamır, öz halal zəhmətləri ilə dolanırlar.

Əxilər sufilikdə olan dörd əsas dini-əxlaqi normaya - **şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət** prinsiplərinə riayət edirlər. Onlar insanların hüquqlarına hörmət etməyi və ehtiyacı olanlara yardım göstərməyi vacib sayırdılar.

Əxilər əsasən iqtisadi mübarizəni üstün tuturdular. Onlar din azadlığına, əqidə sərbəstliyinə biganə qalmamış, insanlıq və qardaşlığı təbliğ etmişlər.

Hürufilik ərəbcə “hərflər” deməkdir, İslamda təriqətdir. XIV əsrdə yaranmışdır. Hürufiliyə görə, Allahın

yaratdığı dünya daim dövr edir və bu, görünən dəyişikliklərin səbəbidir. Allahın insanda təzahürü insanın qurtuluş pillələrindən ibarət üç mərhələyə ayrılır:

Birincisi, nöbüvvət - peyğəmbərlik, **ikincisi**, vəlayət - ilahi himayədarlıq, **üçüncüsü**, üluhiyyət - ilahilik. Peyğəmbərlik Məhəmməddə başa çatır, ondan sonra ilahi himayədarlar - imamlar gəlir. Nəimi isə axırını himayədar və həm də birinci canlı Allahdır.

Burada əsas ideya Allaha məxsus keyfiyyətin təcəssümü, insanın allahlaşdırılması, kainatın əbədiliyinin qəbul edilməsidir. Sufilikdəki kimi cəmiyyəti sağlamlaşdırmaq üçün insanları paklaşdırmaq lazımdır.

Azərbaycanda sufi-panteist və hürufilik təlimlərinin əsas nümayəndələri **Mahmud Şəbüstəri (1287-1320)**, **Fəzlullah Nəimi (1340-1394)** və **İmadəddin Nəsimi (1369-1417)** olmuşdur.

Mahmud Şəbüstəri cəmiyyəti istismardan və zülmədən qorumaq yolunu insanların kamilləşməsində, Nəimi xalq üsyanında, Nəsimi isə ədalətli şahın olmasında görürdü.

Xəlvətlik də hürufilik kimi sufilik cərəyanı zəminində yaranmışdır. İşraqilik təlimində xəlvətlik də öz əksini tapmışdır. Bu təlim **Əbu Abdulla Siracəddin Lahicinin (1340-1397)** adı ilə bağlıdır. Xəlvətə çəkilib qırx gün tək-tənha ibadətlə məşğul olduqları üçün “xəlvəti” adı almışlar.

Z.Məmmədov xəlvəti təliminin sufiliyin psixologiyasına yaxın olduğunu qeyd edir. Belə ki, sufilər kimi xəlvətilərin də öz tərifi - kamillik yolu vardır. On-

ların təriqətləri öz məqamları ilə seçilmişdir. Buraya yeddi ad daxildir: 1) **Allahdan başqa ilahi yoxdur**; 2) **Allah**; 3) **Huva - O**; 4) **Haqq**; 5) **Əbədi canlı**; 6) **Əbədi mövcud**; 7) **Hər şeyə qadir**. Xəlvətlik yolçusu bu yeddi məqamı dərk edə-edə kamilləşməlidir. Xəlvəti mürid öz mürsidinin köməyi ilə nəfsin bu hallarına müsbət əxlaqi tərzdə əməl edib, kamilləşdirən cəmiyyətin saflaşmasında mühüm rol oynamalıdır.

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) ilk dəfə olaraq öz doğma dilində yazmış və ən gözəl nümunələr yaratmışdır. Humanist şair insan qəlbinin ən təbii, incə, ülvi hiss və həyəcənlərini yüksək bədii obrazlı bir dil ilə ifadə etmişdir. Füzulinin lirikasında məhəbbət eyni zamanda dərin ictimai-siyasi məzmununa malikdir. Onun qəzəlləri feodal-patriarxal əxlaqının mənəvi əsarətindən xilas olmağa can atan, könül azadlığı və səadət arzuları ilə çırpınan insanın əhval-ruhiyyəsini əks etdirir. O, dövrün müxtəlif siyasi-ictimai və əxlaqi məsələlərinə münasibətini, feodal dünyasının sosial ədalətsizliklərinə, zülm və istibdada, cəhalətə və xurafata etirazını cəsarətlə bildirmişdir. Füzuli ayrı-ayrı hökmdarlara, Bağdad hakimlərinə, dövlət xadimlərinə və əsrin görkəmli ziyalılarına yazdığı müraciətlərində onları mədh etməkdən çox, ədalətə, dövrün hadisələrinə düzgün baxmağa çağırmışdır.

Füzuli hələ gənc yaşlarında öz ana dilində yazdığı "Bəngu-Badə" poemasında dövrünün mühüm siyasi məsələlərinə toxunmuş, lovğa, təkəbbürlü, şöhrətpərəst və həmişə yüksəklik iddiasında olan hökmdarların, şah

və sultanların iç üzünü açıb göstərmişdir. İkiüzlü, yaltaq və satqın saray əyanlarını məharətlə ifşa etmişdir.

“Şikayətnamə” adlı əsərində dövlət idarələrində vəziyyəti, orada işləyən məmurların kobud rəftarını, süründürməçilik və rüşvətxorluğunu kəskin tənqid etmişdir. “Salam verdim, rüşvət deyildir, deyə almadılar” ifadəsi rüşvətxorluğu əbədi damğalamış, məmurlarla mükalimədə ölkədə vəzifələrin pulla satın alındığını göstərmişdir.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycanın və eləcə də Şərqi böyük alimi, şairi və mütəfəkkiridir. Yaradıcılığını araşdıranda görmək olur ki, onun siyasi fikir tarixində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Belə ki, o, Qərb filosof və mütəfəkkirlərindən Fales, Anaksimandr, Demokrit, Heraklit, Sokrat, Platon, Pifaqor; Şərqi filosof və mütəfəkkirlərindən Əl Fərabî, İbn Sina, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi və başqalarının adlarını çəkib, onların ictimai-siyasi baxışlarına qiymət vermişdir. Füzuli cəmiyyətin istismardan, zülmədən azad olmasını, müharibələrə son qoyulmasını insanların arasında saf münasibətlərin qərarlaşmasında görmüşdür.

§ 3. Azərbaycan maarifçilərinin və mütəfəkkirlərinin siyasi fikirləri

Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847) cəmiyyətin inkişafında insan mənəviyyətinə üstünlük vermişdir. O, insanların birgəyaşayış formalarını onların öz tələblərini ödəməsi üçün zəruri sayırdı. O, ümuminin mənafə-

yini fərdin mənafeyindən üstün tutur, cəmiyyətin təbəqələrə, siniflərə bölünməsinə qanunauyğun hesab edirdi. Monarxiyalı hakimiyyətin tərəfdarı idi.

XIX əsr Azərbaycanın siyasi fikir tarixində tarixçi, şərqsünas, filosof, hüquqsünas, alim **Mirzə Kazımbəy (1802-1870)** özünə məxsus yer tutur.

M.Kazımbəy Qədim Roma və Babilistanda baş verən hadisələrin təhlilinə əsaslanaraq göstərirdi ki, cəmiyyət fasiləsiz inkişafdadır və dünyada, o cümlədən siyasi həyatda hər şey təbii, sarsılmaz qanunlar əsasında davam edir. Onun fikrincə, xalqların əsarət altına alınması onların mədəni inkişafının dayandırılması deməkdir. O, “Şamil və müridizm” əsərində dağlıların çarizmə qarşı mübarizəsindən bəhs etmişdir.

M.Kazımbəyin siyasi görüşlərində azadfikirlilik xüsusi yer tutur. O, ictimai-siyasi həyatda qanunun aliliyini vacib sayırdı.

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) XIX əsr Azərbaycan demokratik siyasi fikir tarixində mühüm yer tutur.

Axundovun ictimai-siyasi dünyagörüşü Yaxın Şərq xalqlarının, xüsusilə Azərbaycan xalqının zəngin ideyasiyasi və fəlsəfi irsi əsasında formalaşmışdır. Onun müasir ruhlu mütəfəkkir kimi yetişməsinə XVIII əsr fransız materialistləri və XIX əsr rus inqilabçı demokratları də müsbət təsir göstərmişlər. O, mistik baxışlara qarşı çıxmış, dini təriqətləri tənqid etmiş, qabaqcıl rus mədəniyyətinin mütərəqqi rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Axundovun fikrincə, cəmiyyətin inkişafında dini

etiqaad deyil, insan əqli əsas götürülməlidir. O yazırdı: “Bəşəriyyətdə xoşbəxtlik və səadət o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada, istərsə də Avropada insan əqli əbədi həbsdən tamam qurtaracaq, işlər və fikirlərdə yalnız insan əqli sənəd və dəlil hesab edilib hakimiyyət mütləq olacaqdır”. Axundov həqiqətin üzə çıxarılmasında elmin rolunu xüsusi qeyd edir, elmlə dinin bir-birinə tamamilə əks olduğunu göstərərək yazırdı: “Din və imanla, elm və fəlsəfə iki ziddi halətdir, cəmiyyət bir yerə toplana bilməz. Din və iman sahibi olan adam alim və filosof sayıla bilməz, əgər elm və fəlsəfə sahibi olursa, dindar və mömin ola bilməz”.

M.F.Axundov Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində materialist fəlsəfəni, ateizmi ilk dəfə açıq şəkildə müdafiə edib əsaslandırmağa çalışan mütəfəkkirdir. Onun ateizmi mübariz və fəaldır, təkcə İslam dininə qarşı deyil, həm də hər cür dini təfəkkürə, klerikalizmə qarşı çıxaraq, “bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirdi”. O, bu mübarizəni feodal quruluşuna, Şərq müstəbidliyinə qarşı mübarizə ilə bilavasitə əlaqələndirmiş, demokratik maarifçiliyin ideya rəhbəri olmuşdur.

Axundov cismani zülmə, mənəvi əsarətə qarşı çıxaraq belə fikirləşirdi ki, xalq öz-özünü zülmədən qurtarmalı, öz hakimiyyətini qurmalıdır. O bu haqda yazırdı: “Zülmü aradan çıxarmaq üçün əsla zalıma müraciət etmək lazım deyildir, bəlkə əksinə, məzluma demək lazımdır ki, ey nadan, sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasına

od vur!" O, xalqın gücünə inanır, istibdad zülmündən xilas olmaq üçün onu birliyə, mövcud quruluşu inqilabi yolla məhv etməyə çağırırdı. Axundov Azərbaycanda inqilabi demokratizmin ideya sələfi idi. Onun ictimai-siyasi görüşlərində azadlıq, humanizm, vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu əsas rol oynayırdı.

Axundov feodal qayda-qanunlarını, mövcud dövlət quruluşunun zorakılıq və zülm formalarını tənqid etmiş, qadın azadlığı, şəxsiyyət azadlığı problemini irəli sürmüş, mövcud quruluşu yenisi ilə əvəz etmək yolları haqqında düşünmüşdür. O, 50-ci illərdə sosial inqilabsız qurula bilən ədalətli maarifçi mövqeyində dayanaraq monarxiya tərəfdarı, 70-ci illərdə isə xalq hakimiyyəti tərəfdarı olmuş, sosial inqilabın zəruriliyi məsələsini əsaslandırılmış, inqilabi-demokratik ideyaları təbliğ etmiş, köhnə quruluşun zor gücünə məhvi fikrinə gəlib çıxmışdır.

Görkəmli mütəfəkkir insanı təbii ehtiyacları ilə birlikdə əsas götürürdü. Maddi nemətlərin yaranmasında xalq kütlələrinin həlledici rolunu göstərir, cəmiyyətdə elə dəyişikliklər haqqında düşünürdü ki, bu dəyişikliklər insanların hüquq bərabərliyini maddi və əmlak bərabərliyi ilə tamamlamış olsun, bütövlükdə millətin vəziyyətini, insanların xarakter və təbiətini dəyişsin. İdeal cəmiyyət haqqındakı bu fikirlər Axundovu utopik sosialistlərə yaxınlaşdırır.

Həsən bəy Məlikov Zərdabi (1837-1907) ensiklopedik təfəkkürə malik bir alim olmaqla bərabər mütərəqqi tarixi keçmişimizin, marifçilik hərəkatının ən cə-

sur memarı sayılır. O, rus dilində dünyəvi təhsil alıb, Moskva Dövlət Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsini bitirmişdir.

Akademik M.A.Pavlovun müəllimi, təbiətşünas dahi alim, görkəmli jurnalist, Bakı şəhər Dumasının üzvü, Azərbaycan milli-demokratik mətbuatının, milli teatrın, müsəlman Şərqi qində ilk xeyriyyə cəmiyyətinin, ana dilində təhsilin və qadın təhsilinin banisi və yaradıcısıdır.

Dünya maarifçilik hərəkatının Azərbaycan təmsilçisi Həsən bəy Zərdabi öz həyatının mənasını xalqın səadəti uğrunda mübarizədə görərək, millətini yoxsulluqdan, cəhalet və avamlıqdan xilas etmək üçün maarifçiliyi heç də təsadüfən seçməmişdi. “Maarifdən, elmdən məhrum olmuş bir xalq işıqdan məhrumdur və o, heç vaxt azadlıq iddiasında ola bilməz” - deyən böyük vətəndaş, özü ehtiyac içərisində ola-ola ana dilində qəzet buraxırdı. O, ömrünün sonuna qədər bu saf dilin carçısı olub, doğma dilə ərəb və fars kəlmələrinin gətirilməsinin əleyhinə çıxmışdır.

Həsən bəy Zərdabi elmdən, maarifdən danışarkən insanların diqqətlərini onların o zamankı cəmiyyətdə tutduğu vəziyyətə yönəldir, bu vəziyyətə qarşı “üsyana” səsləyirdi. “Kaspi”də o yazırdı: “Zülmə qatlaşmağın və səbirlə dözməyin nəticəsində əsrlərlə bizi əzmişlər və öz zalımlarımızın üzünə qul kimi baxmağa məcbur etmişlər. İndi biz insanlıq dərəcəsinə qalxmaq, nadanlıq buxovlarından azad olmaq istəyiriksə, gözümüzdən qara pərdəni atmalı, öz bəşəri hüquqlarımızı başa düşməli və zülmə qarşı çıxmalı, işıqlı ideyalar sahibi olan ziyalılarımızı birləşdirməliyik”.

H.Zərdabi, nifrət və qəzəb hissilə deyirdi: “Xaricilər təbii

sərvətimizi müftə dartıb almaqla kifayətlənməyib, xalqımıza həqarətlə baxırlar, bizi tam dəyərli adam hesab etmirlər. Karxanalar hamısı xaricilərin əlində, sənət də onlarda, alış-veriş də onlardadır, hətta bədbəxt müsəlman fəhlələrinə də xaricilərə verilən məbləğin yarısını verirlər.

Mütəfəkkirin şah əsəri olan “Əkinçi” o dövrdə baş verən bütün içtimai-siyasi hadisələrin salnaməsi idi. Çar üsulidarəsinin tənqidi, milli oyanış, sosial münacişələr, azad söz, qadın azadlığı, cəhalətə qarşı mübarizə, əxlaqi, fəlsəfi, ədəbi ideyalar, düşüncələr hər an onun yaradıcılığının əhatə dairəsində idi.

Çox maraqlıdır ki, “Əkinçi”nin bir çox materiallarında da ermənilərin torpaq iddiaları sətiraltı mənada öz əksini tapmışdı. Sonralar H.Zərdabi “Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi” memuarında “Əkinçi”nin məhz erməni donosbazarlarının xəbərçiliyi ilə bağlandığını açıq şəkildə qeyd etmişdi. Təəssüflər olsun ki, klassik publisistikamızın bu nümayəndəsinin əsərlərini uzun müddət gizlədərək erməni mövzusunda yayınmışıq. Həsən bəyin ömür-gün yoldaşı, ən yaxın köməkçisi Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın 20-ci illərdə Zərdabi barədə rus dilində yazdığı xatirənin tam əlyazma mətni hələ bu günədək Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. İdeoloji səbəbdən qadağalara məruz qalmış həmin dövr mətbuatının faydalı nümayəndələrini yenidən çap etmək vaxtı çatmışdır.

1877-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında başlayan müharibə yavaş-yavaş möhkəmlənməkdə olan “Əkinçi”yə böyük zərər vurdu. Qəzetin üzərinə iki senzür göz yetirməyə başladı. Qəzeti əvvəl dövlət senzoru, sonra isə qubernator oxu-

yur və hər kəlməyə şübhə ilə baxırdılar. Oxucular qəzetdə müharibə xəbərlərini bilmək istəyirdilər. Müharibənin əvvəllərində rus ordusu məğlub olurdu. Qəzet isə ancaq müvəffəqiyyətlər haqqında yazmalı idi. Rus qəzetlərindən alınan bəzi məlumatı, məsələn, Moskvada havaların çox bərk çovğun olması və rusların donması kimi xəbərləri qəzetdən çıxarırdılar. Həsən bəy irad tutaraq deyirdilər: “Siz bunları yazmaqla Allahın bu soyuğu ruslara bəla göndərdiyini göstərmək istəyirsiniz”.

Dövrünün böyük maarifçi ordusunu ətrafına toplayan “Əkinçi” həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməyə başlasa da, böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Qəzet bir tərəfdən çar rejiminin yaratdığı qadağalarla sıxışdırılır, digər tərəfdən maliyyə və kadr çətinlikləri ilə qarşılaşırdı. Həsən bəy Zərdabi cavanları təqiblərdən, hədələrdən qorxmamağa, öz millətinə axıra qədər xidmət etməyə çağırırdı: “Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımızla üns tutmaq çətindir. Siz danışdığınızı onlar başa düşə bilməyib, əhvalınızı şəriətə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər. Amma insaf deyil milləti atıb, onları kor və sərgərdan qoyasınız... Qoy mollalar sizə lənət oxusun, avamulnasları daşa basın, siz millət üçün zəhmət çəkərsiniz və millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib rəhmət oxuyacaq” (Əkinçi, 1876, №11).

Həsən bəy Zərdabi bəzi mənbələrdə göstərildiyi kimi, heç də Allahı inkar etməmiş və dinsiz olmamışdır. “Əkinçi”nin səhifələrində Quranın surələrindən parçalar dərc etdirməsi buna əyani sübutdur.

Başqa bir misal: “Bizim peyğəmbərimiz öz ümmətini

irəli salmaqdan ötrü onlara hökm edibdir ki, hər bir elmi təhsil etsinlər (Əkinçi, 1 yanvar 1876). Bunlara savadsız, möfhumi əqidələr nəticəsində geri qalmış kənd əhlinə “Quran”dan gətirdiyi ayələrlə başa salırdı: “Nuri-mərifət dünyanı tutub “Qurani-Kərim”in “bilən ilə bilməyən bərabər olurmu heç” ayeyi-şərifinə göz yumsun?” (“Əkinçi”, 1875, №6).

Həsən bəy Zərdabi insan əxlaqının ən mühüm mənbələrindən biri hesab etdiyi vətənpərvərlik məfhumunu “vicdan”dan ayırmırdı: “vicdandan və ağıldan məhrum olanları həqiqi insan saymaq mümkün olmadığı kimi, vətənpərvərlik hissindən məhrum olanları da insan saymaq olmaz. Əsl vətənpərvər üçün öz vətənini, öz xalqının azad və xoşbəxtliyini arzu etmək kifayət deyil. Bu arzunu həyata keçirmək uğrunda əməli iş görməlidir

Zərdabi ölərkən demişdir: “Sizdən xahiş edirəm ki, tən-tənəli dəfn mərasimi düzəltməyin, mənə çox sadə dəfn edin. Dəfn üçün qoyulası vəsaiti müsəlmanlar arasında savad, elm yayan cəmiyyətə verin. Bu, mənim başı bəlalar çəkmiş xalqım üçün daha faydalı olar”.

Həsən bəy Zərdabi xalq arasında o qədər nüfuza malik olmuşdur ki, onun vəfatından sonra, 1907-ci ilin dekabrında şəhər Duması 2 №-li Rus-Azərbaycan məktəbinə onun adının verilməsi və Moskva Univerisitetində “H.Zərdabi adına təqaüd”ün təsis olunması haqqında qərar qəbul etmişdi.

Məhəmməd Ağa Şahtaxlı (1846-1931) ictimai ədalət-sizliklərə qarşı çıxaraq, feodal ictimai quruluşunu pisləmiş, ictimai-siyasi xadim kimi milli türk dövlətinin yaradılmasını və ictimai həyatın bütün sahələrində demokratik dəyişikliklər edilməsini vacib saymışdır.

M.A.Şahtaxtlı dövlətin idarə formaları məsələsində respublika idarə formasına üstünlük verirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) Azərbaycanın tanınmış yazıçısı, jurnalist və ictimai xadimidir. O, “Çay dəsgahı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Poçt qutusu”, “Ölümlər”, “Anamın kitabı”, “Bəlkə də qaytardılar” və s. bu kimi əsərlərində ardıcıl realizm yolunu tutmuşdur. Onun əsərlərində Azərbaycan kəndində hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlər, çar hakimlərinin özbaşınalığı, şüurlarda və məişətdəki gerilik, mövhumat və xurafat, qadınların acınacaqlı həyatı böyük vətəndaş kədəri ilə əks olunmuşdur.

C.Məmmədquluzadə Marks və Darvin, Epikür və Sokrat, Şekspir və Şiller, Qlinka və Bethoven, Derjavin və Puşkin, Zərdüşt və Maninin, habelə bir çox görkəmli simaların müxtəlif sosial-siyasi, fəlsəfi, dini, etik-estetik ideyalarından bəhs etmişdir. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə İran və Türkiyədə ədəbi-ictimai fikrin, inqilabi-demokratik hərəkatın inkişafına fəal təsir göstərmişdir.

C.Məmmədquluzadə materialist və ateist idi. O, demokratik, xalq hakimiyyəti quruluşuna malik olan dövlət formasının tərəfdarı idi.

Nəriman Nərimanov (1870-1925) yazıçı, publisist və dövlət xadimi idi. O, ictimai problemlərə toxunan “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah”, “Bahadur və Sona” kimi əsərlərin müəllifidir.

N.Nərimanov dövlət idarə formasını üç yerə bölürdü:

- 1. Mütləq monarxiya;**
- 2. Konstitusiyalı monarxiya;**

3. Respublika.

O, bu üç dövlət formasından respublika üsul-idarəsinə üstünlük verirdi.

N.Nərimanovun ictimai-siyasi görüşlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onun dünyagörüşü Azərbaycan həyatının irəli sürdüyü vəzifə və tələblərlə, xalqımızın ictimai və milli zülmə qarşı mübarizəsi ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Məmmədamin Rəsulzadə (1884-1955) xalqımızın böyük öglü, ictimai xadimidir. Onun ədəbi-siyasi irsi aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan Respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal sosializminin iflası və demokratiyanın gələcəyi”, “Millət və bolşevizm”, “Qafqaz türkləri”, “Azərbaycan və istiqlaliyyəti” və s. Onun bu əsərlərində Azərbaycanın müstəqilliyi və gələcək problemləri işıqlandırılmışdır.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışında M.Ə.Rəsulzadə demişdi: “Biz o zaman ki, fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar-işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahibdirlər. Burada bir sinif digərisinə hakim deyildir. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanır, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı.

Xoşbəxt həyatın ancaq hürriyyətlə hasil olacağını Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ona izin verilməsini istəmişdir. Burası söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı

ilə o dərəcəyə çatmışdır ki, sanki hər kəs nə istərsə söylər, oxuyar, yazardı. Millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı və qəzeti vardı.

Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin təmamən taleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə - vəzifədə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vətəndaşlar arasında siyasi bərabərlik bir qərar almaqla, bərabər sosial bərabərsizliyin zərərli nəticələri də adi tərzdə dəyişilirdi.

Ərazi məsələsinə misal kimi desək: hər əkinçi özü əkib-becərdiyi müəyyən miqdar torpağa sahibliyini qəbul etməklə bərabər, Azərbaycan islahatçıları geniş torpaqları ölü halında saxlayan torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququnu rədd edirdi. Millət Məclisində hazır olan qanun layihəsinə görə xüsusi ərazi sahiblərindən alınıb dövlət malı olduqdan sonra, əkin yeri vətəndaşların mülkiyyəti ilə bölünür, dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər isə tamamilə dövlət xəzinəsinə qalırdı.

Digər əmlak və istehsal vasitələrindən olan fabrik və bu kimi quruluşlara gəlincə, bunların xırda mülkiyyətlərə bölünməsi tətbiqi imkansız olduğundan, burada çalışan işçinin yüksək tutulması, xüsusi surətdə hazırlanan

əmək qanunlarının nəşri ilə təmin olunub, dəmir yolu, işıq, su, telefon, teleqraf və s. bu kimi ümumi işlərə xidmət edən quruluşlar ya milliləşir və yaxud bələdiyyələşdirilirdi.

Cümhuriyyətin quruluşundan əvvəl bir-birinin ətini yeyən əhali arasında hər yerdə meydana gətirilən rabitə sayəsində rus istilasından daha yaxşı bir əmin-amanlıq və intizam vücuda gəlib, hər tərəfdə bələdiyyə və məhəlli idarələri qurulurdu” (“Əsrimizin Siyavuşu” Bakı 1991. s. 40).

M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıdakı nəzəri-siyasi irsində azadlıq ideyaları əsas yer tutur. O, azadlığın beş əsas formasını göstərirdi:

- 1. Söz azadlığı;**
- 2. Mətbuat azadlığı;**
- 3. Vicdan azadlığı;**
- 4. İnsan hüquqlarının qorunması;**
- 5. Milliyyətindən asılı olmayaraq din azadlığı.**

Azərbaycan milli dövlətinin yaradıcısı, xalqımızın böyük oğlu və görkəmli mütəfəkkiri M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-siyasi irsi bu gün hər bir azərbaycanlının vətənpərvərlik və sədaqət ruhunda tərbiyəsi üçün etibarlı mənbədir.

IV FƏSİL

SİYASƏT

§ 1. Siyasət haqqında anlayış və fikirlər

Hələ ibtidai icma quruluşu dağıldıqdan sonra insanlar arasında münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Bu dövr tarixdə artıq sinifli cəmiyyətin quldarlıq quruluşunun yarandığı dövr idi. Siyasət özünü əslində sinifli cəmiyyətdə biruzə verməyə başlamışdır. Bəs, siyasət nədir? Son vaxtlar bu termin daha çox işlənir. Siyasət cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan bir məsələdir, o kənarında mövcud ola bilməz. Cəmiyyəti idarə edən insanlar arasında meydana gələn münasibətlərdən əmələ gəlmişdir. Bu insanlar fərdlərdən, qruplardan, millətlərdən və onların arasında yaranan (aşağı-yuxarı təbəqə) siniflərdən ibarətdir. Bir sözlə, siyasət - siniflər, millətlər, xalqlar və digər sosial qruplar arasındakı münasibətlərlə bağlı fəaliyyət sahəsidir.

Müasir şəraitdə siyasət xüsusi məna və əhəmiyyətə malikdir. **Birinci**, ona görə ki, dünya sivilizasiyası dərin böhran keçirir, bütün dünyanın insanlarını belə bir siyasət düşündürür: görəsən bu böhrandan necə çıxacaqlar, hansı siyasi yolla dünyanı yaşatmaq olar? **İkincisi**, Sovetlər İttifaqı dağılmış və yeni müstəqil dövlətlər yaranmışdır ki, bu da bəşər sivilizasiyası üçün problem yaradır. Buradan da çıxış yolu tapmaq? **Üçüncüsü**, - iki qarşı-qarşıya duran, bir-birinə zidd olan sosialist və kapitalist quruluşun arasında olan qlobal problemlərin axarının başqa macərəyə yönəlməsi, bu yönümü düzgün

istiqlamətləndirən siyasi lider gərəkdir. İki hegemon dövlətdən birinin güclənməsi və digərinin tamam məhvə doğru gətməsi. Bunlar hamısı müasir dövrün ən böyük siyasi gedişləridir.

Siyasətin əsasında dövlət hakimiyyətini ələ almaq, saxlamaq və ondan istifadə durur. Siyasətdə başlıca məsələ dövlət hakimiyyətini qurmaq, onun fəaliyyətinin forma, vəzifə və məzmununu müəyyən etməkdir. K.Marks yazırdı ki, hər bir ictimai problemin həlli hakimiyyət problemi ilə bilavasitə və ya dolaylı şəkildə bağlı olduğu zaman siyasi xarakter kəsb edir. Min illər boyu siyasi təlatümləri, hərəkətləri törədən motivləri insanın mücərrəd təbiətində, dində, fəlsəfədə axtarmışlar”.

Sosial hadisələr kompleksində siniflərin rolu və yerinin aydınlaşdırılması siyasi münasibətlərin sinfi münasibətlər olması nəticəsini çıxarmağa kömək etdi. Siyasi mənafehlərin məzmununu məhz siniflərin tələbatı müəyyənləşdirir. Sosial həyat mürəkkəbləşdikcə, siniflər və digər ictimai qruplar öz mənafehlərini başa düşdükcə, cəmiyyətin siyasi üstqurumu formalaşmış, əvvəlcə dövlət, sonralar siyasi partiyalar meydana gəlmişdir.

Siyasət iqtisadi proseslərdən asılı olub cəmiyyətin iqtisadi bazisi üzərində üstqurum kimi çıxış edir. İqtisadi problemlərin həlli siyasi hakimiyyətin saxlanıb möhkəmləndirilməsinə tabe edilməlidir. İstehsal münasibətlərini müəyyən tarixi mərhələ üçün səciyyəvi olan sosial-siyasi problemlər kontekstində təhlil etmək düzgün siyasi münasibətdir.

Siyasi fəaliyyət iqtisadi fəaliyyətdən törəmə olsa da, nisbi müstəqilliyə malikdir. Müasir ictimai inqilablar dövründə

həyatın sürətlə “siyasiləşməsi” nəticəsində bəşəriyyətin qarşısında duran ən aktual problemlər daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Siyasəti iki yerə bölürlər: 1) daxili siyasət və 2) xarici siyasət. Xarici siyasəti daxili siyasətdən fərqləndirirlər. Lakin bu şərtidir.

Vladimir İliç Lenin qeyd edir ki, xarici siyasəti, daxili siyasətə və ya əksinə, qarşı qoymaq əsla düzgün deyil, bu qeyri-elmi fikirdir. Siyasət yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmişə insanların güzəranının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmişdir. Onun sosial qayğılarının həllinə yönəldilmişdir.

Siyasət daha çox cəmiyyətin siyasi təşkilinin möhkəmləndirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, bütün ictimai münasibətlər sisteminin tədricən dəyişdirilməsinə yönəldilmişdir. Siyasi liderin rəhbərlik strukturuna aşağıdakılar aiddir:

Birincisi, prinsipial vəzifələr irəli sürmək, nəzərdə tutulmuş vaxt ərzində əldə ediləcək, perspektiv və yaxın məqsədləri aydın müəyyənləşdirmək;

İkincisi, qarşıdakı məqsədlərə ən optimal şəkildə nail olmağı təmin edən ictimai fəaliyyət və təşkilat metodları və formalarını işləyib hazırlamaq;

Üçüncüsü, nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün bacarıqlı kadrları seçib yetişdirmək.

Siyasət bir-biri ilə çox qarşılıqlı səbəbiyyət əlaqəsində olan müəyyən ictimai hadisələrdən ibarətdir. O, daha irəli getməyi və mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olan siyasətin hər tərəfli, geniş formada olmasını tələb edir.

Siyasət haqqında çox qədimdən ayrı-ayrı mütəfəkkirlər söz demiş və onu təhlil etmişlər.

Antik yunan filosofu Platon siyasəti hökmdarlara aid edib

və bunu insanlar üzərində idarəetmə bacarığı hesab edib. Bu idarəetmənin qanun əsasında olmasına xüsusi diqqət yetirib.

Digər Antik Yunan filosofu Aristotel siyasətə aparıcı qiymət vermiş, siyasətin əsas məqsəd və funksiyasını insan birgəyaşayışını idarə etmək vasitəsində görmüşdür. Aristotel siyasəti etika ilə əlaqələndirirdi. O əxlaqı, etikanı (fəzilətləri) siyasətin əsası, onun açarı adlandırıb.

Orta əsr Azərbaycan filosofu, ensiklopedik alimi N.Tusi siyasətə xüsusi diqqət yetirmiş və bu haqda yazmışdır:

“Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə hasil olduğundan, insan növü isə köməksiz yaşaya bilmədiyindən əmək köməksiz, kömək isə ictimaiyyətsiz ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti etibarilə ictimaiyyətə möhtacdır. Bu cür ictimaya, şərh etdiyimiz kimi, “təməddün” deyirlər. Təməddün sözü “mədinə” sözündən əmələ gəlmişdir və həyatı təmin etmək üçün kollektiv sənət və peşə ilə məşğul olan adamların ictimai halda yaşadığı yer deməkdir”.

Sonra Tusi belə izah edir ki, hərəsini öz yerində oturtmaq, hərənin öz payını verib başqasının haqqına əl uzatmağa qoymamaq, ictimai əmək prosesində ona tapşırılan işi yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün tədbirlər görmək zərurəti doğur. Bu tədbiri o, “siyasət” adlandırmışdır. Siyasətdə namusa, hakimə və dinara (pula) ehtiyac olar. Bu tədbir lazım olduğu kimi, hikmətə əsasən həyata keçirilsə, insanın və insan növünün təkmilləşməsinə səbəb olsa, ona ilahi siyasət deyirlər, başqa məqsəd güdsə, həmin məqsədi ifadə edən söz “siyasət” sözünə əlavə edilər.

Nəsirəddin Tusi Aristotelin siyasət haqqında fikirlərinə əsaslanaraq siyasəti dörd qismə ayırmışdır:

- Birinci - ölkə siyasəti;**
İkinci - qələbə siyasəti;
Üçüncü - kəramət siyasəti;
Dördüncü - camaat siyasəti.

Ölkə siyasəti. Camaatı elə dolandırmağa deyərlər ki, bundan onların fəziləti artsın; buna füzəla siyasəti də deyilir;

Qələbə siyasəti. Nakəs adamlar haqqında görülən tədbirlərə deyərlər, bunlara nakəslər siyasəti də deyərlər;

Kəramət siyasəti. Camaatı elə idarə etməyə deyərlər ki, bunun nəticəsində onların kəramətləri (peşə və sənətləri) inkişaf edib artsın;

Camaat siyasəti. İlahi namus (ədalətli vicdan) əsasında tərtib edilmiş müxtəlif qayda-qanuna deyərlər ki, bununla camaatı idarə edərlər.

Ölkə siyasəti bütün yerdə qalan siyasətləri əhali arasında yayar və hər bir təbəqəni özünə müvafiq siyasətlə idarə edər, beləliklə, onların daxili qabiliyyətinin zahiri işə çevrilməsinə nəzarət edir. Buna da siyasətlər-siyasəti deyərlər.

Ölkə siyasətinin camaat siyasətilə əlaqəsi aşağıdakı kimidir. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət bəzən qərarı işlərə, məsələn, müqavilələr, sazişlər kimi; bəzən əqli hökmlərə, məsələn, ölkə, şəhər idarəetmə kimi məsələlərə aid olur.

Dərrakə, fəzilət və mərifətdə xüsusi istedadı olmayan bir adam bu iki iş növünün heç biri olmadan işə başlamamalıdır, çünki şəraiti öyrənmədən, onun tələbatını bilmədən bunlardan birini o birisindən qabağa salmaq dava-dalaşa və ixtilafa səbəb olar.

Deməli, şəraitin nə tələb etdiyini müəyyənləşdirmək üçün elə bir şəxsiyyətə ehtiyac var ki, o, ülvi bir ilhama malik

olmaqda başqalarından fərqlənsin, qalanlar onu təqlid etsin. Bəzən belə siyasət adamına “qanun sahibi” deyərdilər, onun qanunlarına “ilahi namus” (ilahi qanun) deyilərdi.

Tusi Platonun “Siyasət” kitabından iqtibas gətirərək yazırdı: “Əflatun özünün “Siyasət” kitabının beşinci məqaləsində belə adamlara işarə edərək demişdir: Bunlar qüvvətli, böyük və fəvqəladə adamlardır”.

Nəhayət, N.Tusi “siyasəti” bir elm kimi belə qiymətləndirmişdir: “Ünsiyyət və əlaqə yalnız o zaman baş tutur ki, nəyin nizama aparıb çıxaracağını, nəyin pozğunluğa səbəb olacağını, hər kəslə tək-tək necə davranmaq lazım olduğunu öyrədən elmi yaxşı bilsin, bu ictimaiyyət elmidir. Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzilət sahibi olmağı bacarsın; əks halda rəftar, münasibət və davranışda səhvlərə yol verər, dünyada qanunauyğunluqlara səbəb olar, o mərtəbə və dərəcəsinə çatmaz (yəni siyasətçi olmaz). Bu cəhətdən də həmin elmin nə qədər ictimaiyyət üçün faydalı olduğu aşkara çıxar”.

Tusinin fikrincə, tibb elmi sahibi öz sənətində mahir olduqda, insan sağlamlığını mühafizə edib xəstəlikləri aradan qaldırmağı bacardığı kimi, bu elm sahibi də öz sənətində mahir olduqda həqiqi ədalət və müvazinət adlanan dünya vəziyyətinin sağlamlığını mühafizə edib ictimai xəstəlikləri aradan qaldırmağa qadir olar. O, əsl mənada dünya təbibi sayılır.

Bu “Siyasət” elmi dünyaya xoşbəxtlik şüası saçar, insan qüdrəti daxilində şərin qarşısını alır. Dediymiz kimi, bu elmin mövzusu insan cəmiyyətində olan münasibətlər sistemidir, insan cəmiyyətində, istər ümumi, istərsə də, xüsusi, ictimai münasibətlər müxtəlif olar.

N.Tusinın “Siyasət” haqqındakı fikirləri o qədər dolğun və məzmunludur ki, bu gün də bəşər sivilizasiyasını böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq üçün ona ehtiyac duyulur.

Makiavelli Nikkolo di Bernardo (1469-1527) italyan mütəfəkkiri, yaranmaqda olan burjuaziyanın ideoloqu kimi yazmış olduğu “Hökmdar” əsərində ilk dəfə olaraq göstərirdi ki, cəmiyyət Allahın iradəsi ilə deyil, təbii səbəblər üzündən inkişaf edir. Tarixi inkişaf əsasında “maddi marağ” və qüvvə durur. Xalq kütlələrinin və hakim siniflərin mənafeələrinin əksliyini qeyd etmiş, feodal çəkişmələrindən azad, xalq həyəcanlarını yatırmağa malik güclü milli dövlətin yaradılması uğrunda çıxış etmişdir.

Siyasi mübarizədə böyük məqsədlər naminə əxlaq qanunlarına məhəl qoymamağı və istənilən vasitələrdən istifadə etməyi mümkün saymış, hakimiyyət uğrunda mübarizədə hakimlərin qəddarlığına və xainliyinə bəraət qazandırmışdır. Makiavellinin tarixi xidməti bundadır ki, o, ilk dəfə olaraq dövlətə insan gözləri ilə nəzər salmış və onun qanunlarını teologiyadan deyil, zəkadan və təcrübədən hasil etdiyini göstərmişdir. O, belə hesab edirdi ki, siyasətin ali məqsədi və əsas problemi zamanın xarakterinə və qərar qəbul olunan məqamda spesifik şəraitə uyğun gələn hərəkətdən asılıdır. Siyasəti empirik elm kimi əsaslandırmışdır.

Fransız mütəfəkkiri və psixoloqu M.Dyuvercenin siyasət haqqında fikri dualist (ikili) baxımlıdır. O, siyasəti “siyasət münaqişədir, mübarizədir, burada hakimiyyət

yətdə olanlar cəmiyyət üzərində nəzarət etməyi və sərvətlərə sahib olmaq hüququnu təmin edirlər” kimi qiymətləndirmişdir. Digər baxışına görə siyasət idarəçiliyi, qayda-qanunu və ədaləti həyata keçirməkdən ibarətdir.

Dyuverce siyasətə belə tərif vermişdir: **“Siyasət - ölkənin ictimai işlərinin idarə olunmasına aid olan və hakimiyyətin yaradılmasını, onun fəaliyyəti üzərində nəzarəti, onu həyata keçirən şəxslərin dəyişdirilməsi imkanlarını müəyyən edən hərəkətlərin və təsisatların məcmusudur”**.

Alman sosioloqu **M.Veberin** fikrincə, ictimai-iqtisadi hadisənin mahiyyəti tək-cə onun obyektiv tərəfləri ilə deyil, eyni zamanda hər şeydən əvvəl tədqiqatçının nöqtəy-nəzəri ilə müəyyənleşir. Onun fikrincə, siyasət müstəqil rəhbərlik üzrə bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir. Məsələn, şəhər siyasəti, kənd siyasəti, şəxsi siyasət və s.

Digər alman filosofu **F.Nitsşe** siyasətə güc və iradənin mübarizəsi kimi baxırdı. Onun siyasətinin başlıca istiqaməti alman faşizminin ideologiyasına doğru gedən bir siyasət idi. Sonralar o, alman faşizminin ideya mənbələrindən biri olmuşdu.

Tanınmış ingilis alimləri **P.Gill** və **C.Panton** siyasət anlamına aşağıdakı kimi qiymət vermişlər: **İctimai işlərin aydınlaşdırılması və qaydaya salınması üsuludur**. Yəni, siyasət ən başlıcası insanların müxtəlif sferalarda müxtəlif cür ifadə olunan və zaman keçdikcə daim dəyişən ictimai və maddi qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən sosial fəaliyyətdir. Siyasət sosial həyatın xüsusi sahəsi deyildir. İngilis alimlərinin fikrinə görə, sərvətlərin və ehtiyatların

bölüşdürülməsi ilə bağlı konfliktlərin həll edilməsi üzrə məqsədyönlü kollektiv fəaliyyətin olduğu hər bir yerdə siyasət mövcuddur. İctimai gerçəkliyin hansı bir sahəsində siyasət yoxdursa, onda orada konflikt də yoxdur.

Siyasəti bir çox alimlər və politoloqlar, hakimiyyət və onun formalaşdırılmasında görürlər. Politoloq **A.Kalan** onu yuxarıda dediyimiz kimi izah etməyə çalışır. Digər politoloq **H.Lassuell** isə belə izah edir ki, **siyasət sosial qrupların əsas etibarı ilə hakimiyyət vasitəsilə öz mənafeyini müdafiə etmək və onu təmin etmək üzrə fəaliyyətinin üsulları və istiqamətlərinin məcmusudur.**

Siyasəti sosial hadisələrlə eyniləşdirən politoloqlar da var. **B.Latur** və **Q.Şubert** siyasəti dövlət hakimiyyəti ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, siyasət dövlət-hakimiyyət adlandırılan xüsusi bir həlqədə reallaşır. Əlbəttə, bu fikir yanlışdır. Dövlətin siyasətin mərkəzi kateqoriyası elan edilməsi, kollektiv ictimai subyektlər, xalqlar, siniflər, kollektivlər, sosial hərəkatlar da onun subyektləri hesab edilir.

Siyasətin əsas məqsədi hakimiyyəti ələ almaq, saxlamaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, hakimiyyət siyasətin həm məqsədi, həm də vasitəsidir. Siyasi lider və siyasətçilər məqsədlərinə çatmaq üçün istənilən vasitələrdən istifadə edə bilirlər. Məsələn, hakimiyyətə gəlmək məqsədi ilə respublikamızda sosial subyektlər 1990-cı ildə, 1992-ci ildə müəyyən vasitələrdən istifadə etmişdilər. Aydın məsələdir ki, torpaqlarımızın bir qisminin işğalı da məhz həmin vasitələrdən biri olmuşdu.

Digər misal kimi, 1991-ci ilin avqust ayında keçmiş

SSRİ-də baş vermiş “dövlət çevrilişi“ cəhdini göstərmək olar. Bu zaman sosial subyektlər müəyyən vasitələrdən istifadə edərək B.Yeltsini hakimiyyətə gətirmişdilər.

Buradan aydın olur ki, sosial subyektlər müəyyən vasitələrdən istifadə edərək hakimiyyətə gələ bilirlər. Lakin, onların əksər hallarda hakimiyyəti uzunmüddətli olmur.

Siyasətdə siyasi qərarların qəbul edilməsini tək cə siyasi liderin, müəyyən sosial subyektin adına bağlamaq düzgün olmazdı. Siyasi qərarların qəbulu tədqiqatçı kollektivlərin gərgin əməyinə əsaslanmalı və sonra həyata keçirilməlidir.

Siyasi hadisənin mərkəzində dövlət durur. Dövlətin idarə edilməsində kütlə ilə hakimiyyət arasında siyasət ideyasının mərkəzləşdirilməsi zəruridir. **Siyasi hadisə sosial subyektlərin qarşılıqlı hərəkətləri zamanı meydana çıxır və siyasi strukturlarda onların yeri və fəaliyyəti müəyyənləşir.** Bundan sonra ayrı-ayrı insanların və sosial qrupların siyasətə və hakimiyyətə müxtəlif münasibətlərində aşkar olur.

Siyasət - dövlət, hüquq, partiya, seçki sistemi, qərarların qəbul edilməsi prosesini, siyasi münasibətləri, siyasi mədəniyyəti özündə birləşdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1. Dövlət hakimiyyəti;**
- 2. Siyasi münasibətlər;**
- 3. Sosial təsisatlar sistemi;**
- 4. Hakimiyyət uğrunda mübarizə və onun idarə edilməsi.**

Siyasət müəyyən hallarda müstəqil çıxış edə bilər. Bu

müstəqil siyasət cəmiyyətin iqtisadi quruluşuna təsir edir və onu müəyyənləşdirə bilər. Hakimiyyətə gəlmiş yeni qüvvələr iqtisadiyyata hökmranlıq edən siniflərə öz iradəsini qəbul etdirməklə, ondan müəyyən güzəştlər çıxara bilər. Lakin bu proses müvəqqəti olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, siyasətdə əsasən göstərilən şərtləri qəbul etməli və ona düzgün nəzarət olmalıdır.

§ 2. Siyasətdə məqsəd və mənafeələr

Siyasətdə məqsəd hələ Qədim Şərqdə, Yunanıstanda və Romada filosof və müdrikləri düşündürmüşdür. Plutarx qeyd edirdi ki, məqsədsiz hakimiyyətə inanmaq ağılsızın əlində qılınc kimi bir şeydir. XIX əsrdə T.Ceferson isə onu başqa bir formada belə demişdir: **“Siyasətdə, idarəetmədə insan məqsədi ən başlıca şərtidir”**.

Siyasətdə məqsədə nail olmaq üçün əxlaq əsas amillərdən biridir. Mənəviyyatlı, əxlaqlı, tərbiyəli, mədəni davranışlı siyasətçi həmişə hakimiyyətin idarə edilməsində siyasi liderə çevrilir.

Siyasətdə əxlaq Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi Nasiri” kitabında özünün geniş məzmununu tapmışdır. O, şahları dövləti idarə edərkən əxlaqlı olmağa çağırmışdır; “Şah ölkəni idarə edərkən onun siyasətinin başında iki xisləti olmalıdır. **Birinci** - atalıq, bu, hər kəsin özünə görə münasibətidir, xalqın ürəklərinə yol tapmaq, hamıya mehribanlıq göstərmək, hirs və qəzəbini uda bilmək vasitəsilə asanlıqla əldə edilə bilər. **İkinci** - alicənablıq. Nəfsani qüvvələri tərbiyə edib formalaşdırdıqdan sonra yaranan “şəhvət” hisslərini məhv etdikdən sonra əmələ

gəlir. Ölkənin siyasətində insanın mənafeyində əsas şərtədir.

Siyasi davranışın, siyasi münasibətlərin və siyasi ünsiyyətin əsasında mənafe durur. Cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların əmələ gəlməsinə gətirən ictimai münasibətlər forması mənafeədir. O mənadakı obyekt-subyekt münasibəti, obyektiv imkanların subyektiv ifadəsidir.

Sosial-siyasi münasibətlər sistemində subyektin vəziyyəti, ictimai sistemin strukturunda onun yeri son nəticədə siyasi mənafeənin reallığını müəyyənləşdirir. Sosial subyektin konkret davranışı siyasi mənafeənin obyektiv təzahür formasıdır. Buradan aydın olur ki, subyekt həmin davranış formasını öz mənafeəyinə uyğun, daha optimal hesab edir. Hər hansı davranış üsulu ilə öz növbəsində o zaman siyasi mənafeəyə çevrilir ki, o, subyekt üçün mövcud qaydada olsun. Subyektin özünün müəyyənləşdirilməsi mərhələsi siyasi mənafeənin subyektiv tərəfini biruzə verir. Bu proses cəmiyyətin inkişafında öz-özünə həm adi, həm də fərdi şüur səviyyəsində meydana gəlir və inkişaf edir.

Siyasi biliklərin, yönümlərin, qiymətlərin işlənilib hazırlanması formasında, adi şüurun səviyyəsində proses həyata keçir. Onlar isə praktik fəaliyyəti, sosial fəallığı, vətəndaşlıq mövqeyini müəyyənləşdirir.

Siyasi mənafe ictimai qrupların öz mənafeəyini siyasi hakimiyyət vasitəsilə reallaşdırmaq imkanlarının obyektiv surətdə qavranılmasıdır. Siyasi mənafeənin birbaşa obyektə siyasi hakimiyyətin ələ alınması, möhkəmləndirilməsi, müvafiq mərhələdə gücləndirilməsi, habelə onun təkmilləşdirilməsidir. Onun bilavasitə subyektə isə siyasi hakimiyyətin təsirinə məruz qalan digər münasibətlərdir.

Konkret olaraq siyasi mənafe siyasi hakimiyyətdə iştirak etməyin obyektiv imkanlarının sosial subyekt tərəfindən qavranılmasıdır. Digər əlamətlərə görə siyasi mənafeləri üç qrupa bölmək olar:

1. İctimai təşkilatların, dövlət, partiya və birliklərin mənafeyi;

2. Siyasi xəttin xüsusiyyətlərinə görə radikal, liberal, mərkəzi və s.;

3. Siyasi rejimin xüsusiyyətlərinə görə demokratik, antidemokratik, totalitar və s.

Zaman etibarilə, siyasi mənafe sabit xarakter daşıyır. Sosial birliklər hakimiyyət zamanı siyasi mənafeyin sabit olmasını istəyirlər, ona görə ki, bu proses mənafelərin təsisatlandırılması adlanır, yəni bu zaman müvafiq birliyin mənafeyi müəyyən təsisatlarda öz təcəssümünü tapır. Həmin təsisatlar istər ixtisar, istərsə də siyasi mənafelərdə özünü biruzə verir.

İctimai siyasi fəaliyyətə uyğun olaraq insanın tələbatı və mənafeyi formalaşır, insanın müxtəlif söylərinin mənbəyini məhz tələbat təşkil edir. Tələbat obyektiv məzmunu malik olub fərdlər tərəfindən dərk edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Onun düzgün öyrənilməsi şəxsiyyətin siyasi fəallığına güclü təsir göstərən əsas amildir. **Tələbat fərdin, şəxsiyyətin, sosial təbəqənin, qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin elə motividir ki, bu onların mövcudluğu və inkişafı şəraitinin obyektiv məzmunundan asılılığını ifadə edir.** Cəmiyyətin inkişafında mənafeyi sadəcə olaraq şüurun xassəsinə, müəyyən məqsədə can atmaqla insanın tələbatına, arzusuna aid etmək olmaz. Mənafe insanın həm sosial, həm də siyasi fəaliyyətinə aiddir.

Mənafe nəinki bu və ya digər nemətləri əldə etməyə və ya mənimsəməyə insanın seçici, məqsədyönlü meylinə ifadə olunan müəyyən bir psixoloji prosesdir. Mənafe həm də insanın varlığı, yaşayış şəraiti, onun sərvətlərə münasibətinin, psixoloji həyəcanlarının əsasını təşkil edən tələbatı ilə əlaqədar olub, obyektiv surətdə mövcuddur. Cəmiyyətin, sinfin, millətin, sosial təbəqənin və s. öz obyektiv mənafeyi vardır.

İnsanların iradəsindən asılı olmayaraq, şəxsi mənafe həm sinfi mənafe, həm də ümumi mənafe kimi mövcuddur. İnsanın yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin, daxil olduğu sinfin, sosial qrupun mənafeyi də hökmən şəxsi mənafeyin məzmununa daxildir.

A.Smit və Q.Spenser tərəfindən “Mənafe” modeli işlənilib, hazırlanmışdır. “Mənafe” insanları hərəkətə gətirən, onları ayıran və birləşdirən psixoloji modeldir. İnsan yalnız özünün mənafeyinə uyğun işlə məşğul olur. “Mənafe” modeli müasir nəzəriyyələrdə ifrat sağların, neokonservatorların, sol radikalların və liberalların doktrinalarında istifadə edilir. Burada şəxsiyyət siyasəti ifadə edən fəal fiqur və subyekt kimi təqdim olunur.

“Mənafe” modelinin tərəfdarlarının siyasi təfəkkürünə görə iki növ ziddiyyət mövcuddur. Bunlar “cəmiyyət” və “fərd” və “cəmiyyət və dövlət” arasında olan ziddiyyətlərdir. Birincidə fərd fəal kimi çıxış edir, ikincidə isə cəmiyyət fərdlərin cəmi kimi təsvir olunur. Burada dövlət fərdlərin mənafeyini, onun hüquqlarını tapdalayır və sərt mərkəzləşmiş hakimiyyət qurur.

V FƏSİL

SİYASİ HAKİMİYYƏT

§1 Hakimiyyət siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi və politoloji analizin obyektini kimi

Hakimiyyət müasir siyasi elmin mərkəzi anlayışlarından biridir. Lakin hakimiyyət fenomeni siyasi sahənin həddlərindən kənara çıxır. Ona ictimai həyatın müxtəlif sahələrində: iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elmdə, təhsildə, ailədə və eyni zamanda heyvanat aləmində rast gəlinir. Hakimiyyətin ən sadə ümumi qəbul edilmiş tərifini alman politoloqu M. Veberə məxsusdur ki, o, **hakimiyyətdə müəyyən ictimai şəraitdə bir fərdin öz iradəsini, digər fərdin müqavimətinin əksinə həyata keçirmək bacarığını görür.** Başqa sözlə, bu “A” subyektinin elə bacarığıdır ki, “B” obyektinə təsir edərək, sonuncunun heç vaxt öz iradəsi ilə etmədiyini etdirir. Hakimiyyət iradəsi kateqoriyasının şərhini siyasi fikir tarixində geniş təqdim olunmuşdur. M. Veberdən başqa Ç. Hegel, İ. Fikse, A. Şopenqaner və başqa filosoflar da hakimiyyət fenomeninə oxşar şəkildə baxmışlar. Elmi biliklərin, hakimiyyət haqqında təsəvvürlərin inkişafı, bu mürəkkəb və çoxtərəfli hadisənin müxtəlif tərəflərini nəzərə alan ideyaların yaranmasını tam şərtləndirdi.

Hakimiyyətin mahiyyəti və hakimiyyət münasibətlərinin dərk olunmasında sosioloji biliyin təşəkkül tapması və inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hakimiyyətin

marksist təlimi sosial münaqişələr paradigmasından çıxış edərək, hakimiyyətə bir sinfin digəri üzərində iqtisadi hökmrənliyinə nəticəsi kimi qarşılıqlı münasibətində baxırdı.

XX əsrin ikinci yarısında hakimiyyətin struktur - funksional və sistemli izahı geniş yayılmağa başladı. T.Parsons hakimiyyətə sosial rolları təsbit olunmuş, əsasən idarəedən və idarə olunanlar funksiyasını yerinə yetirən subyektlərarası münasibətlər kimi baxırdı. Bu rollar bütün ictimai sistemin strukturu ilə şərtlənir və hər bir element onun müvəffəqiyyətlə fəaliyyətini təmin edir. Parsonsa görə **hakimiyyət, birinci növbədə, fərdin və kollektivin qarşılıqlı təsirinə istənilən ictimai sistemin daxilində dövriyyə elementidir. İkincisi, hakimiyyəti olan şəxs onu başçılıq etdiyi kollektivə zəruri olan xidmət və rifaha dəyişdirmək üçün hər hansı "anbardan" götürür. Ona görə də hakimiyyət rəmzi xarakter daşıyır: pul kimi onun dəyəri ondadır ki, onun əvəzinə nə isə almaq olar. Üçüncüsü, Parsons hakimiyyətə cəmiyyətdə daimi və təsbit edilmiş fenomen kimi baxmır. Hakimiyyətin gücü artıb və azala bilər, onu xalqın etimadına arxalanıb "kredit" kimi istifadə etmək olar. Siyasi sistem çərçivəsində hakimiyyət, iqtisadi sistemdə inflyasiya və deflyasiya olduğu kimi, analogi olaraq tərəddüdlərə məhkumdur. Dördüncü, Parsonsun konsepsiyasında cəmiyyətin məqsədləri və kollektiv məqsədlərə nail olmağın effektivliyi bir-birilə bağlıdır. Parsonsun nöqtəyi-nəzərincə ictimai məqsədlərlə, effektivlə və hakimiyyət arasında eyni ilə iqtisadi sistemdə olduğu kimi istehsal, fayda və pul arasındakı kimi əlaqə mövcuddur.**

Bundan bşqa Parsons “mücərrəd hakimiyyət” və “haki-
miyyət strukturları”nı dəqiq fərqləndirir. Hakimiyyət struk-
turlarını, o, mövcud cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən,
hakimiyyəti həyata keçirmək üçün lazım olan vasitələrin
məcmusu kimi müəyyən edir. Bununla əlaqədar Parsons
yazır ki, hakimiyyət strukturları - bu sistemdə *“kim ki, nə-
yin əsasında hakimiyyətə sahibdir təkcə özü ilə əlaqədar
yox, bütünlükdə cəmiyyətlə və onun üzvü ilə bağlı qərar-
lar qəbul etmək imkanına malikdirsə, bu sistemin sosial
quruluşu daxilində statusun aspektidir”*.

Bir qədər sonralar sistemli yanaşma metodu əsasında
hakimiyyətin kommunikativ konsepsiyası meydana gəldi.
Bu konsepsiyanın nümayəndələri **X.Arendt, K.Doyç,
N.Luman, Y.Xabermas**dır. Bunlar hakimiyyəti kommu-
nikasiya sisteminin vacib elementi kimi şərh edirlər. Misal
üçün bunu tənzimləyici ilə sürücünün qarşılıqlı təsirinə
bənzətmək olar. Əgər tənzimləyici sürücülərin hərəkət-
lərinə nəzarət edirsə, onlar öz növbəsində onun göstəriş-
lərinə tabe olurlarsa - bu onlar arasında informasiya mü-
badiləsinin və ya kommunikasiya proseslərinin nəticəsi-
dir. Deməli, hakimiyyət münasibətlərində başlıca olaraq
hakimiyyətin subyektivi və obyektivi arasında kommunikasi-
yanın saxlanmasıdır.

N.Lumana görə hakimiyyətin daha çox əhəmiyyət kəsb
edən cəhəti sosial ünsiyyəti təmin etmək imkanındır. O,
hakimiyyəti ona malik olanların öz tərəf-müqabilləri qar-
şısında, xüsusilə sosial təsirin daha optimal üsulunu seç-
dikdə ona əlavə üstünlük verən rəmzi sosial kommunika-
siya üsulu kimi şərh edir. Hakimiyyətə malik olan sosial

qarşılıqlı təsirin iştirakçılarından biri digər iştirakçının və ya iştirakçıların “oyun qaydaları” seçimini məhdudlaşdırır, ya da istisna edir. Lumanın konsepsiyasına uyğun olaraq hakimiyyətin rolu, məsələn, sosial kommunikasiya vasitələri olan süni dilin, pulun və s.-nin rolu ilə eynidir. Hakimiyyət yalnız hökmranlıq və tabeçilik kimi yox, daha geniş aspektdə kommunikasiya və ünsiyyət olub, oradakı hökmranlıq və tabeçilik ancaq xüsusi hal hesab edilir.

Son onillikdə hakimiyyətin postmodernist konsepsiyası geniş yayılmışdır. Bunlara fransız mütəfəkkiri **M.Fukonun** “hakimiyyətin arxeologiyası və genologiyası” və başqa fransız politoloqu P.Burdyenin “hakimiyyətin sahəsi” konsepsiyaları aiddir. Fuko daha çox diqqəti hakimiyyətin mahiyyətinə deyil, onun həyata keçirilməsi prosesinə yönəldir. Onun üçün hakimiyyət praktikanın xüsusi tipidir. Müasir cəmiyyətlərdə hakimiyyət Fukonun nöqtəyi-nəzərincə beş əsas əlaməti ilə xarakterizə olunur:

- **hakimiyyət** “əşyavi” deyildir, yəni onu əldə etmək və ya itirmək olmaz, o çoxlu amillərdən asılı olaraq həyata keçirilir;

- **hakimiyyət** münasibətləri ayrıca, nə daxili nə də üst-qurum münasibətlərinin başqa növlərindən, eyni zamanda iqtisadi münasibətlərdən ayrıca mövcud deyildir;

- **hakimiyyət** münasibətləri cəmiyyətin əsasını təşkil edən qrup və institutların daxilində, məsələn, ailələrdə, müəssisələrdə və s.-də mövcuddur; bu münasibətlər öz aralarında əlaqələnməklə hökmranlıq edən və tabe olanlar arasında kütləvi qarşıdurma yarada bilər;

- **hakimiyyət** münasibətləri baxmayaraq ki, məqsədli-

dir, amma subyektiv xarakter daşımır, çünki fərdi və kollektiv subyektlərin hökmranlıq etmək niyyətlərindən doğulmur, muxtar və ya nusbi müstəqil fəaliyyət göstərən mürəkkəb strateji və taktiki proqram kimi xidmət edir;

- **hakimiyyət** daima passiv deyil, düşünülmüş formada əks strategiya və əks taktikanın müqaviməti ilə üzleşir. M.Fukonun fikrincə, hakimiyyətin müqavimətini ona münasibətdə xarici amil hesab etmək olmaz. Bütövlükdə hakimiyyət başqa təsirə qarşı əks təsirin həyata keçirilməsidir; hakimiyyət davranışların məcmusu olub, münasibətlərin digər iştirakçılarının (fərdi və ya qrupun) davranışlarını dəyişdirir.

P.Burdye konsepsiyasında subyektlərin “siyasi sahədə” mövqelərinə uyğun olaraq, onların aralarında bölünən “rəmzi kapitala” (iqtisadi, mədəni, informasiya və s.) əsaslanan rəmzi hakimiyyət anlayışını daxil edir. Başqa sözlə, qarşılıqlı təsirin müəyyən tipinin olduğu sosial məkanda bazar kimi fəaliyyət göstərir. Bu və ya başqa qrupların ya fərdlərin hakimiyyətə daxil olması, yalnız onların “rəmzi kapital”larının səviyyəsindən deyil, həm də onların “orqanik quruluşundan” asılıdır. Məsələn, məktəb müəllimləri qara fəhlələrlə eyni gəlirə malik olsalar da, müəllimlər daha böyük mədəni kapitala sahibdirlər ki, bu da onlara hakimiyyət strukturlarına yaxınlaşmağa və ya onların fəaliyyətinə təsir etməyə şans verir.

Hakimiyyətin relyasionist (ing. relation-münasibət) konsepsiyasının nümayəndələri P.Blan, D.Kartayd, D.Ronq və C.Frenç burada hər şeydən əvvəl onun subyekt və obyekt arasındakı xüsusi münasibətlərini əsas gö-

türürlər. Subyekt kimi onlar şəxsin öz məqsəd və maraqlarına uyğun olaraq obyektə nəzarət etmək bacarığını başa düşürlər. P.Blaunun fikrincə, hakimiyyət münasibətləri bir-başa resursların mübadiləsindən asılıdır. Fərdlər və qruplar arasında resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ona gətirib çıxarır ki, resurslardan məhrum olanlar, ona malik olanlardan pis vəziyyətə düşürlər. Sonuncular özlərinin artıq hakimiyyət resurslarını transformasiya etməyə imkan tapır və nəticədə onları ehtiyacı olanlara verməklə, əvəzinə arzuolunan nümunəvi sosial davranış əldə edirlər.

P.Blaunun inamına görə hakimiyyət münasibətləri ləbüd olaraq asimmetrik xarakter daşıyır: tərəflərdən biri, məhz subyekt, obyekt üzərində üstünlüyə malik olur. Asimmetriyanı hər bir hakimiyyət münasibətlərində inkar etməyən **D.Ronq** göstərir ki, belə münasibətlərdə qarşılıqlı təsirdə olan fərdlər və qruplar rollarını dəyişdirə bilərlər. Əgər hər hansı epizodda bir tərəf subyekt keyfiyyətində çıxış edərsə, digər tərəf isə hakimiyyətin obyekt keyfiyyətində olur. Sonrakı epizodda hər şey əksinə ola bilər. Məsələn, sahibkar özünün maddəli işçiləri üzərində hakimiyyətə malikdir, amma işçilər tətillər elan edib sahibkarı güzəştə etməyə vadar etmək və ya öz iradələrini ona qəbul etdirməklə, həmin şəraitdə onun üzərində hakimiyyəti əldə edirlər.

Müasir cəmiyyətlərdə **D.Ronqun** qeyd etdiyi kimi, çoxlu münasibətlər mövcuddur, hansı ki, fərd və qrupların nəzarəti bir sahədə digər sahənin fərd qruplarının nəzarəti ilə tarazlaşdırılır. Bundan çıxış edərək filosof hakimiyyətin “integral” və “interkursiv” anlayışlarını müəyyən edir.

İnteqral hakimiyyətin əsasında qanunların qəbulu və onların yerinə yetirilməsinə inhisarçılıq dayanır. **İnterkursiv hakimiyyət** - hakimiyyət münasibətlərində sosial qarşılıqlı təsirdə bir tərəfin hakimiyyəti digər tərəfin hakimiyyətinə qarşı durur. Belə hakimiyyət şəraitində danışıqlar və qərarların qarşılıqlı qəbulu mexanizmi zəruridir. Reallıqda inteqral hakimiyyətin hədləri müəyyənləşdirilə bilər. Praktikada inteqral və interkursiv hakimiyyətlər arasında fərq müşahidə olunmur. Bundan başqa Ronqa görə cəmiyyətdə inteqral hakimiyyətə onun imkanlarını məhdudlaşdıran müqavimət mərkəzləri olmalıdır.

Politoloq **inteqral** hakimiyyətə müqavimətin dörd üsulu ayırır. Onun fikrincə, hakimiyyətin obyektı: **birinci**, inteqral hakimiyyətin interkursiv sistemə transformasiya etmək bacarığı olan tarazlaşdırıcı hakimiyyət mərkəzinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmalıdır; **ikinci**, hakimiyyət subyektlərinin sayını, eyni zamanda onların təsir sahələrini məhdudlaşdırmalıdır; **üçüncü**, inteqral hakimiyyətin təsir dairəsindən çıxaraq, tamamilə onu dağıtmalıdır; **dördüncü**, özgə inteqral hakimiyyəti özününkü ilə əvəz etməyə can atmalıdır. Alternativin birinci üç tipi siyasi həyatın liberallaşdırılması və demokratikləşdirilməsi, eyni zamanda tamamilə anarxiyaya keçid, dördüncü alternativ isə əvvəlki sosial institutlar və münasibətlərin radikal inqilabi yenidən qurulması yolu əlaqədardır.

Hakimiyyətin relyasiyon və sistemli yanaşma anlayışlarını birləşdirməyə fransız sosioloqu **M.Krozye** çalışmışdır. Bunun üçün o, hakimiyyətin subyektı və obyektı arasındakı münasibətlərdə danışıqlar elementini bu münasi-

bətlərin inkişafının müəyyənədiçil amili olduğunu göstərir. Krozye hesab edir ki, “A”-nın “B” üzərində hakimiyyəti “B” ilə danışıqlarda mübadilə şərti “A” üçün daha əlverişli olmasına nail olmaq bacarığıdır. O, eyni zamanda hakimiyyət münasibətlərinin təşkilati strukturlarla əlaqəsini qeyd edərək hakimiyyətə münasibətlər kimi yox, həm də öz mahiyyətinə görə təşkilati proses kimi baxmaqla, hakimiyyətin analizində sistem aspektini tapmağa cəhd etmişdir. Hakimiyyət təşkilatlanma prosesində yararır, təşkilatlanma isə hakimiyyətin mövcudluğunu tələb edir. Təşkilata məxsus formal və qeyri-formal norma və qaydalar hakimiyyət münasibətlərinin iştirakçıları üçün xarici məhdudiyətə və ya “məcburiyyətə” çevrilir. Sosial qarşılıqlı təsirin iştirakçılarından biri şəxsi davranış azadlığından istifadə edərək, tərəf-müqabilinin düşdüyü vəziyyətə təsir edə bilər, amma öz tərəf-müqabili üzərində böyük hakimiyyətə malik olduğu üçün zəifdir. Kim ki, hakimiyyətə can atır, onlar üçün maksimum azadlıq vacibdir. Rəqibinin davranışını özü üçün bilməklə, şəxsi davranışını onlar üçün daha qapalı saxlamalıdır. Belə vəziyyətdə təşkilati “məcburetmə”nin rolu aktyorların hərəkət azadlığını, müəyyən dərəcədə bu azadlığın hər bir ayrıca aktyor üçün və onların qarşılıqlı təsir sahələrinin bilavasitə məhdudlaşdırılmasıdır.

Hakimiyyətin subyektivi və obyektivi özünəməxsus emosiya və hisslərə malik insanlar olduqları üçün, hakimiyyət münasibətlərini öyrənən zaman psixoloji bilik və yanaşma ilə əsaslandırılmasında ilk cəhdi bixoviorizm etmişdir. Bixoviorizm mövqeyindən hər cür hakimiyyət, siyasi haki-

miyyətdə daxil olmaqla, davranışın xüsusi tipidir. Onların bir qismi əmr verir, digərləri isə onlara tabe olmağa məcburdurlar. Bixoviorist yanaşma hakimiyyətə hər şeydən əvvəl şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir kimi baxdığına görə, diqqəti tabeçilik və hökmranlığın subyektiv motivlərinə yönəldir. Misal üçün, Q.Lassuelin fikrincə, hakimiyyət münasibətləri üçün çox halda ilkin impuls kimi bəzi fərdlərə məxsus olan “hakimiyyət məramı” (iradəsi) və müəyyən “siyasi enerjiyə” malik olmaq kimi çıxış edir. İnsan özünün şəxsi həyatını var-dövlət, hörmət və s. əldə etməklə yaxşılaşdırmaq ümidi ilə hakimiyyətə can atır. Hakimiyyət həm məqsəd, həm də həzz mənbəyi ola bilər. Belə yanaşma tərzində siyasi hakimiyyət cürbəcür “hakimiyyət iradələri”nin toqquşmaları nəticəsində yaranan fenomen, müxtəlif siyasi qüvvələrin tarazlaşması kimi şərh olunur.

Psixozanaliz hakimiyyətə can atmağı sarsılmış libidonun sublimasiyası kimi şərh edən Z.Freyddə, o seksual xarakterli məşğuliyyət, K.Yunqda isə bütünlükdə psixi enerji kimi başa düşülür. Psixozanaliz nöqtəyi-nəzərindən hakimiyyətə can atmaq və ona sahib olmaq ayrı-ayrı fərdlərin çatışmazlıqlarının əvəzinin ödənilməsidir. Kiminsə hakimiyyət məramı (istəyi) başqalarının tabeçiliyi ilə, “könüllü qul olmağa” hazır olmaları ilə tamamlanmalıdır. Z.Freyd hesab edirdi ki, onlara təsir etməklə, insanı öz şəxsi müdafiəsi üçün və hökmdara məhəbbətindən qul olmağı üstün tumağa vadar etmək olar. Tabeçiliyin psixoloji təbiətinə psixozanaliz tərəfdarları rəhbər və kütlənin qarşılıqlı əlaqələrində mövcud olan xüsusi hipnotik təsir

(S.Moskviçi), ya da dildə ifadə olunan simvolların insanlar tərəfindən əlahiddə (qeyri-adi) qəbul edilməsi (C.Lakon) kimi baxırlar.

Əlbəttə, hakimiyyət yalnız psixoloji kateqoriyaların vəsiti ilə izah edilə bilməz. Ona görə də onun sistemli, struktur, funksional və reliasion şərhini nəzərə almamaq olmaz. Hakimiyyət, eyni zamanda siyasi hakimiyyət həmişə subyekt-obyekt münasibətləri, adamlar arasında onlara məxsus psixoloji keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə bağlı olan münasibətlərdir. Hakimiyyətə israrlı olmaqdan başqa onun subyektivi özünün xüsusi hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirmək üçün, başqa psixoloji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Heç də hər bir adam öz xarakterinə görə rəhbərlik fəaliyyətinə, onun gündəlik maraqlarından kənar qərarlar qəbul etmək bacarığına malik deyildir.

Hakimiyyətin obyektinin tabeliyə hazır olması daha artıq dərəcədə psixoloji əsaslara malikdir. Özgə iradəyə tabe olmaq, başqaları tərəfindən qoyulmuş qaydalara əməl etmək dəqiq ifadə olunmuş psixoloji motivə əsaslanmalıdır.

§2 Hakimiyyətin nəzəri problemlərinin və konkret siyasi vəziyyətin analizi

Politologiyada hakimiyyət strukturunda onun subyekt və obyektivi mənbələrini, əsaslarını və resurslarını fərqləndirirlər.

Hakimiyyətin subyektivi keyfiyyətində dövlət və onun ayrı-ayrı institutları, siyasi elita və liderlər çıxış edir. Hakimiyyətin obyektivi işə fərdlər və sosial qruplar, eyni za-

manda böyük insan kütləsi, yəni hər hansı ərazinin və bütöv dövlətin əhalisi olur.

Hakimiyyətin mənbəyi qanun, güc, avtoritet, sərvət, maraq, sirr, bilik, ideya, təşkilat ola bilər. Əgər çoxsaylı tarixi nümunələri yada salsaq, görərik ki, çox hallarda və hətta bu günlərə kimi hakimiyyətin mənbəyi kimi güc çıxış edir. Bir vaxtlar Çin Kommunist Partiyasının sədri Mao Tszedun özünün aforizmində qeyd edirdi ki, “Tüfəng hakimiyyət doğurur”. Hakimiyyətin mənbəyi keyfiyyətində, xüsusilə müasir şəraitdə sərvət heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hakimiyyəti əldə etməyə maddi sərvətlərin səviyyəsinin birbaşa və avtomatik əlaqəsi olmasa da, amma mütəfəkkirlərin, xüsusilə Q.Moskanın qeyd etdiyi kimi, sərvət və hakimiyyət arasında müəyyən asılılıq vardır. Hətta ən demokratik ölkədə belə azad seçkilərdə qələbə üçün bütün qalan şərtlərdən başqa, çoxlu pul vəsaiti tələb olunur. ABŞ konstitusiyasına görə hər bir Amerika vətəndaşı prezident ola bilər. Lakin tarixdə elə bir nümunə yoxdur ki, prezident seçkilərində hər hansı bir əmlaksız və işsiz vətəndaş qələbə qazansın. Bundan başqa, prezidentliyə namizədlər əlbəttə, öz şəxsi vəsaitlərindən deyil, böyük kampaniyaların seçki fonduna ayırdıqları vəsaitdən istifadə edirlər. Bu halda maddi sərvət hakimiyyətə gedən yolun ən əsas müqəddəm şərti kimi çıxış edir.

Müasir mürəkkəb təşkil olunmuş cəmiyyətlərdə təşkilatlar da hakimiyyətin mənbəyi kimi xidmət edir. Məsəl üçün, V.İ.Leninin ölümündən sonra sovet dövlətində və bolşevik partiyasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşdi. Burada məşhur partiya liderləri: “Oktyabrın ikin-

ci rəhbəri” İ.D.Trotski, Petroqrad sovetinin sədri Q.E. Zinoviyev, Moskva sovetinin sədri İ.B.Kamenev iştirak edirdilər. İ.V.Stalin heç də öz rəqiblərindən parlaq istedadla, yaxşı nətiqliyə, yüksək savada, inqilabın ilk illərində gözəçarpan vəzifəyə malik deyildi. Rəqibləri ona qərəzli münasibət bəsləsələr də, partiyadaxili mübarizədə Stalin qalib gəldi. Bu, hər şeydən əvvəl 1922-ci ildə RKbP-nin Mərkəzi Komitəsində yeni təsis olunmuş Baş katib vəzifəsinin sayəsində baş verdi. İlk vaxtlar bu vəzifə partiya strukturunun iyerarxiyasında ikinci dərəcəli, sırf texniki vəzifə hesab olunurdu. Baş katib vəzifəsini tutan İ.V.Stalin bolşevik partiyasının təşkilati mexanizmi üzərində nəzarəti ələ almış oldu. Tədricən o, “yuxarı” tərəfdarlarını irəli çəkməklə, öz düşmənlərinin tərəfdarlarını partiya həyatından kənara sıxışdırmağa nail oldu. Nəticədə Stalin partiyada hakim mövqə tutdu. Baş katib Sovet İttifaqının süqutuna qədər ölkədə mühüm vəzifə olaraq qaldı.

“Hakimiyyətin əsasları” və “Hakimiyyətin resursları” anlayışları yaxın olsalar da, tamamilə üst-üstə düşməzlər. Politologiyada “hakimiyyətin əsasları” altında hakimiyyətin mənbəyinin hansı bünövrə üzərində qərarlaşması başa düşülür. Hakimiyyətin sosial əsasları - sosial qruplar və təbəqələrin tərkibi dəyişir, çünki bu və ya başqa qruplar və təbəqələr ya hakimiyyəti dəstəkləmir, ya da əksinə, qarşıdurmadan onu dəstəkləməyə keçir. Dövlət hakimiyyətinin inzibati əsası, onun bütün institut və müəssisələrinin daxil olduğu inzibati aparatdır. Hakimiyyətin mədəni-informasiya əsası özündə mədəni, mədəni və elmi potensialı, təhsil sistemini, kütləvi informasiya vasitələrini bir-

ləşdirən təşkilat sistemindən ibarətdir. **Dövlət hakimiyyətinin hüquqi əsası, qanunların məcmusu hər şeydən əvvəl kostitusiyadır.**

“Hakimiyyətin iqtisadi əsasları” anlayışı öz mahiyyəti etibarlı ilə tamamilə “iqtisadi resurslar” anlayışı ilə üst-üstə düşür. Burada mövcud resursların məcmusu başa düşülür. Dövlət hakimiyyəti üçün iqtisadi əsasları olaraq bütünlükdə daxili məcmu məhsul onun əhalinin hər bir nəfərinə düşən hissəsini, eyni zamanda daxili məcmu məhsuldan dövlət büdcəsi xətti ilə bölünən faizlər ola bilər. **Hakimiyyətin iqtisadi əsaslarına** - qızıl ehtiyatı, milli valyutanın stabillik səviyyəsi, faydalı qazıntılar və onlar üzərində nəzarət, istehsalat gücü, torpaq və dövlət mülkiyyətində olan maddi obyektlər daxildir.

Hakimiyyət resursları elə konkret vasitələrdir ki, onların köməyi ilə hakimiyyət subyektiv məqsədlərinə nail olmaq üçün obyektə təsir göstərir. **Hakimiyyət resurslarının bir neçə tipologiyası məlumdur.** Onlardan geniş yayılmışı sahə prinsiplərinə əsaslanır. Ayrı-ayrı resurs növləri onların tətbiqinə görə təsnif olunur: məsələn, iqtisadi, sosial, mədəni-informasiyon, hüquqi, zorakı və s.

İqtisadi resurslar ilk növbədə mülkiyyət və pul olub istənilən hakimiyyətin əsas resursudur. Orta əsr feodal cəmiyyətində dövlət hakimiyyəti öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün o dövrdə əhəmiyyətli olan torpaq resursundan istifadə edirdi. Rusiyada dövlət qulluğunda zadəganlar haqq olaraq torpaq sahələrinə sahib idilər. Daha universal iqtisadi resurs isə pul olmuş və olmaqdadır. Müasir cəmiyyətdə bunsuz nə hakimiyyət əldə etmək, nə

də ki, onu müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək olmaz. Hakimiyyətin sosial resursları müxtəlif vasitələrin köməyi ilə fərdlərin və ictimai qrupların iqtisadi, sosial statusunu dəyişmək, onların dəstəyini təmin etməklə və bununla müəyyən məqsədə çatmaq bacarığı ilə müəyyən olunur.

Kommunist rejiminin ilk dövrlərində ölkəmizdə ziyalılarının sosial statusu o qədər də yüksək deyildi. Nəticədə Sovet İttifaqının sosial-iqtisadi inkişaf zərurəti nəzərə alınaraq, intellektual əməyin və onunla bağlı olan ictimai qrupların statusunu və hörmətini yüksəltmək üçün bir çox işlər görüldü.

Mədəni-informasiya resursları özünün müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu gün heç bir ictimai struktur özünün xüsusi informasiya şəbəkəsi olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Mədəni-informasiya resurslarına müxtəlif elmi biliklər, ideyalar, mənəvi dəyərlər aiddir. Hakimiyyətin bu resursdan necə istifadə etməsi barədə hər bir ölkənin tarixində nümunələr tapmaq asandır. Sual olunur: nə üçün Sovet İttifaqında dəmiryol və aviasiya qəzaları, dağıdıcı təbii fəlakətlər haqqında demək olar ki, heç bir məlumat verilmirdi? Bu şüurlu surətdə cəmiyyətdə sakitlik və mövcud hakimiyyət sisteminə inam yaratmaq üçün edilirdi. Totalitar kommunist rejimi ölkədə və dünyada baş verən hadisələrin əhəlinin şüuruna nüfuz etməsini məhdudlaşdırmaqla, özünün hakim ideya-siyasi prinsiplərini şübhə altına düşməkdən qoruyurdu.

Güc resurslarına silah daxil olmaqla zorakılıq və məcburetmə, eləcə də məcburetmə ilə bağlı dövlət institutları: ordu, polis, təhlükəsizlik xidməti, həbsxana və s. aiddir.

Demografik resurslar - insanlardır ki, onlarsız hakimiyyət keçinə bilməz. Demografik resursların istifadə olunması nümunəvi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən hakimiyyət strukturlarında və idarəetmədə kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsinə xidmət edir.

Hüquqi resurslar hakimiyyətin öz fəaliyyəti prosesində istinad etdiyi qanunlar və digər normativ aktlar (prezident fərmanları, hökumətin sərəncamları və s.) olur.

Tanınmış politoloq A.Etisioni hüquqi normaların tipologiyasında insanların davranışlarını müəyyən edən dəyərlər oriyentasiyasını da normativ resursların tərkibinə daxil edir. Bu resurslarla yanaşı, o, hakimiyyətin utilitar və məcburetmə resurslarını da fərqləndirir. Etisioni utilitara iqtisadi və sosial rifahı, məcburiyə isə hakimiyyətin öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdiyi cərimə sanksiyalarını aid edir.

Resurslardan hansı vasitə ilə subyekt-obyektə təsir göstərməsindən asılı olaraq, hakimiyyətin müxtəlif növlərini ayırırlar. İqtisadi hakimiyyət, pulu və mülkiyyəti olmayana münasibətdə, pula və mülkiyyətə malik olana məxsusdur. Belə ki, işəgötürən müəyyən dərəcədə özünün maddəli işçisinə münasibətdə hakimiyyətə malikdir. İqtisadi hakimiyyətin növ müxtəlifliyinə satıcının və ya alıcının satıcı üzərində hakimiyyətini göstərmək olar. Birinci növ müxtəlifliyini əmtəə qıt olduqda "inkışaf etmiş sosializmdə" - hansı ki, satıcı öz şərtlərini alıcıya dikte edirdi, hamı onunla razılaşırdı və ticarət işçiləri insanların gündəlik həyatında adi şəraitdən fərqli olaraq daha cəlbedici rol oynayırdı. Alıcının hakimiyyəti bazar əmtəə

ilə bol olduqda həyata keçir ki, bu satıcının asılılığına gətirib çıxarır.

Mədəni-informasiya resurslarının istifadəsi zamanı hakimiyyətin yeni növləri meydana çıxa bilər. Məsələn, yazıcının oxucu üzərində olan hakimiyyəti. Yeni müəyyən vaxt ərzində onun oxucunun “qəlbinə hakim” olması. Dini avtoritet əsasında qurulan dini əxlaq, ideya hakimiyyəti, etik təlimlər və ideologiya. İnsanların şüur və davranışlarını manipulyasiya etmək üçün mədəni-informasiya resurslarının istifadə olunmasında kütləvi informasiya vasitələri böyük imkanlar yaradır. Heç də təsadüfi deyil ki, müasir cəmiyyətdə oynadıqları rola görə KİV-i “dördüncü hakimiyyət” adlandırırlar.

Nəhayət, o hakimiyyət ki, əsasında müstəsna olaraq güc resursları dayanır. Bu məcburiyyət hakimiyyəti adlanır. Güc və silah tətbiq etməklə başqa insanları öz iradəsinə tabe etdirməyə hər bir adam qadirdir. Belə az rast gəlinən hakimiyyətə reketlərlə, xırda alverçilər və sahibkarlar arasındakı münasibət aiddir. Əgər sonuncular lazımı müdafiəyə və mühafizəyə malik deyillərsə, öz qazanclarının bir hissəsini cinayətkarlara verməyə məcburdurlar. Normal fəaliyyət göstərən cəmiyyət şəraitində güc resurslarının zorakılıq və məcburiyyətinin istifadə olunması ciddi çərçivədə yalnız siyasi hakimiyyət institutu olan dövlətə məxsus olmalıdır.

Siyasi hakimiyyətin əsas əlaməti onun müxtəlif növlərinə münasibətdə yalnız məcburi və hüquqi deyil, iqtisadi, sosial, mədəni-informasion, demografik resurslardan başqa, yeni resurslar rəngarəngliyi kəsb edə bilər.

Siyasi hakimiyyətin başqa əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- *gücün istifadə olunmasında qeyri-leqallıq;*
- *müəyyən ərazi həddində qərarların bütün fərdlər və institutlar üçün icbariliyinin aliliyi;*
- *kütləvilik, yəni hakimiyyətin şəxsizləşməsi, onun başqa ictimai institutlardan xüsusiləşməsi və müəyyən mənada aralıq məsafə saxlaması;*
- *bir mərkəzlilik, yəni qərarların bir mərkəzdən qəbul edilməsi; bu siyasi hakimiyyəti praktiki olaraq qərarlar qəbul edən çoxsaylı mərkəzləri olan iqtisadi hakimiyyətdən fərqləndirir.*

Fransız politoloqu M.Dyuverje tərəfindən təklif olunan siyasi hakimiyyətin tarixi formalarının tipologiyası geniş yayılmışdır. O, hakimiyyətin üç belə formasını ayırır: anonim - primitiv zəif strukturlaşmış cəmiyyət üçün xarakterik olan; fərdiləşdirilmiş - əmək bölgüsünün mürəkkəbləşməsi və fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin xüsusiləşməsi nəticəsində yaranan və institutlaşdırılmış - müəyyən dəqiq funksiya yerinə yetirən sosial institutlar sisteminə əsaslanan forma.

Müasir cəmiyyətdə siyasi hakimiyyət əsas etibarlı ilə üçüncü institutlaşdırılmış formada mövcuddur.

Siyasi hakimiyyət çox vaxt öxünün əsas institutları (parlament, hökumət, hüquq-mühafizə orqanları və s.) üzərində bərqərar olan və dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılan bütün resurslardan istifadə edən dövlət hakimiyyətinin sinonimi kimi başa düşülür. Siyasət sahəsində hakimiyyət başqa formalarda da təzahür edir. Məsəl üçün

partiya hakimiyyəti, partiyanın müəyyən sayda üzvlərinə və tərəfdarlarına aid edilir. Bəzi ictimai təşkilatlar, xüsusən həmkarlar ittifaqı da hakimiyyətə malikdir. Mənəvi hakimiyyət mədəni-informasiya resurslarının istifadəsi zamanı kütləvi informasiya vasitələrinin formalaşdığı ictimai rəy əsasında yarana bilər. Normal şəraitdə dövlət hakimiyyəti cəmiyyətdə leqal hakim mövqə tutur. Lakin elə hallar olur ki, qeyri-leqal strukturlar cinayətkar qruplar, reketlər özbaşına vergi yığır və əhalini qorxudaraq, onu rəsmi dövlət strukturlarının tabeliyindən çıxarırlar. Bütün bunlar dövlətin zəifləməsinə və öz növbəsində alternativ güc mərkəzlərinin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Özünün təkmərkəzçiliyinə baxmayaraq, siyasi hakimiyyət bölgü və təyinetmə xassəsinə malikdir. Hakimiyyət bölgüsü nə zaman ki, ayrı-ayrı funksiyaları xüsusi dövlət institutlarına tabe edir, onda **üfiqi** xarakterə malik olur. Məsələn, hakimiyyətin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməsi. Hakimiyyət bölgüsü **şaquli** xarakter də kəsb edə bilər. Bu zaman onun səlahiyyətləri mərkəzi və yerli dövlət institutları arasında bölüşdürülür. Bütün hallarda hakimiyyətin təkmərkəzçilik prinsipi qorunmalıdır ki, hakimiyyətin qolları və institutları arasında qarşıdurmaya və münəqişəyə gətirib çıxarmasın. Hakimiyyətin təkmərkəzçilik prinsipinin pozulması cəmiyyət üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

§3 Siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi yolları. Hakimiyyətin legitimliyi

Legitimlik termini müasir siyasi elmdə və siyasi praktikada geniş istifadə olunur. Bəzən onu geniş şərh edərək formal hüquqi qanunçuluqla eyniləşdirirlər. Lakin bu heç də həmişə belə deyildir. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən hakimiyyətin legitimliyi həqiqətən qanuniliyi bildirsə də, bu yalnız subyektiv qanunilikdir. Bu və ya başqa səbəblər üzündən adamlar özündə hakimiyyət səlahiyyətlərini cəmləşdirən siyasi institutlara qiymət vermək, onların idarəetmə qərarlarını qəbul etmək hüquqlarını tanımağa və kö-nüllü olaraq onlara tabe olmağa hazır olmalarıdır. **Hakimiyyət və adamlar arasında belə qarşılıqlı münasibət legitimlik adlandırılır.** Hakimiyyətin legitimliyi onun hüquqa uyğun və ədalətli olduğunu tanıyan adamlar tərəfindən qiymətləndirilməsidir. Legitimlik eyni zamanda hakimiyyətin əksər vətəndaşların dəyərlər oriyentasiyasına uyğun avtoritetinin olmasını tələb edir.

“Legitimlik” anlayışını hazırkı anlamında elmi dövriyyəyə alman sosioloqu M.Vever daxil etmişdir. O, sosial və ya siyasi psixologiyanın problemləri ilə məşğul olmasa da, onun hakimiyyətin legitim tiplərinin fərqləndirilməsi metodologiyasına psixoloji yanaşması özünü aydın biruzə verir. Hakimiyyətin legitimlik tipləri xarakteristikası onun sosial hərəkətin tipləri haqqında konsepsiyasına əsaslanır. Ən ümumi planda sosial hərəkət - bu həyatın müxtəlif sahələrində adamların davranış xüsusiyyətləri, üsulları və bunun əsasında yaranan sosial münasibətlər və institutlar-

dır. M. Veber hansı motivlə müəyyən olunmasından asılı olaraq sosial hərəkətin bir neçə növünü fərqləndirmişdir.

Sosial hərəkətin **birinci** ali növü, o, məqsədli - rəasional hərəkətə aid edilir. Başqa sözlə, belə hərəkət müstəsna olaraq dərk olunmuş rəasional maraqlarla şərtlənir. Burada əvvəlcədən qoyulmuş məqsəd və ona nail olmağın yolları rəasional alətlər: riyazi, texniki, təbii və elmi ictimai biliklər, hüquqi normalar vasitəsi ilə işlənib hazırlanır. Rəasional dəyər, sosial hərəkətin dərk olunmuş müəyyən etik, estetik və ya dini ideal **ikinci** növü əsasında həyata keçirilir. Sosial hərəkətin **üçüncü** növünü, affektivliyi M. Veber müstəsna olaraq emosional - hissi motivlə bağlayır. Nəhayət, sosial hərəkətin **dördüncü** növünü, sosioloq ənənəvi adlandırır. Burada əsas motiv kimi vərdişlər, qeyri-şüuri əməl olunan, birdəfəlik və əbədi bərqərar olmuş stereotiplər çıxış edir.

Yuxarıda sadalanan sosial hərəkət növlərindən çıxış edərək, M. Veber **legitim hökmranlığın üç tipini ayırmışdır. Birinci tipi o, leqal adlandırmışdır.** Yalnız bu tipdə legitimlik və formal qanunilik üst-üstə düşür. Hakimiyyətə tabe olmağın əsas motivi kimi, onun da əsasında məqsədyönlü sosial hərəkət dayanır. Hakimiyyətin leqal legitimliyi tipində qurulan siyasi sistemdə hər hansı konkret şəxsiyyətə tabeçilik deyil, qanunla müəyyən edilmiş nəinki idarə olunan vətəndaşlar, habelə idarəedənlər (hakim elita, inzibati aparat və s.) bu qanunlara tabe olurlar. Formal - hüquqi başlanğıc burada müəyyənədidir. Nə qədər ki, hər şey qanuni olaraq həyata keçirilir, sistem tamamilə öz legitimliyini saxlayır. Legitim hökmranlığın

leqal-rasional tipi, rasional inzibatçılığı təşkil edən xüsusi təhsil almış məmurlarsız ola bilməz. Rasional məmurlar dövlətin idarə edilməsi strukturuna elə texnologiya təklif edirlər ki, orada idarəetmə prosesi ayrı-ayrı şəxsizləşdirilmiş, peşə biliyi və təcrübəsi tələb edən əməliyyata bölünür.

Belə tip idarəetmə məmuru aşağıdakı meyarlara uyğun olmalıdır:

- *Şəxsən müstəqil olub özünün və özgənin maraqlarına yox, yalnız xidməti borcuna tabe olmalıdır;*

- *Xidmət iyerarxiyasında dəqiq müəyyən edilmiş yer tutmalıdır;*

- *Müəyyən səlahiyyətə malik olmaq (bu halda qəti olaraq özünün xüsusi hüquq və vəzifələrini bilmək);*

- *Azad seçim şəraitində, müqavilə əsasında işləmək;*

- *Özünün peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun vəzifə tutmaq;*

- *Tutduğu vəzifəyə uyğun müntəzəm olaraq pul mükafatı almaq;*

- *Özünün fəaliyyətinin effektivliyindən asılı olaraq xidmət ierarxiyasında yüksəlmək imkanı almaq;*

- *Xidmətə əsas peşə kimi baxmaq;*

- *Xidməti vəzifədən irəli gələn imkandan öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etməmək;*

- *Hamı üçün bir olan intizama tabe olmaq.*

M. Veber başa düşürdü ki, real həyatda inzibati idarəetmə üsulu idealdan fərqlənir. Siyasi praktika göstərir ki, məmurlar məhdud bir zümrəyə çevrilməklə, onlar cəmiyyətin maraqlarına deyil, çox hallarda yalnız öz şəxsi maraqlarına xidmət edirlər. Ona görə də hakimiyyətin və ida-

rətmənin inzibatçılığından yaranan neqativ nəticələri neytrallaşdırmaq üçün siyasi institutlar və ictimai rəy tərəfindən məmurların fəaliyyəti üzərində müxtəlif formalarda nəzarətdən istifadə olunmalıdır.

Legitim hökmranlığın digər **ikinci** tipində “müəyyən davranışa uyğun mənəvi vərdişlərin” əsas motiv olduğunu görə M.Veber onu **ənənəvi** adlandırır. Hökmranlığın belə tipi hakimiyyət və ənənəvi sosial hərəkətlə bağlı qanunçuluğa və hətta qədimdə mövcud olan qayda-qanunun müqəddəsliyinin inamına əsaslanır. Bir sıra ölkələrin tarixi təcrübəsini ümumiləşdirmək əsasında M.Veber ənənəvi legitim hökmranlığının iki formasını ayırır: patriarxal və zümrə. Ənənəvi hakimiyyətin patriarxal təşkili forması Veberə görə Bizansda olmuşdur. Dövlət idarəetmə aparatında şəxsi asılılıq münasibətləri onun üçün xarakterikdir. Yəni aşağı sosial təbəqədən çıxanlar və hətta dənənki qullar belə, eyni zamanda imperatorun yaxın qohumları yüksək vəzifə tuta bilərdi, lakin onların hamısı imperatorun hüquqsuz nöqərləri idi. Veberin fikrincə, zümrə formasını feodal dövlətlərində görmək olar. Burada hakimiyyət mexanizmi şəxsisizdir. Burada hakimiyyət iyerarxiyasında aşağı təbəqədə yer tutanlar daha çox muxtariyyətə malikdirlər. Amma iyerarxiyanın özünün əsasında zümrəyə mənsubluq və zümrə şərəfi prinsipi dayanır. Ənənəvi hökmranlığın belə forması hansısa dərəcədə monarx hakimiyyətini məhdudlaşdıran aristokratiyanın formalaşmasına şərait yaradır.

Legitim hökmranlığın ənənəvi tipində, xüsusilə onun patriarxal formasında formal hüququn rolu çox azdır, yəni

“Şəxsi nəzərə almadan” hərəkət etmək imkanı yoxdur. Özünün rəhbərinə şəxsi sədaqət və inam onun bilik və bacarığından daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də şəxsi sədaqət xidmət iyerarxiyasında irəli getmək üçün əsas şərt hesab olunur.

Legitim hökmranlığın **üçüncü tipi** harizmatik adlanır. Harizmatik (ilahi vergi) adı altında M.Veber başqa insanlardan fərqli olaraq fərdə bəxş edilmiş qeyri-adi bacarığı başa düşürdü. Harizmatik keyfiyyətlərə sosioloq ətrafdakılara malik təsir göstərmək bacarığını, vəhyi, ruhun və sözün böyük qüvvəsini aid edirdi. Harizmaya, M.Veberə görə qəhrəmanlar, böyük sərkərdələr, maqlar, peyğəmbərlər, məşhur rəssamlar, ulu siyasətçilər və nəhayət, dünya dinlərinin əsasını qoyanlar - Budda, İsa, Məhəmməd Peyğəmbər malikdir. Hökmranlığın harizmatik legitimlik tipi üçün ənənədən fərqli olaraq, tabeçiliyin tamamilə başqa motivləri xarakterikdir. Əgər ənənəvi legitimlikdə birdəfəlik yer almış vərdişlər motivinə əsaslanırsa, harizma parlaq qeyri-adi güclü təsir etməklə əlaqədardır. Burada söhbət sosial hərəkətin affektiv tipindən gedir. Harizmatik hökmdara bağlılığın mənbəyi onun göstərişlərinə əməl etməklə, ənənəyə və formal hüquqi normalara xidmət etmək yox, yalnız emosionallıqla pərdələnmiş şəxsi sədaqət və inamdır. M.Veber belə hesab edirdi ki, harizmatik rəhbər daima onda bu harizmanın olduğunu sübut etməlidir ki, onun hakimiyyəti havadan asılı vəziyyətdə qalmasın.

Hökmranlığın leqal - rasiona l və ənənəvi formasında harizmatik tip dəqiq qayda və normaların olmaması

ilə, bu halda qərarın irrasional niyyətdən irəli gəlməsi ilə seçilir. Real siyasi praktikada rəhbərin harizması təkcə hər-hansı xüsusi istedadı ilə deyil, tərəfdarları və ardıcılırları tərəfindən onun obrazının qeyri-tənqidi qavranılmasıdır. Belə harizma çox halda süni demaqqoqiya və populizmə əsaslanır. Buna bənzər “süni” harizma əsasında hakimiyyətə gələn siyasi xadim öz tərəfdarlarına verdiyi vədi yerinə yetirə bilmədikdə harizmasını itirmiş olur. Belə lider hakimiyyəti qoruyub saxlamaq üçün zorakılığa və repressiyaya əl atır. “Üçüncü dünya” ölkələrinin çoxunda avtoritar diktaturalarının meydana gəlməsi mexanizmi belədir. Buna bənzər nümunələri postsovet məkanında da müşahidə etmək olar.

Siyasi elmin inkişafı prosesində legitimlik haqqında təsəvvürlər də inkişaf etmişdir. Legitimliyin obyektini kimi substansiya olaraq hakimiyyət deyil, onun institutlaşmış ifadəsi olan bütünlükdə siyasi sistem baxılmağa başlamışdır. Amerika politoloqu **S.Lipsetə görə** “Legitimlik” anlayışı sistemin xalqda inam yaratması və bu inamı saxlamasıdır. Onun siyasi institutları daha artıq dərəcədə cəmiyyətin maraqlarına cavab verir. Digər amerikan politoloqu **D.İston** elə hakimiyyəti və siyasi sistemi legitim hesab edir ki, o fərdlərin əxlaq prinsipinə, onların şəxsi təsəvvürlərində siyasət sahəsində nəyin ədalətli və düzgün olmasına uyğun gəlsin.

Siyasi sistemin legitimliyi tipologiyası **D.İstona görə iki növ müdafiəyə malikdir: diffuziyalı və spesifik.** Diffuziya dedikdə, o, siyasi sistemin əsasında dayanan fundamental baza - ideyalarının və prinsiplərinin dəstəyini nə-

zərdə tutur. Belə dəstək sistemin özünün fəaliyyətinin konkret nəticələrindən asılı deyildir. Əsas etibarını ilə o, effektiv xarakter daşıyır. Yəni ideyalar və prinsiplər sistemini doğruldan emosional qavrayışla əlaqədardır. Spesifik dəstək bu hökumətin konkret qərarına, siyasi sistemin institutlarının fəaliyyətinin effektivliyinə olan dəstəkdir. Belə dəstək rəasional hesablamaya əsaslanır və fərdlərin dərk olunmuş seçimləri kimi çıxış edir.

D.İston legitimliyin mənbəyinin keyfiyyətində ideologiyayı, siyasi rejimi və siyasi liderliyi göstərir. Bundan çıxış edərək o, legitimliyin ideoloji, struktur və personal tipini fərqləndirir.

İdeoloji legitimlik vətəndaşların o ideya dəyərlərinin düzgünlüyünə inam əsasında yaranır ki, onların vasitəsi ilə siyasi rejim və onun institutları formalaşır. Nə qədər çox vətəndaş mövcud siyasi, yəni, cəmiyyət rejimə xas olan dəyərləri və normaları bölüşürsə, o daha artıq dərəcədə legitimliyə malik olur. Əksinə olduqda isə legitimlik səviyyəsi aşağı düşür.

Struktur legitimlik vətəndaşların siyasi sistemin institutlarının strukturunun optimallığına, onların yerinə yetirdiyi funksiyalara, hakimiyyət strukturlarında rolların düzgün bölüşdürülməsinə, həmin sistemin əsaslandığı hüquqi normaların bəyənilməsinə inam əsasında qurulur. İstona görə struktur legitimlik M.Veberin leqal-rasional legitimliyi ilə oxşardır.

Eyni ilə İstonun personal-legitimliyi ilə M.Veber harizmatik legitimliyi arasında analogiya aparmaq olar. Personal-legitimlik İstona görə fərdlərin siyasi liderlərinin şəxsi

keyfiyyətlərinə, onların öz hakimiyyətindən səmərəli istifadə etmək bacarığına olan inama əsaslanır. Veber hesab edirdi ki, harizma yalnız görkəmli tarixi xadimlərə məxsusdur, lakin İston fərqli olaraq hesab edirdi ki, reallıqda xüsusi keyfiyyətlərə malik olmayan siyasi lider də kütləvi dəstək ala bilər. Real siyasi praktika göstərir ki, çox az tanınan şəxs də hakimiyyəti əldə edib, əhalinin geniş və davamlı dəstəyi ilə ondan istifadə etməklə personal legitimlik qazana bilər.

Müasir siyasi elmdə fransız politoloqu İ.Şabonun legitimlik konsepsiyası da geniş yayılmışdır. O, legitimliyi idarə edənin real və ya güman olunan keyfiyyətləri ilə, idarə olunanların nəzərdə tutulan və aydın ifadə olunan razılıqları ilə adekvat olduğu kimi müəyyən edir. **Şabo legitimliyin dörd tipini ayırır: demokratik, ideoloji, texnokratik və antoloji. Demokratik legitimlik** - demokratik baza prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən siyasi sistemlərə xas olub, qərarların birgə qəbuluna, çoxluğun iradəsinin nəzərə alınmasına, insan hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsinə əsaslanır. Demokratik legitimlik nisbi olub başqa legitimlik tipləri ilə təkmilləşməlidir. Hər şeydən əvvəl bu Şabonun başa düşdüyü kimi **texnokratik** legitimlikdir. Yəni, kim ki, hakimiyyətdə olub qərarlar qəbul edir, bu onun peşəkarlıq səviyyəsi və səlahiyyətidir. Liderə təkcə seçicilərin dəstəyini qazanmaq azdır, ona edilən etibarı doğrultmaq üçün effektiv idarəetmə fəaliyyəti lazımdır. **İdeoloji legitimliyi** Şabo praktiki olaraq D.İston kimi aristokratik və totalitar rejimlərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.

Qavrayış üçün nisbətən çətin olan konsepsiya **antoloji** legitimlikdir. Politoloq göstərmişdir ki, bu halda “söhbət siyasi hakimiyyətin obyektiv qaydaya, insani və sosial gerçəkliyə yazılışlarla, bəşəri gerçəklikdən kənarında kosmik quruluşlara uyğunluğun aşkar edilməsidir”. Burada fikir belə ifadə olunur ki, istənilən siyasi sistemin mövcudluğu o vaxta qədər özünü doğruldur ki, o təbiətin və cəmiyyətin inkişafının ən universal qanunları ilə ziddiyyətə daxil olmasın.

Hakimiyyətin legitimliyi konsepsiyalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların heç də az olmayan oxşar cəhətləri vardır. Onların arasında fərq legitimlik fenomeninin mürəkkəbliyi ilə izah olunur.

Siyasi hakimiyyətin legitimliyinin nəzəri problemləri ilə yanaşı legitimləşmənin, yəni cəmiyyətin gözündə legitimlik qazanmağın praktiki problemləri də mövcuddur. Hakimiyyətin legitimləşməsi bir sıra hallarda leqallaşdırma - yəni başlıca hüquqi aktların, hər şeydən əvvəl konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə üst-üstə düşür. Legitimləşdirmənin mexanizminin köməkliyi ilə əhali tərəfindən lider, partiya, institut, normativ aktlar və ya qərarların dəstəklənməsi səviyyəsinin üzə çıxarılması vasitəsi kimi seçki və referendum ola bilər. Hakimiyyətin ideoloji legitimliyi yalnız totalitar sistemlərdə zəruri olur. Bu və ya başqa ideya dəyərlərinə özünün hərəkət və qərarlarına haqq qazandırmaq üçün ən demokratik ölkələrin rəhbərləri belə istinad edirlər.

Xüsusən yüksək səviyyəli siyasi hakimiyyət adətən şəxsizləşdirilir. Ona görə də hakimiyyətin legitimliyini

saxlamaq üçün onu təqdim edən siyasi liderlərin avtoritetini möhkəmləndirmək və dəstəkləmək lazımdır. Avtoritar və totalitar rejimlər şəraitində harizmatik və ya İstonun təbirincə, personal legitimləşdirmə “şəxsiyyətə pərəstiş” forması ola bilər. Amma hakimiyyətin legitimləşdirilməsinin ən sivil nümunələri demokratik şəraitdə müşahidə olunur. Hakimiyyətin legitimləşdirilməsində ona sahib olanın qərarları və hərəkətinin effektivliyi aparıcı rol oynayır. Qədərincə legitimliyi olmayan hakimiyyət onu yalnız cəmiyyət qarşısında duran problemləri həll etməklə əldə edə bilər.

Hakimiyyətin legitimliyinin **empirik indikator dərəcəsi** keyfiyyətində aşağıdakı əlamətlər baxılır:

- *öz siyasətini həyata keçirmək üçün hakimiyyətin istifadə etdiyi məcburiyyətin səviyyəsi (legitim hakimiyyət birbaşa zorakılıqdan ümumiyyətlə yan keçməlidir);*

- *siyasi lideri və mövcud hakimiyyəti qeyri-qanuni dəvirmək cəhdinin olması və ya olmaması;*

- *seçkilərin, referendumun, eləcə də sosioloji tədqiqatların nəticələri.*

Siyasi praktikada hakimiyyətin legitimləşdirilməsi prosesi ilə yanaşı, əksinə, yeni onun legitimliyini təsdiqləyən amillər itirildikdə, qeyri-legitimlik prosesi baş verə bilər. **Hakimiyyətin qeyri-legitimliyi bir sıra səbəblərin nəticəsində ola bilər:**

- *hakim elitanın egoist təşəbbüsləri ilə cəmiyyətdə mövcud olan ideya dəyərləri arasında ziddiyyət nəticəsində;*

- *rəsmi elan olunmuş demokratik prinsiplərlə və real siyasi praktika ilə əlaqədar olan əhalinin hüquq və azadlıq*

larının məhdudlaşdırılması, kütləvi informasiya vasitələrinə təzyiq, müxalifətin təqib edilməsi nəticəsində;

- inzibati aparatın qeyri-effektiv fəaliyyətinin artması və onun korrupsiyaya başlaması nəticəsində;

- hakim elitanın daxilində onun hakimiyyətə layiqli olması inamını itirmək əsasında baş verən parçalanma nəticəsində;

- hakimiyyətin qolları arasında münaqişənin nəticəsində.

Legitimliyin böhranı zamanında siyasi sistem ictimai qrupların əsas tələblərini qəbul etmədikdə, onda geniş xalq kütlələrinin maraqlarını qoruyan fəaliyyət mexanizmi dayanır və ya yox olur.

Hakimiyyətin legitimliyi və qeyri-legitimliyi prosesinə ölkəmizdə kommunist siyasi rejiminin tarixindən misallar göstərmək olar. İstənilən totalitar rejim sistemində olduğu kimi, Rusuyada bolşevik partiyası üçün ideoloji legitimlik böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. **Kommunist rejiminin legitimləşdirilməsi prosesində iki əsas cəhət ayrılırdı: Birinci,** kommunist ideologiyasına yad olan bütün baxışların tədricən sıxışdırılması, ikinci, kommunist ideologiyasının özünü Rusiya cəmiyyətinin reallıqlarına və ənənələrinə uyğunlaşdırmaqla bağlı idi. Bu proses eyni ilə milli respublikalarda da həyata keçirilirdi. Başqa cür düşünənlərin aradan qaldırılması oktyabr çevrilişindən başlayaraq uzun müddət davam etmiş oldu. Belə ki, marksizm-leninizmə zidd yad ideya cərəyanlarının məhv edilməsi, eyni zamanda yeni ideoloji və təbliğat aparatının yaradılması zərurəti meydana çıxdı. Bu məsələnin həllinə

ən azı iyirmi ilə qədər vaxt sərf olundu. Amma cəmiyyət üzərində total ideoloji nəzarəti həyata keçirmək üçün bu az idi. Rejimin nöqteyi-nəzərinə informasiya blokadası qurmaq və SSRİ-ni bütün dünyadan təcrid etməklə informasiya qapalı dövlətə çevirmək lazım idi. Nəticədə sovet adamları nəinki ətraf dünyadan, hətta öz keçmişlərindən belə uzaqlaşdılar. Yalnız ideologiya belə uzun müddət ərzində SSSR-də kommunist rejiminin legitimləşdirici amili ola bilməzdi. O, başqa amillərlə də möhkəmləndirilmişdir. Bu rejimin müəyyən iqtisadi effektləri haqqında danışmamaq olmaz. Az vaxt ərzində texnika - texnologiya və sosial-mədəni münasibətlərdə industrial modernləşmənin vəzifələri yerinə yetirildi. Rusiya imperiyası raket-nüvə fəvqəldövlətinə çevrildi. Birinci olaraq yerin ilk süni peykini buraxdı və insanın ilk dəfə kosmosa uçmasını həyata keçirdi. 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq Sovet İttifaqı əhalisinin böyük əksəriyyətinin maddi rifah səviyyəsinin davamlı artım meyli müşahidə olunurdu ki, bu da özünü hər kəsin dünya standartlarına cavab verən keyfiyyətə malik olmasa da çoxsaylı sosial xidmətlərdən pulsuz istifadə etməsində göstərirdi.

Sovet xalqının həyatının yaxşılaşması “ışıqlı gələcəkdə” - kommunizmdə ümumi şəadət vədinə gərəkli əlavə oldu. Işıqlı gələcəyin obrazı ideoloji doktrinanın əsas elementi olub gündəlik həyatda mövcud olan çətinliklərə haqq qazandırmaqla hakimiyyətin bütün hərəkətlərini legitimləşdirirdi. Sovet cəmiyyəti üçün

mövcud hakimiyyəti daha çox güclə birləşdirən və legitimləşdirən məhz ideologiya idi. İdeoloji erroziya tam həcmdə L.İ.Brejnevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə reallığa çevrildi. Onun idarəetməsi bir tərəfdən görünməmiş nailiyyətlərlə, digər tərəfdən əvvəlki ideal və dəyərlərə ümitsizliyin artması ilə qeyd olunur. Hər şeydən əvvəl kommunizm vəd verilmiş vaxtda baş vermədi, partiya və rəhbərlik bunun birbaşa səbəblərini izah etməkdən yayındığı üçün bu haqda təsəvvürlər nüfuzdan düşmüş oldu. Bununla bərabər həyat səviyyəsinin real yüksəlişi heç də həmişə psixoloji hiss olunmurdu. Əksinə, tez-tez çox malların və xidmətlərin qıt olması üzündən maddi vəziyyətdən narazılıq artırdı. Sosial - iqtisadi problemlərin kəskinləşməsi ilə ictimai həyatın bir çox sahələrində tənəzzül güclənirdi. Korrupsiya və partiya - dövlət aparatının dağılması özünü aydın şəkildə biruzə verirdi. Hər tərəfi bürüyən korrupsiya fransız sosioloqu M.Doqanın fikrincə, rejimin qeyri-legitimliyinin əlamətidir. Onun tam qeyri-legitimləşməsi Sovet İttifaqında hələ uzaqda idi, çünki cəmiyyətin çox hissəsi onların qarşısında duran nisbi real problemlərdən xəbərsiz idi.

“Yenidənqurma”nın əvvəlində keçmiş ittifaqın respublikalarında əhalinin çox hissəsi ciddi və sistemli dəyişikliklərə hazır deyildi. M.S.Qorbaçov yalnız konservativ aparatın müəyyən hissəsi ilə deyil, bütünlükdə kütləvi şüurda olan etalətin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Ona görə də hətta cəmiyyəti hərəkətə gətirmək üçün mövcud reallıqları tənqid edən, “yuxarıdan” azadlığı

məhdudlaşdıran kütləvi informasiya vasitələrinin köməyinə ehtiyac yarandı. “Aşkarlıq” hakim ideologiyanın söykəndiyi mifləri tədricən heçə endirmiş oldu. İdeologiyanın tənəzzülü prosesi əvvəlki illərdə də gəldirdi, lakin mövcud şəraitdə xarici və daxili “ideoloji qapıların” açılması onun tamamilə süqut etməsinə gətirib çıxardı. Kommunist hakimiyyətinin ideoloji legitimliyi bünövrəsi dağıldıqca, paralel olaraq onun iqtisadi sisteminin qeyri-effektivliyi üzə çıxdı. Qeyri-legitimlik nəticəsində keçmiş iqtisadi və siyasi sistem çökməklə ölkəmizin inkişafında yeni mərhələ açmış oldu. Kommunist rejiminin iflası və SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanda da hakimiyyətin legitimləşməsi prosesi heç də asan olmadı. Yeni şəraitdə zəruri olan normativ aktların, hər şeydən əvvəl konstitusiyanın qəbul edilməsi gecikdirildi. Bu isə siyasi böhrana gətirib çıxardı. Elə vəziyyət yarandı ki, formal qanunçuluq (leqallıq) və legitimlik nəinki üst-üstə düşdü, hətta bir neçə bənddə öz aralarında münaqişəyə daxil oldu.

VI FƏSİL

SİYASİ ELİTA VƏ SİYASİ LİDERLİK

§ 1. Siyasi elita anlayışı

Elita fransızca “elite” sözündən olub, Azərbaycan dilinə tərcümədə ən yaxşı, seçilmiş mənasını verir. Bu söz əvvəllər sovet ictimai-siyasi ədəbiyyatında demək olar ki, heç işlədilmirdi. Hətta ensiklopediyalarda belə bu terminin sosial-siyasi mənada adı çəkilmirdi. Yalnız “Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti”ndə “elita nəzəriyyəsi” adı ilə göstərilmişdir. XVII əsrdən başlayaraq “elita” sözündən sosial təbəqənin ən yüksək səviyyəsində dayanan “seçilmiş insanlar” adlandırmaq üçün istifadə olunmağa başlandı. İngiltərədə yalnız cəmiyyətin ən yüksək sosial qrupunu bu adla adlandırırdılar. Buna baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində bu termin ictimai elmlərdə o qədər də geniş yayılmamışdır.

Elita nəzəriyyəsi hər hansı sosial strukturun zəruri hissəsi olan yüksək imtiyazlı təbəqənin, idarə edən azlığın əhalinin bütün qalan hissəsi üzərində hökmranlığını təsdiq edən sosial-siyasi konsepsiyaların məcmusudur.

Siyasi elita dedikdə cəmiyyətdə azlıq təşkil edən, kifayət qədər müstəqil olan, yüksək, nisbətən imtiyazlı qrup (yaxud qruplar), məcmusu yüksək psixoloji, sosial və siyasi keyfiyyətə malik olan, bilavasitə qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsində iştirak edən, dövlət haki-

miyyəti ilə əlaqəli olan və yaxud ona tə'sir edən təbəqə başa düşülür.

Hələ qədim dövrlərdə cəmiyyəti idarə edən təbəqələr olmuşdur. Məsələn, Şərq ölkələrinin bir qisminə şah və onu əhatə edən şəxslər, Qədim Hindistanda dörd təbəqədən ibarət olan, cəmiyyətin ən yüksək pilləsində dayanan brəhmənlər, Qədim Yunanıstanda senatorlar və s.

Elitar dünyagörüşü böyük yunan filosofu Platon tərəfindən nisbətən tam şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Demokratiyanın qatı düşməni ola filosof dövlətin idarə olunmasında demosun (xalqın) iştirak etməsinin əleyhinə olmuş, onu müdriqliyə düşmən olan "kütlə" adlandırmışdır.

Platon aristokratiyaya aid olan insanlara səxavət, mərdlik və ağıl kimi yüksək keyfiyyətlərin xas olduğunu iddia edərək bildirirdi ki, yalnız onlar dövləti idarə edə bilərlər.

Bu fikirlər N.Makiavellidən tutmuş F.Antoni və O.Şopenhauerə qədər bir çox mütəfəkkirlərin də əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin XX əsrin I yarısından başlayaraq elita nəzəriyyəsi bütöv bir sistem kimi V.Paretonun, H.Moskanın və R.Mihelsin əsərlərində öz ifadəsini tapdı.

İtalyan sosioloqu və iqtisadçısı **Vilfredo Pareto (1848-1923)** belə nəticəyə gəlmişdir ki, bütün dövrlərdə dünyanı seçilmişlər, xüsusi psixoloji və sosial keyfiyyətlərə malik olan azlıq - elita idarə etmiş və etməlidir. Paretonun əsas tezisi ondan ibarətdir ki, insanlar ağılına, istedadına, əməksevərliyinə və şöhrətpərəstliyinə görə fəvqəladə şəkildə bir-birindən fərqlənirlər. Nəticədə başqalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən fərqlərin məcmusu bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə yüksək göstəricilərlə təsir edərək

elitayı təşkil edir. Pareto cəmiyyəti iki hissəyə: elitaya, yəni birbaşa idarə edənlərə, yaxud da dolayısı ilə (lakin effektiv) idarəetmədə iştirak edənlərə və qeyri-elitaya, yəni idarəolunarlara, bəzən elita üçün xarakterik olan psixoloji keyfiyyətlərə malik, lakin özlərinin sosial strukturuna və müxtəlif maneələrə görə rəhbərlik funksiyasına buraxılmayan insanlara bölür. Pareto özünün məşhur “Elitanın yüksəlişi və süqutu” əsərində yazır: “Bəşəriyyətin tarixi - elitanın daim dəyişməsi tarixidir, bir qismi yüksəlir, digəri isə süquta uğrayır”.

Pareto elitanın daim bir-birini əvəz edən iki əsas tipini müəyyən edir: bunlardan biri “aslanlar”dır; onlar üçün mühafizəkarlıq xarakterik cəhətdir. “Aslanlar” çox vaxt öz hakimiyyətlərini zorakılıqla həyata keçirir və qoruyub saxlayırlar. İkinci tip elita isə hiyləgərlik və yalançılığı əsas vasitə seçən “tülkü”lərdir. Onlar tez-tez demoqoqiya, siyasi kombinasiyalardan istifadə edirlər. Stabil siyasi sistem “aslanlar” üçün xarakterikdir; qeyri-stabil sistem isə pragmatik təfəkkürə malik enerjili xadimlər tələb edir. “Aslanlar”ın idarə etdiyi cəmiyyət əsasən “durgunluq” xarakteri daşıyır. “Tülkülər” elitasının hakimiyyəti isə cəmiyyətə tərəddüdlər verir. Əgər hər iki elitaya proporsional axın təmin olunarsa, onda sosial mexanizmi normal fəaliyyət göstərir. Bu sirkulyasiya, yəni elitaların stabilləşməsi və sonrakı deqradasiyası ictimai inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir; bütün tarixi hadisələrin əsasında məhz elitaların “dövrünü” dayanır. Elitanın deqradasiyası onun süqutunu yaxınlaşdırır. Elita daim süquta uğrayırsa, kontrolita paralel olaraq potensial elitar elementlər istehsal

edir. Əgər kontrelitaya kütlənin köməkliyi ilə köhnə elitəni sıxışdırıb aradan çıxarmaq nəsb olarsa, bu prosesi elitənin kütləvi sirkulyasiyası və yaxud da sadəcə “inqilab” adlandırmaq olar. Beləliklə, Pareto belə bir nəticəyə gəlir ki, inqilabi dəyişikliyin başlıca nəticəsi köhnə elitədən bəzi mirasları özündə saxlamaqla, yeni elitənin yaranmasıdır, başqa sözlə, elitənin tərkibinin yeniləşməsidir.

Politologiyanın yaradıcılarından biri, italyan tədqiqatçısı **Haetano Moska (1858-1941)** belə hesab edirdi ki, hər hansı bir cəmiyyət sosial durumuna və roluna görə **iki qeyri-bərabər sinifə bölünür**. Bunlardan biri idarə edən sinif, digəri isə idarə olunan sinifdir. Bir sıra universal əxlaqi irsi keyfiyyətlərə arxalanaraq idarəedənlər faktik olaraq öz hakimiyyətlərini müdafiə edir. İdarəedən sinfin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, başqaları üzərində idarəetmə bacarığına malikdir, yəni onun təşkilatçılıq bacarığı var. Həmçinin bu sinif maddi, mənəvi və intellektual baxımdan üstünlük təşkil edir. Siyasi elita tədricən dəyişir. Onun inkişafında iki meyil mövcuddur: aristokratik və demokratik. Özünün idarəetmə dövründə aristokratik idarəedən sinif hüquqi baxımdan olmasa da, faktik baxımdan irsi olmağa çalışır. Demokratik meyildə isə idarəetməyə yararlı və aktiv olan təbəqənin hesabına siyasi elitənin yerləşməsi özünü göstərir.

Siyasi sosiologiyanın banilərindən biri, sosioloq **Robert Mixels (1876-1936)** siyasi elita nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Mixelsə görə, elitənin hakimiyyəti onun təşkilatçılarından asılıdır. Cəmiyyətin özünün təşkililərarlıq tələb edir və qanunauyğun şəkildə onu yaradır.

Böyük təşkilatların yaradılması oliqarxiyaya və elitanın formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da cəmiyyətdə “oliqarxiyanın digər qanununun” fəaliyyətinə əsas verir. Beləliklə, hökmdarlıq edən mərkəzin və aparatın yaranması baş verir. Mixelsə görə, təşkilatsız, yəni səriştəli lidersiz və idarəetmə aparatı olmadan demokratiyanın mümkün-süzlüyü postların və imtiyazların möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Xarizmatik lideri (Xarizma - (yunanca visma - ilahi vergi deməkdir), peyğəmbər, yarı Allah, nəhəng tarixi fiqura, böyük missiyaları həyata keçirən şəxs kimi qəbul edirlər. Rəhbərin və kütlənin arasındakı münasibət emosional - mistik xarakter daşıyır.) Belə liderlər kütləni deyil, yalnız öz maraqları haqqında düşünən sadə bürokratlar, inqilabçılar entuziastlar, konservatorlar, demaçoqlar əvəz edir. Onlar xalqa yaltaqlanırlar, məlumatsızlığına və passivliyinə görə xalqı mükafatlandırır. Rəhbərlik edən qrup getdikcə daha artıq dərəcədə izolyasiya olunur və öz imtiyazlarını qoruyub saxlamaqdan ötrü xüsusi orqanlar yaradır və tezliklə hakim elitanın bir hissəsinə çevrilir. Yeni elita ilkin ideyalara sadıq insanlara şübhə ilə baxır. Yuxarı dairələr sırası təşkilat üzvləri tərəfindən potensial təhlükə hiss edirlər.

Onlar partiyadaxili demokratiyadan imtina edir, öz hərəkətlərini çətinlikləri aradan qaldırmaqla, düşmənlərlə mübarizə aparmaqla və s. ilə pərdələyirlər.

Təhlil göstərir ki, Mixelsin görüşləri əsaslı şübhədə deyilmişdir. Onun demokratik ideala ilkin meyli maksimalizmlə əvəz olunmuşdur. O, ancaq bilavasitə demokratiyaya tərəfdar çıxmış, nümayəndəli demokratiya formalarının

oligarxik xarakterdə olduğunu göstərmişdir. Mixels sonralar ümumiyyətlə demokratiya prinsipindən imtina etmişdir.

Mixelsə görə, demokratiya həmişə oligarxiya formasına keçir. Əvvəlki əsərlərində sosial-demokratizm və anarxo-sindikalizm, fəal antiavtoritarizm mövqeyində dayanan Mixels yaradıcılığının sonunda əvvəl avtoritarizm, sonra isə profaşist ideyalarına keçmişdir.

Beləliklə, Makiavelli məktəbinin davamçıları olan Pareto, Moska və Mixels dövlətə rəhbərlik edən və yaxud rəhbərlik etmək iddiasında olan qrupların empirik və nəzəri tədqiqatının əsasını qoydular. Müasir elita nəzəriyyələri müxtəlifdir. Bunlar aristokratizmə görə, kütləyə münasibətə görə, demokratiya səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar arasında bir ümumilik də mövcuddur. Bu ümumiliklər aşağıdakılardır:

1. Elitanın fəaliyyəti sferasında dövlət üçün ən yüksək bacarığa və imkanlara malik olan cəmiyyətin ən dəyərli elementidir;

2. Elitanın hakim vəziyyəti bütün cəmiyyətin marağına cavab verir. Çünki o, əhalinin məhsuldar və təşəbbüskar hissəsidir. Kütlə isə elita tərəfindən qəbul edilən qərarların həyatda daşıyıcısıdır, reallaşdırıcısıdır;

3. Elitanın formalaşması hakimiyyət uğrunda mübarizənin nəticəsi yox, cəmiyyət tərəfindən nisbətən qiymətli nümayəndələrin təbii seçiminin nəticəsidir. Buna görə də cəmiyyət bu seçmə mexanizmini təkmilləşdirməyə çalışmalıdır;

4. Elita qanunauyğun olaraq imkanların bərabərli-

yindən yaranır və bugünkü demokratiyaya zidd deyildir. Sosial bərabərlik sosial statusun nəticəsi kimi deyil, imkanların bərabərliyi kimi başa düşülməlidir. İnsanlar fiziki, intellektual, dünyagörüşü və aktivlik cəhətdən eyni olmadığından, demokratiya baxımından onların hamısı üçün eyni start şəraiti yaratmaq lazımdır. Aydındır ki, finişə onlar müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif nəticələrlə gəlib çatacaqlar.

Bir sıra demokratik qurumlar elita nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək, plüralizm konsepsiyasını təklif edirlər. Onlar aşağıdakılara əsaslanırlar:

1. *Vahid imtiyazlı elita ləğv edilir. Çoxlu elita mövcuddur. Onların hər birinin təsiri xüsusi fəaliyyət sahəsinə görə məhdudlaşır. Onların heç biri bütün həyat səviyyəsinin hər sahəsində hegemonluq edə bilməz. Elitanın plüralizmi mürəkkəb əmək bölgüsünə görə, sosial strukturun müxtəlifliyinə görə müəyyənləşir. Hər bir başlıca qrup öz maraqlarını əks etdirən (regional, dini, demografik və s.) cəhətləri ayırır, zəruri saydığı dəyərləri müdafiə edir, eyni zamanda onun inkişafına fəal şəkildə təsir edir;*

2. *Cəmiyyətdə sosial və iqtisadi elita arasında rəqabət əks etdirən rəqabət mövcuddur. O, elitanın kütlə qarşısında cavabdehliyini təmin edir, vahid hegemon elita qrupunun formalaşmasına maneə yaradır. Bu rəqabət bütün iştirakçılar tərəfindən "demokratik oyun qaydalarının" qəbul edilməsi əsasında qurulur;*

3. *Elita bazis (ana) qrupunun nəzarəti altında olur. Müxtəlif demokratik mexanizmlər olan referendum, seçki, sorge, mətbuat, təzyiq qrupu və s. köməkliyi ilə R.Mixel-*

son tərəfindən təklif olunmuş “oligarxiyanın dəmir qanunu konsepsiyası”nın fəaliyyətini məhdudlaşdırır, ümumiyyətlə, dayandırır və elitanı kütlənin təzyiqi altında saxlayır;

4. Müasir dövrdə mövcud olan demokratik cəmiyyətlərdə hakimiyyət müxtəlif ictimai qruplar və institutlar arasında paylanmışdır ki, bunlar da birbaşa iştirak, təzyiq blokundan və ittifaqlarından istifadə yolu ilə yarırsız qərarlara veto qoya bilər, öz maraqlarını müdafiə edə bilər, qarşılıqlı kompromislər tapa bilər. Bu halda hökumətin öz münasibətləri dəyişkəndir. Bu münasibətlər yalnız müəyyən qruplar üçün yaransa da, başqa qərarlar qəbul etmək üçün dəyişə bilər. Bu, hakimiyyətin mərkəzləşməsini zəiflədir və hegemon sosial-siyasi stabilliyin yaranmasının və əsaslı hökmran təbəqələşmənin qarşısını alır;

5. Elita ilə kütlə arasında fərq şərti və nisbidir. Müasir hüquqi sosial dövlətdə vətəndaşlar azad şəkildə elita tərkibinə daxil ola və qərarların qəbul edilməsində iştirak edə bilərlər. Siyasi həyatın əsas subyekti elita yox, maraqlar qrupudur. Elita ilə kütlə arasında fərq qərarların qəbul edilməsində başlıca olaraq maraq dairəsinin müxtəlifliyidir.

Plüralist elita nəzəriyyəsinə alternativ konsepsiya liberal elita nəzəriyyəsidir. Bu konsepsiyanın aparıcı nümayəndəsi Amerika sosioloqu və publisisti **Çarlz Rayl Mills (1916 -1962)** hesab edir ki, “idarə edən sinif” tərəfindən həyatın ən zəruri sahələrində nəzarətin ölə keçirilməsi demokratiyanın süqutunun əsas səbəbidir. Mills yazır:

“Hökmranlıq edən elita o adamlardan ibarətdir ki, tut-

duqları vəziyyət onlara adi adamlardan yüksəkdə dayanmağa və qərarlar qəbul etməyə imkan verir". Mills ABS-da üç əsas elitani ayırır: korporasiya başçıları, siyasi liderlər və hərbi rəhbərlik. O göstərir ki, cəmiyyətdə hakim elita ən əsas məsələləri həll edir və kütlənin dözümlünü yaltaqlıq, yalan və şənlənmək yolu ilə təmin edir.

Elita nəzəriyyəsinin əsas tezi ondan ibarətdir ki, hər bir cəmiyyətdə əsas qərarları qəbul edən, çoxluq üzərində hökmranlıq edən azlıq mövcuddur və mövcud olmalıdır. "Siyasi sinif, yaxud idarə edən elita"nı təşkil edən bu azlıq daha geniş dairəyə o adamları əlavə edir ki, onlar dövlət qərarlarına təsir göstərir, həmçinin formal olaraq "siyasəti müəyyən edir". Bu azlıq özünün hökmranlığına adi seçkilər çərçivəsindən kənara çıxan vasitələr hesabına nail olur. Onun təsiri bununla əlaqədar ola bilər ki, o, müəyyən sosial və dini dəyərləri, irsiyyəti, yaxud müəyyən şəxsi keyfiyyətləri təcəssüm etdirir. Fransız sosioloqu Moris Dyuverje məsləhət görür ki, demokratiyanın "xalq xalqın köməkliyi ilə idarə etmək" formulu xalqın içərisindən çıxmış "elitanın köməkliyi ilə xalqı idarə etmək" formulu ilə əvəz olunsun.

Müasir cəmiyyətdə idarəedicilərin elita qaçılmaz bir faktıdır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir yolla onu kənarlaşdırmaq cəhdi yalnız mənasız qarşıdurmaya gətirib çıxarır ki, bu da son nəticədə bütün cəmiyyətə ziyan vurur.

Siyasi elitalılıq yalnız ictimai özünüidarə hesabına məhdudlaşdırmaq olar ki, bu da indiki vəziyyətdə müəyyən problemlərlə çulğalaşır. Xalqın özünüidarəsinin tam həcmdə inkişafı bu gün reallıq deyil, yalnız məqsəd ola

bilər. Demokratik dövlət üçün əsas məqsəd siyasi elitanın formalaşması olmalıdır. Hər hansı siyasi lideri əhatə edən, ancaq öz şəxsi mənafeələrini ön plana çəkən elita heç vaxt kütlənin maraqlarını əks etdirə bilməz. O, yalnız qorxu içində öz dərisini qoruyub saxlamaq haqqında düşünür. Digər tərəfdən elitanın formalaşmasında əsas amillərdən biri də idarə edən qrupun tərkibinin intellektual səviyyəli, səriştəli olmasıdır. Yaşlı nəsilədən fərqli olaraq, nisbətən cavan adam novatorluğu sevir. Ən nəhayət, cavan siyasətçi ilk növbədə karyera haqqında düşünür. O, gələcək karyerasını təmin etməkdən ötrü xalqa xidmət, kütlənin güzəranını yaxşılaşdırmaq hesabına özünün sosial bazasını genişləndirməyə və tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışır.

Politologiyada elitanın iki əsas sistemi müəyyən edilir:

1. Gildiya;

2. Antreprenyer.

Gildiya sisteminin əsas tərəfləri: 1. Qapalılıq, nisbətən yüksək postlara elitanın özünün aşağı təbəqəsindən seçmə; seçimi təkamül yolu ilə aparmaq; 2. Hər hansı postu tutmaq üçün çoxlu formal tələblər (yaş, cins, partiyalılıq və s.); 3. Çox da böyük olmayan, selentorat (kadr seçimini həyata keçirən adamlar qrupu); 4. Lideri yetişdirmə meyli.

Antreprenyer sistemin xarakterik cəhətləri:

1. Açıq, müxtəlif sosial qruplardan olan nümayəndələrin elitada yer tutmasına imkan yaratması; 2. İnstitusional filtir; 3. Geniş dairədə selektorat; 4. Seçimdə böyük rəqabət və iddiaçının fərdi keyfiyyətlərinə diqqət.

İdarəedən elita kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir. Bu strukturun mühüm ünsürləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadi elita (böyük mülkiyyətçilər, sənaye kampaniyası, bank, ticarət firmaları və s.) sahibləri;

2. Siyasi elita (mülki və hərbi hökumət orqanlarında yüksək postlar tutan şəxslər);

3. Bürokratik (inzibati) elita;

4. İdeoloji elita (elm, mədəniyyət, din, təhsil və kütləvi informasiya vasitələrinin aparıcı nümayəndələri).

Hakimiyyət funksiyasına görə siyasi elitanın aşağıdakı növləri və ya səviyyələri var: yüksək səviyyə, orta səviyyə və inzibati səviyyə.

Yüksək səviyyəyə aparıcı siyasi rəhbərlər, qanunverici və icra orqanlarında, həmçinin məhkəmələrdə yüksək post tutanlar daxildir. Bunlar prezidentin əhatəsi, baş nazir, parlamentin rəhbəri, dövlət hakimiyyət rəhbərləri (nazirlər), aparıcı partiyaların rəhbərləri, parlamentdə deputat fraksiyalarıdır ki, onlar mühüm siyasi qərarların qəbul edilməsində məsuldurlar.

Orta səviyyə böyük seçkili vəzifələrdə olan şəxslərin təşkil etdiyi siyasi elitadır. Buraya deputatlar, icra başçıları, müxtəlif siyasi partiyaların liderləri, ictimai-siyasi hərəkat rəhbərləri və s. aiddir.

İnzibati səviyyəyə isə əsasən nazirliklərdə, departament və digər dövlət idarəetmə orqanlarında yuxarı təbəqədə dayanan məmurlar daxildir.

Siyasi elitanın bu üç səviyyəsində sirkulyasiya müxtəlifdir.

Siyasi elitanın yüksək səviyyəsində dəyişiklik ölkədəki siyasi durumdan çox asılıdır. Bu müxtəlif ölkələrdə siyasi sistemdən asılı olaraq müxtəlif olur. Əsasən hakimiyyətə

gələn hər bir partiya hökuməti və müvafiq komandanı öz partiyasından təşkil edir. Lakin həmin yuxarı eşalona digər partiyanın üzvləri də daxil ola bilər. Məsələn, Prezident bir partiyayı təmsil etdiyi halda, parlamentin spikeri başqa bir partiyadan, baş nazirsə, tamam başqa bir partiyadan ola bilər. Belə ölkələrə Rusiyayı və Türkiyəni misal göstərmək olar. Azərbaycan üçünsə, bu hələlik xarakterik deyildir. Çünki siyasi partiyaların bir-birinə münasibətinin xarakteri elədir ki, hətta onlar dövlətin, ölkənin, xalqın birbaşa milli mənafeyinə aid olan məsələlərdə də ortaq bir məxrəcə gələ bilmirlər. Beləliklə, yüksək siyasi elitada dəyişiklik spesifik səciyyə kəsb edir. Alman politoloqlarının fikrinə görə, siyasi elitanın yüksək səviyyəsində bu elitanın sıralarından çıxmaq (əsasən siyasi partiyalarda) liderin ölümü və yaxud da qocalığa görə təqaüdə getməsi ilə əlaqədar olur. Totalitar rejimdə isə bu, elitanın bəzi nümayəndələrinin tamamilə məhv edilməsi və yaxud da bütün sistemin süqutu ilə baş verir.

Keçmiş SSRİ dövründə siyasi elita anlayışı demək olar ki, yox idi. Lakin bu o demək deyildir ki, elita özü də yox idi. Sovet cəmiyyətinin elitar qrupunu müəyyən etməkdən ötrü XX əsrin axırlarında “nomenklatura” terminindən istifadə olunmağa başlandı. İlk dəfə SSRİ məkanındakı elitanın tərkibi və mexanizmi haqqında fikirlər sovet alimləri A.Avtorxanovun, R.Medvedyevin və M.Voslenskinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə nomenklatura hakimiyyət sistemindəki mövcud inhisar vasitəsilə yaranırdı. Siyasi elita dedikdə, əsasən partiya nomenklaturası başa düşülürdü. Hakimiyyət piramidasının ən yuxarısında

duran Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu yüksək səviyyəli partiya nomenklaturası, siyasi elita idi. Kommunist olmayan şəxs heç inzibati elitanın səviyyəsində də ola bilməzdi. Buna görə də belə bir sistem totalitarizmə gətirib çıxardı ki, onun da sonu məlum olduğu kimi süqutla nəticələndi.

Sovet rejiminin süqutundan sonra öz müstəqilliyini elan edən keçmiş sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda tədricən yeni elita formalaşmağa başladı. Demokratik hərəkatlar, siyasi partiyalar yarandı. Kütlə içərisindən çıxmış demokratik qüvvələr yüksək idarəetmə əşalonunda siyasi elitanı təşkil etməyə çalışdılar. Lakin təsadüfi deyildir ki, keçmiş respublikaların heç birində bu demokratik qüvvələr tam şəkildə hakimiyyətə gələ bilmədilər. Gəlsələr də, tezliklə hakimiyyəti əldən verdilər. Bu da çox təbii haldır. Fikir versək, görürük ki, bu gün də həmin respublikaların hər birisinin elitesini keçmiş sovet partiya nomenklaturasının nümayəndələri təşkil edirlər. Lakin nisbətən demokratikləşmiş nomenklatura keçid dövründə böyük ictimai-siyasi sistemin yenisi ilə əvəz olunması dövründə təbii olan bir amildir.

Bütün bu prosesləri Azərbaycanın nümunəsində nəzərdən keçirək. 1992-ci ildə hakimiyyətə o dövrdə Azərbaycanın demokratik hərəkatının başında duran Xalq Cəbhəsi gəldi. Lakin onun idarəetmə dövrü uzun çəkmədi və həmişə məlum olan faktdır ki, o hakimiyyəti tərk etməyə məcbur oldu. Nə üçün? Ona görə yox ki, onlar xalqa düşmən olan qüvvələr idi.

Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinin uğursuzluğunun başlıca

səbəbi hakimiyyət səriştəsizliyi və o dövr üçün əhalinin böyük bir qismində sovet təfəkkür sistemindən miras qalmış psixologiya idi. O zaman xalq hakimiyyətə gələn “Cəbhə”dən əmin-amanlıq, xoş güzəran, həlli uzun zaman tələb edən problemlərin tezliklə həll olunmasını istədi. Bəs Cəbhənin yüksək siyasi elitanı təşkil edə biləcək idarəetmə potensialı var idimi? Cəbhə yeni formada idarəetmə mexanizminə malik idimi? Yeni təfəkkürlə köhnə idarəetmə maşınıni işlətmək olardımı?

İdarəetmə mürəkkəb bir sistemdir, xüsusən totalitar rejimdən miras qalan bir strukturda. Bu bürokratik struktur elə qurulmuşdu ki, hər hansı bir məsələnin həllində süründürməçilik, müxtəlif əngəllər, maneələr mövcud idi. Demokratikləşmə isə bir və ya bir neçə günün işi yox, kifayət qədər zaman tələb edən bir prosesdir ki, bu da tədricən olmalıdır. Analoji olaraq nəzərdən keçirdiyimiz bu proses kiçik istisnalarla keçmiş İttifaq ölkələrinin hamısına aiddir.

Müasir dövrdə siyasi elitanın formalaşması prosesinə gəldikdə isə, politoloq klassiklərinin elita nəzəriyyəsi ilə yanaşı, burada cəmiyyətin milli mentaliteti, keçmişdən miras qalmış rejimin psixologiyası da nəzərə alınmalıdır. Bugünkü cəmiyyətdə siyasi elitanın formalaşması populist iddialar, qeyri-ciddi münasibət əsasında yox, dərin elmi-siyasi təfəkkür əsasında olmalıdır. Yüksək eşalonu təşkil edən yaşlı nəsil gəncləri öz sıralarına daha fəal surətdə cəlb etməlidir.

Bundan əlavə, unutmaz ki, cəmiyyətin təkamülündə, yeniləşməsində ciddi varislik əlaqəsi mövcuddur.

Bu, formalaşmaqda olan siyasi elitaya da aiddir. Ona görə də Sovet İttifaqı zamanında mühüm partiya və dövlət vəzifələrində çalışan bir sıra şəxslərin bugünkü siyasi elitada aparıcı mövqə tutması tamamilə təbii hal hesab olunmalıdır.

Siyasi elitadan danışdıqda həmçinin hərbi və iqtisadi elitanın da dövlət idarəciliyində rolu nəzərə alınmalıdır. Dövlətin idarə olunmasında hər iki elitanın da özünəməxsus yeri vardır. Bir sıra ölkələrdə hərbi elita daha böyük nüfuza malikdir. Məsələn, Türkiyə Respublikasının konstitusiyasına əsasən ölkədə siyasi böhran baş verərsə və ölkə xaosa qatılarsa, bu zaman hərbi elita avtomatik olaraq hakimiyyəti öz əlinə alıb, ölkədə tam stabil atmosfer yaratdıqdan sonra demokratik seçkilər keçirilməsini təmin edirdi.

İqtisadi elitaya gəldikdə isə dövlətin mövcudluğunda, iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu danılmazdır. İqtisadiyyatın inkişafı prosesində formalaşan iqtisadi elita siyasi elita yanında nüfuza nail olarsa, hakimiyyətin yüksək eşalonunda bir sıra məsul yerlər də əldə edə bilər. Keçmiş sovet dövründə partiyanın iqtisadi sahədə apardığı bir sıra islahatlar, xüsusən də ağır sənayenin inkişafı partiya nomenklaturasını məcbur etdi ki, hakimiyyət strukturunda onun nümayəndələri təmsil olunsunlar.

Müasir MDB ölkələrinə gəldikdə isə, deməliyə ki, burada hələlik həm hərbi, həm də iqtisadi elitanın formalaşması prosesi gedir. Bu proses həmin ölkələrin hər birində konkret iqtisadi, sosial-siyasi, mənəvi-intellektual, hərbi vəziyyətdən, onların beynəlxalq əlaqələrinin xarakterindən və s.-dən asılı olaraq, spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

§ 2. Siyasi liderlik

Hər bir siyasi hakimiyyət piramida formasında qurulursa, həmin siyasi hakimiyyətin əsasını bu və ya digər rəhbər və idarəedən qüvvə, sonra isə aktiv siyasi hissə, təşkilatlanmış yuxarı təbəqə təşkil edir. Piramidanın yuxarısında dövlət başçısı dayanır. Sonra dövlət idarəçiliyinin yuxarı orqanları, siyasi iyerarxiya gəlir. Hakimiyyətin hər pilləsində, hər bir hissəsində, partiyasında, orqanında bu piramida mövcuddur. Hər yerdə hakimiyyət aparatını təşkil edən qruplar var. Onlara rəhbərlik edən şəxs bu qrupları öz arxasınca aparır. **Buradan da lider (to lead) məfhumu yaranır ki, bu da ingilis dilindən tərcümədə aparıcı, irəlidə gedən mənasını verir.** Lider, təşkilatda yüksək nüfuza malik olan, şəxsi keyfiyyətləri ilə bütün təşkilat üzvlərinə təsir edə biləcək şəxsdir.

Siyasi lider anlayışı hələ qədim zamanlardan mövcuddur. Belə ki, bir çox mütəfəkkirlər onun mənasını açmağa çalışmışlar. Məs., Plutarx və Herodot monarxları, sərkərdələri, tarixi fəaliyyətin mərkəzində dayanan simalar hesab edirdilər. Makiavelli hökmdar obrazını yaradarkən bildirirdi ki, onun üçün məqsəd bütün vasitələri qabaqlayır. Nitsşe ali bioloji tipin yaradılmasını əsaslandıraraq qeyd edirdi ki, o, böyük həyatı qüvvəyə və hakimiyyət iradəsinə malikdir. O, əxlaq normaları ilə məhdudlaşmır, xeyir və şər o biri tərəfində dayanır.

Fransız sosioloqu, sosial psixologiyanın yaradıcılarından biri **Qabriel Tard (1843-1904)** sübut etməyə çalışdı ki, sosial həyatın əsas qanunu liderin davamçılığına təl-

qin etməsidir. Əhalinin böyük qismi müstəqil sosial yaradıcılığa malik deyildir. Cəmiyyətin tərəqqisinin mənbəyi, həm də təşəbbüskar və orijinal şəxsiyyətin etdiyi kəşflərdir. Onun fikrincə, məhz kəşflər sayəsində dil, təsərrüfat, hökumət, din və s. meydana gəlmişdir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərdən çıxış yolu tapılmasında siyasi liderə ehtiyac duyulur. Liderlik qrupun rəhbərlik iddiasında olan və ya bu funksiyaları yerinə yetirən fərd ətrafında birləşməsini təmin edən inteqrasiya mexanizmidir. **Siyasi lider şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasında münasibətləri nizamlayan bir subyektdir.** Onun mahiyyətini rəhbərlik və idarəçilik, istiqamət vermək və ya təsir etmək, hadisələri qabaqcadan görmək və s. təşkil edir.

Siyasi liderin obyektinə millətlər, sosial qruplar, subyektinə isə siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, cəmiyyətlər və s. daxildir.

Siyasi liderin populyarlığı və nüfuzu onun ölkə daxilində, xalq arasında qazandığı nailiyyətlərdən asılıdır. Liderin rəhbərliyi dövründə sosial, iqtisadi və siyasi sahədə apardığı işlərin nəticələrinə görə insanların müəyyən rəyləri formalaşır. Əsl lider xalqın istəyi və rəyi nəzərə alınmaqla səsvermə (referendum) yolu ilə seçilən şəxsiyyət olmalıdır.

Qanunların aliliyinə hörmət edən, vətəndaşların hüquq və mənafeələrini qoruyan, dövlət hakimiyyətini ədalətlə idarə edən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və siyasi mədəniyyətə malik olan şəxs siyasi liderdir.

Siyasi lider siyasi fəaliyyətin subyektini kimi çıxış edir.

Siyasət subyekti o şəxs, təşkilat, yaxud ictimai qrupdur ki, o, siyasəti yaradır, başqa sözlə desək, öz mənafeələrinə uyğun olaraq siyasi həyatda müstəqil iştirak edir, siyasi münasibətlərdə dəyişiklər edə bilər. Siyasi lider siyasətdə mühüm rol oynaya biləcək müəyyən böyük ictimai qrupu təmsil edən, ondan yardım alan, yeri gəldikdə müstəqil hərəkət etmək, hakimiyyət, səlahiyyət hüququ olan şəxs kimi həqiqətən fəal təsir imkanına malikdir. Liderin əhəmiyyəti və təsiri qrupun mənafeələrinə onun xidmət etmək qabiliyyətindən asılıdır.

Siyasi lider ictimai şəraitdən asılı olaraq siyasətə müxtəlif səviyyədə təsir edə bilər. Sosial-siyasi, sosial-iqtisadi imkanları məhdudlaşsa, bu siyasi liderə təsirsiz qalır. O, müəyyən siyasi partiya, təşkilat və sosial qrupun tərkibində fəaliyyət göstərməklə, fəaliyyətini gücləndirə bilər. Məsələn, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi lider siyasi fəaliyyətini siyasi partiyalarda müəyyənləşdirir, özünü lider kimi formalaşdırır, tanıtdırır, bir sözlə, xalq, kütlə onun bütün siyasi fəaliyyətini görür və onu təsir edəcək amil kimi qəbul edirlər.

Ümumən etiraf olunan siyasi fəallığa nail olmaq üçün mütləq xalq hərəkətlərində fəal iştirak etmək, sosial-siyasi məsələləri düzgün dərk etmək və ondan lazımi nəticələr almaqdır. Respublikamızda və eləcə də digər MDB ölkələrindəki demokratik proseslər bir daha sübut etdi ki, şəxsiyyətin siyasi fəallığının artması onun siyasi aksiyalarda, mitinqlərdə, nümayişlərdə, seçki kampaniyalarında iştirak etməsindən çox asılıdır. Deməli, şəxsiyyətin siyasətə təsirini aşağıdakı kimi şərh etmək olar: 1) Şəxsiyyət dövlət

siyasəti məsələlərini həll edən ictimai qrup və təşkilatda yaxından iştirak etməklə; 2) ölkədə keçirilən bütün seçkilərdə iştirak etməklə; 3) mitinq, nümayiş və tətillərdə fəaliyyət göstərməklə; 4) kütləvi informasiya vasitələrinin işində yaxından iştirak edərək, təbliğat aparmaqla siyasətə təsir edə bilər.

Siyasətdə ictimai və fərdi məsələlərin dialektik vəhdətinin obyektiv və subyektiv tərəfləri vardır. Burada obyektiv tərəf kimi ayrı-ayrı adamların iradəsindən asılı olmayaaraq, onların siyasi fəaliyyətinə nəzarət edən vasitələr çıxış edir. Subyektiv tərəf isə fərdlərin bir-birinə olan şüurlu münasibətidir. Bunlara adətən konkret qruplararası, şəxsiyyətəarası sosial münasibətlər aiddir. Bu münasibətlər siyasətdə zəruri şərtidir. Siyasətdə siyasi lider yuxarıda qeyd edilən bütün prinsipləri qorunmalı və həyata keçirməlidir.

Marksizm isə siyasi liderlik probleminə başqa cür yanaşır. Engels, Plexanov və Leninin əsərlərində kütlə siniflərə bölünür, siniflərə partiyalar rəhbərlik edir, partiyalar isə rəhbərlərlə idarə olunur. Ümumiyyətlə, demək olar ki, liderlik hər yerdə var. Harada bu və ya digər formada insan toplusu yaranırsa, orada mütləq lider olmalıdır.

Müasir politologiya elmində liderliyin bir neçə xarakteristikası qəbul olunmuşdur:

1. Liderlik yuxarıdan aşağıya istiqamətlənmiş xüsusiyyətə malik olan hakimiyyət müxtəlifliyidir. Həmçinin onun aparıcısı çoxluq yox, bir nəfər, yaxud qrupdur. C.Blondenin təbircə desək, lider əhalini hərəkətə gətirmək üçün bir və yaxud bir neçə fərdin həyata keçirdiyi hakimiyyətdir.

2. Liderlik idarəetmə statusu, sosial mövqedir, bu, rəh-

bər vəzifədir. Belə izah cəmiyyətə mürəkkəb, sosial mövqə və roluna görə ierarxial təşkilatlanmış sistem kimi baxan struktur-funksional yanaşmadan irəli gəlir. Bu sistemdə idarəetmə funksiyası ilə əlaqədar olaraq mövqə tutmaq şəxsiyyətə yüksək status verir.

3. Liderlik başqalarına təsir etməkdir. Lakin hər cür təsir buna aid deyildir. Bunun üçün dörd əsas xüsusiyyət xarakterikdir: *a)* təsir daimi olmalıdır. Siyasi prosesə, ölkənin tarixinə böyük də olsa, bir dəfə təsir göstərmiş adamı lider adlandırmaq olmaz; *b)* liderin rəhbərlik təsiri bütün qrupa (təşkilata, cəmiyyətə) sirayət etməlidir. Məlumdur ki, hər bir böyük birləşmənin içərisində bir neçə, hətta çoxlu lokal təsir mərkəzləri olur. Lider özü də qrupun üzvləri tərəfindən daim təsirə məruz qalır. Siyasi liderin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun təsir dairəsi böyükdür; *v)* siyasi lideri fərqləndirən cəhət onun üstün təsirə malik olmasıdır. Liderin və idarə olunanların (ona tabe olanların) arasındakı münasibətin asimmetrikliyi, qarşılıqlı təsirdə qeyri-bərabərlik təsirin daha çox birmənalı istiqamətləndirilməsini (liderdən qrupun üzvlərinə doğru) xarakterizə edir; *q)* liderin təsiri birbaşa güc işlətməyə deyil, avtoritetə, yaxud heç olmasa, rəhbərliyin haqlılığına söykənir. Qrupu güc vasitəsi ilə əlində saxlayan diktator lider ola bilməz. Doğrudur, müəlliflərin hamısı liderliklə daimi zorakılığın ziddiyətliyini qəbul etmir. Bəzi müəlliflər (məsələn, C.Blonden) məcburiyyətdən istifadə etməyi mümkün sayır.

4. Siyasi liderlik spesifik məkanda həyata keçirilən rəqabətin bir növüdür. Bu vaxt potensial liderlər siyasi

rəqabət mübarizəsində özlərinin ictimai məsələlərin həlli proqramlarını və onların rəhbər vəzifələr baxımından ehtimal olunan realizə formalarını mübadilə edirlər. Bu halda siyasi sahibkarlığın xüsusiyyəti “siyasi əmtəənin” şəxsləndirilməsindən, potensial liderin şəxsiyyəti ilə eyniləşdirilməsindən, həmçinin bu əmtəənin “ümumi mənafe” kimi reallaşdırılmasından ibarətdir.

Siyasi lider siyasi prosesin eyni zamanda həm subyekt, həm də obyektidir. Subyektidir ona görə ki, özünün qeyri-adi keyfiyyətlərinə görə və seçki nəticəsində o, bu və ya digər ictimai-siyasi hərəkətdə maraqlarını həyata keçirmək üçün onu irəli çəkən qrupun başında dayanır. Buna görə də lider idarəedici hakimiyyət səlahiyyətinə malik olur, insanların iradəsini, intellektini, gücünü bir yere toplamağı bacarır. Bununla yanaşı lider cəmiyyətdə heç də izolə olunmuş muxtariyyətə malik deyildir (əlbəttə, o, diktator deyilsə). Buna görə də siyasi lider həmçinin siyasətin obyektidir. O, sosial baxımdan müəyyən miqyasa, distansiyaya malikdir. İnsanlarla sıx əlaqəsi olmayan və onlardan müntəzəm dəstək almayan lider heç nədir. Bundan başqa bu və ya digər məsələlərin həllində o, müxtəlif maraqlı tərəflərin təsir və təzyiqini hiss etdiyindən, ayrı-ayrı təklif və tələblərin qəbuluna, kompromislərə hazır olmalıdır.

Beləliklə, siyasi liderlik bir və yaxud bir neçə şəxsin hakim mövqe tutaraq cəmiyyətə, təşkilata və qrupa daim üstün və legitim təsirə malik olması deməkdir.

Liderliyin strukturunu əsasən üç başlıca komponent müəyyən edir: *a)* liderin fərdi xarakteri; *b)* malik olduğu

resurs və imkanlar; v) onun fəaliyyət göstərdiyi və ona təsir göstərən vəziyyət. Bütün bu komponentlər liderliyin effektivliyinə təsir göstərir.

Politologiya elmində lider fenomenini izah etməyə çalışan bir neçə nəzəriyyə mövcuddur:

1. Cizgilər nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin əsası dahiyanə keyfiyyətlərə malik olan insanın liderlik fenomeninin izahından ibarətdir. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından biri Amerika politoloqu E.Boqardusdur. O yazır ki, yüksək intellektual zəka şəxsiyyətə elə vəziyyətlər nəşib edir ki, bu da gec-tez onu liderliyə gətirib çıxarır. Siyasi liderə mənsub olan əsas cizgilər dərin zəka, möhkəm iradə və aydın məqsədə malik olma, enerji, qeyri-adi təşkilatçılıq bacarığı, xüsusən səriştəlilik və öz üzərinə məsuliyyət götürməyə hazır olmaqdır. Demokratik ölkələrdə müasir siyasi liderlərə vacib keyfiyyət kimi, həmçinin xarici görkəmi və intelligentliyi, insanlarda inam yaratma bacarığını və s. aid edirlər.

Amma bəzi ölkələrdə bu o qədər də böyük rol oynamır. Bir sıra vəziyyətlərdə liderin formalaşmasında sırf psixoloji amillər - liderlə qrup arasındakı qarşılıqlı təsirdə özünü göstərən bu amillər üstünlük qazanır. Məsələn, siyasi baxışlar, siyasi kurs temperamentə, xarakterə və başqa subyektiv vəziyyətlərə görə müəyyən olunur.

2. Situativlik konsepsiyası. Bu nəzəriyyəyə görə, liderlikdə yaranmış vəziyyət, müəyyən şərait əsas rol oynayır. Bu halda lider müəyyən vəziyyət funksiyasını yerinə yetirir. Politoloq R.Sitoqdillə görə, liderlik hər hansı bir sosial vəziyyətdə insanlar arasında yaranan əlaqədir.

Bir situasiyada lider olanın, başqa bir vəziyyətdə də lider olacağı mütləq deyildir. Yalnız yaranmış konkret vəziyyət müəyyən liderin seçilməsini müəyyən edir. Məsələn, İslamın üstün mövqe tutduğu ölkələrdə qərarlaşan vəziyyət Avropa və yaxud amerikasayağı liderliyi qəbul edə bilməz. Həmçinin, bu qəbildən olan dini lider Qərb siyasətində böyük nüfuz sahibi ola bilməz.

Situativlik nəzəriyyəsinə görə, liderlik keyfiyyəti nisbidir. Bir nəfər liderlik cizgilərini mitinqdə, digəri isə gündəlik siyasi-təşkilati işdə üzə çıxara bilər, başqa birisi bunu şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə biruzə verə bilər.

Bu nəzəriyyə liderlikdə şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətlərinin rolunu rədd etmir, lakin onu mütləqləşdirmir. Siyasi liderliyin təbiətini ümumi vəziyyətdə görür. Böyük lider "vəziyyəti hiss edir" və nə vaxt ondan istifadə etməyi bacarır. Şübhəsiz ki, əgər vəziyyət Napoleon üçün yetişmişdirsə, Napoleon da vəziyyət üçün yetişmişdir.

3. Ardıcılığın yolunu müəyyən edən nəzəriyyə. Burada başlıca diqqət liderlə onun tabeliyində olanlar arasındakı münasibətə yönəldilmişdir. Müxtəlif sosial qrupların əhval-ruhiyyəsi, marağı, tələbatı liderin hakim qərarı üçün imperativdir. O, qruplara görə istiqamətlənir və onların tələblərini yerinə yetirməyə çalışır. Əgər liderin ardıcılıqları avtoritar və yaxud əksinə, demokratik yönlü insanlardırsa, onda lider bütün fəaliyyəti ilə onları dəstəkləyərək, daim özünü onlara uyğunlaşdıracaqdır. Bu halda ardıcılıqları lideri onların göstərişi ilə fəaliyyət göstərən marionetkaya (oyuncağa) çevirir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, ardıcılığın liderə təsiri neqativ xarakter daşıyır.

4. Liderliyin psixoloji interpretasiyası (şərhi). Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, ictimai həyatın əsasını insanların bütün hərəkətlərinin izah olunduğu insan psixikası təşkil edir. Bu sahədə Freyd nəzəriyyəsi daha çox yayılmışdır. Freyde görə, avtoritetə tələbat “küt-ləvi” insanda ata üçün darıxmaq kimi bir şeydir; böyük liderlər kütləni öz arxasınca aparmaqdan ötrü bundan istifadə etməyə çalışırlar. İnsanlar tərəfindən liderin qəbul edilmə mexanizmi belədir: ata-tiranın qəzəbi altında yaşayan uşaq itaət mexanizmini inkişaf etdirərək özünü müdafiə edir. Yaşlı adamın həyatı müdafiə mexanizmi ilə müəyyən edilməkdə davam edir, rəisə, siyasi liderə tabe olmaqla, bürokratik maşının hissəciyi olmaqdan həzz alır.

Beləliklə, liderlik vəziyyətin, iştirakçıların və onların qarşılıqlı münasibətlərinin qarışığıdır. Bu, həmçinin öz üzərinə hakimiyyət cavabdehliyini götürmüş liderin keyfiyyətlərinin vəhdətidir.

Lider öz fəaliyyət üsulunun rəhbəri, ideya daşıyıcısı, ardıcıl lokomotivi olmalıdır. Lakin cəmiyyət də lideri yetişdirməlidir.

Liderliyin təbiətini öyrənməkdən ötrü siyasi liderlərin tipologiyası problemi araşdırılmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Liderlik haqqında tanınmış alman filosofu və sosioloqu **Maks Veber (1864-1920)** maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, liderliyin üç tipini müəyyən edir:

1. Ənənəvi liderlik - elitaya məxsus olmaq, liderliyə layiq olmaq, ənənənin müqəddəsliyinə inam yaratmaq (sənayeləşməyə qədərki cəmiyyət üçün xarakterikdir);

2. Xarizmatik liderlik - rəhbərin bacarığına inam, onu peyğəmbərləşdirmə, yarıallah səviyyəsinə gətirib çıxarma, şəxsiyyət-pərəstlik;

3. Rasional-leqal liderlik - mövcud qayda-qanunun qanuniliyinə inam, bürokratik liderlik.

Amerikan politoloqu R.Taker liderlərin aşağıdakı tipologiyasını verir: lider-isləhatçı, lider-inqilabçı, lider-mühafizəkar, lider-liberal. Rus alimləri F.Burlatski və A.Qalkin buraya həmçinin lider-bürokrat, lider-texnokrat, lider-dəmoqoq tiplərini də əlavə edirlər. Polyak politoloqu Y.Vyatr isə liderlərin psixoloji cizgiləri və davranışlarından danışaraq, diqqəti aşağıdakı tiplərə cəlb edir:

1. Öz həyatının ideologiyasına münasibətə görə, lider-ideoloq və lider-praqmatik;

2. Öz tərəfdarlarına münasibətə görə: xarizmatik lider (öz ardıcılarının iradəsini formaləşdirir) və təqdimatçı lider (öz ardıcılarının iradəsini ifadə edir);

3. Rəqibə münasibətə görə: lider-razılaşan (kompromisə meyilli) və lider-fanatik (rəqibini nəyin bahasına olursa-olsun, məhv etməyə çalışan);

4. Gerçəkliyi qiymətləndirmək bacarığına görə: tənqidi şəraitə yeni baxışları nəzərə alan açıq lider və lider-fanatik.

Amerikalı sosioloq R.Ziller isə siyasi lideri, tədqiqat və özünüqiymət əsasında "Mən-konsepsiya" prinsipinə görə ayırır ("Mən - konsepsiya"nın aspektləri "mən" obrazı, özünüqiymət və liderin sosial orientasiyası).

1. "Analitik" siyasətçilər: yüksək özünüqiymətə və yüksək "Mən-konsepsiyası" birləşməsinə malik olan xa-

dimlər. Bu siyasətçilər onlara aid olan yeni məlumatları, onların “Mən-konsepsiya”sını hədələmədən assimilyasiya edirlər; onlar özlərini başqalarından təcrid olunmuş halda hiss edir, ona görə də öz tərəfdarlarının və dövlətin bütün əhalisinin davranışına reaksiya vermirlər;

2. Praqmatiklər: aşağı özünəqiymətverən və yüksək “Mən-konsepsiya”ya birləşən liderlər başqalarının fikrinə qulaq asır və öz siyasi davranışlarını onlarla qarşılıqlı əlaqədə qurur.

3. “İdeoloqlar”: yüksək özünüqiymət verən və aşağı “Mən-konsepsiya”ya birləşməli liderlər. Bu tip liderlər başqalarının fikirlərinə reaksiya verir; onlar qaba dərk etmə prosesinə və davranışa malikdirlər; özünüqiymət isə fəvqəladə şəkildə stabildir.

4. “Qeyri-determinik” (İndeterminik) ardıcıl şəkildə sosial stimulların kiçik bir qrupuna reaksiya verən aşağı qiymətli və aşağı belə tələblərin başa düşülməsində liderin funksiyası məqsədin dəqiq müəyyən olunmasında, onların həll olunmasında öz üzərinə cavabdehliyi.

Lider tiplərinin müxtəlifliyi onların fəaliyyət istiqamətində həll edilən məsələlərin genişliyində özünü göstərir. Liderliyi müəyyən edən bu məsələlər konkret vəziyyətlərdən asılıdır. Onlar cəmiyyətin, sosial qrupun və təşkilatın müəyyən tələbatı nəticəsində baş verir.

Politoloq M.Herman liderliyi: 1) “bayraqdar”, 2) “kommivoyacor”, 3) “marionet” və 4) “yanğınsöndürən” tiplərinə ayırır. **Birincilər** öz ideyalarına görə siyasi sistemi dəyişməyə çalışırlar. Belə lider məqsədi müəyyən edir, öz ardıcılalarına fəaliyyət istiqamətini göstərir, onları özünə

cəlb edir və onlara vədlər verir. Bu tip liderlərə Lenin, Martin Lüter Kinq, Xomeyni kimi siyasətçiləri aid etmək olar. **İkinci** tip liderlərin tərəfdarları öz liderlərini kom-mivoyacor kimi qəbul edirlər. Belə liderlər dərin inandırmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Onlar insanların münasibətinə böyük diqqət yetirir və onların arzularının təmin olunmasına köməklik edirlər. **Üçüncü** tip liderlərdə bir xidmətçilik, öz ardıcılarının marağını əks etdirmək xarakteri olur. Belə liderlər, onların tərəfdarları təxirəsalınmaz rəhbərlik edir və ona qüvvət verirlər. Bu halda lider qrupun adından işləyən və qrupun məqsədini əks etdirən simadır. Nəhayət, **dördüncü** tip liderlər cəmiyyətin ən aktual, yeni yaranan problemlərini ön plana çəkirlər. Tələbat gerçəkliyi müəyyən edir, lider isə buna cavab verir. Müasir dövrdə liderlərin çoxu bu tiplərə xas olan cəhətlərin hamısından istifadə edir.

Siyasi lider, N.Tusinin qeyd etdiyi kimi, olarsa, onda o dövlət həmişə firavan və xalqı əmin-amanlıq içərisində olar. Tusi belə qeyd edirdi: “Rəiyyəti ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə etmək lazımdır. Bədəntəbiətlərin, təbiətlər-nəfsin, nəfs-əqlin sayəsində möhkəmləndiyi kimi, şəhərlərin möhkəmliyi şaha, şahın möhkəmliyi siyasətə, siyasətin möhkəmliyi isə hikmətə bağlıdır. Şəhərdə tətbiq edilən hikmət öz qaydasında olsa, ədalət qanunlarına riayət edilsə, nizam-intizam yaranar, hər şey kamala doğru inkişaf edir. Lakin əgər hikmət naqis olsa, şəraitə düz gəlməyə, qanunlarda ədalətsizliyə yol verməyə başlanar, elə ki, ədalətsizlik özünə yol tapdı, ölkənin gözəlliyi gəder, çirkinliklər, fitnə-fəsadlar baş qaldı-

rar, insaf-mürvət aradan qalxar, məhəbbət nifrətlə əvəz olunar.

Şaha kömək üçün müraciət edənləri kor-peşman qaytarmaya, araqızışdıran, sözgəzdiren adamların dediklərinə yoxlanmamış inanmaya, ümid və qorxu qapılarını camaatın üzünə bağlamaya, düşmənləri dəf edə, yolların əmin-amanlığını təmin edə, sərhədləri qorumaqda, keşikçilərin hayına qalmaqda, şücaət sahiblərinə hörmət qoymaqda etinasızlıq göstərməməlidir; alimlərlə oturub-durmalı, fəzilət sahibləri ilə sıx əlaqə saxlamalıdır.

Öz nəfsinin qabağını almalı, şan-şöhrət, cah-cəlal, şöv-kətə uymamalı, bir an da olsun ölkə haqqında fikirləşməyi, işlərini nizama salmağı unutmamalıdır, çünki şahın ölkəni mühafizə etmək haqqındakı tədbirləri böyük orduların qüvvəsindən daha güclü olar”.

Nəsirəddin Tusinin bu sözləri səkkiz yüz il bundan qabaq deyilsə də, bu günün tələbatına tam uyğundur. Əlbəttə, indiki siyasi liderlər iş prinsiplərini deyilən kimi qurmuş olsalar, bütün bəşəriyyət gələcəyə doğru inkişafda yalnız insana layiq olan və onun qüvvəsinə arxalanan yeni sivilizasiya növü yaradar.

VII FƏSİL

DÖVLƏT

§ 1. Dövlətin meydana gəlməsi

Hər hansı cəmiyyətin sistemli idarə olunmağa ehtiyacı var. Hakimiyyət - mürəkkəb, çoxcəhətli bir hadisədir ki, onun tədqiqinə, müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. O, cəmiyyətdə sosial qurumların vahid fəaliyyətini və möhkəm qaydaları təmin edən mütəşəkkil bir qüvvə kimi xarakterizə olunur. Bundan əlavə, hakimiyyət ayrı-ayrı insanların, sosial qurumların, bütünlükdə xalqın öz iradəsini xüsusi metodların köməyi ilə həyata keçirmək kimi də başa düşülür. "Hakimiyyət" anlayışının mahiyyətinə başqa cür yanaşmalar da mövcuddur ki, o da bu çoxcəhətli sosial hadisənin bu və ya digər tərəfini əks etdirir.

Hakimiyyət - sosial hadisə olmaqla insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi ilə birlikdə yaranıb. Onu ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətə xas olan ümumi işlər görmək tələbatı zəruri etmişdir. Öz təbiətinə görə bu, hər şeydən əvvəl ictimayi rəyin - yığıncağın qərarı, ağsaqqallar şurası, rəhbər, qəbilə başçısı və s. ictimai hakimiyyətin nüfuzuna söykənməklə mövcud olmuşdur. Lakin, ibtidai icma cəmiyyətində hakimiyyətin həyata keçirilməsinin xüsusiyyəti, hakimiyyətin tələbatını yerinə yetirməyi təmin edən xüsusi məcburetmə aparatının olmamasıdır ki, bu da yalnız siyasi təşkilat olan dövlətdə mövcud olur.

İbtidai icma quruluşunun dağılması və dövlətin meydana

na gəlməsi ibtidai icma cəmiyyətinin ictimai hakimiyyətinin dövlət hakimiyyətinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Dövlət hakimiyyəti hər şeydən əvvəl dövlətin məcbur etmə qüvvəsi ilə, xüsusi aparatların köməyi ilə həyata keçirilir.

Hakimiyyətin onun həyata keçirilməsində vasitə olan xüsusi aparata ehtiyacı vardır. İbtidai icma cəmiyyəti şəraitində belə xüsusi aparat qismində qəbilə yığıncağı, ağsaqqallar şurası və s. icma qurumları çıxış etmişdir.

Bütün hakimiyyətin xalqa məxsus olduğu cəmiyyətlərdə dövlət hakimiyyəti cəmiyyətin bütün üzvlərinin iradəsini ifadə etməyə və onların köklü maraqlarını təmin etməyə qadir olmalıdır. Belə ki, demokratik dövlətdə insan, onun hüquq və azadlıqları - ali dəyərlərdir.

Dövlətin meydana gəlməsinin ən qədim izahlarından biri - teokratik (ilahidən meydanagəlmə) nəzəriyyənin müəllifləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə, müafiq olaraq dövlət insanlara Allahın hökmü ilə verilmişdir.

Dövlətin meydana gəlməsi haqqında digər bir nəzəriyyə hesab olunan patriarxal nəzəriyyəyə müafiq olaraq, dövlət bilavasitə ailə hakimiyyətinin məntiqi davamıdır. Atanın - ailə başçısının hakimiyyəti tədricən böyüyərək monarxın hakimiyyətinə çevrilir.

Dövlətin müqavilə ilə meydana gəlməsi nəzəriyyəsi baxımından ona başqa cür izahat verilir. Cəmiyyət təbii dövlətəqədərki vəziyyətdən dövlət vəziyyətinə - dərhal razılışma yolu ilə keçir, müqavilə bağlamaqla insanlar bir qurumda birləşir və vahid dövlət hakimiyyətinə tabe olur-

lar. Elmə dövlətin əmələ gəlməsi haqqında başqa nəzəriyyələr də məlumdur.

Dövlət, cəmiyyətin daxili təkamülünün məhsulu olub, obyektiv olaraq, təşkilati yetkinliyə məruz qalmışdır. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif şəraitdə dövlət cəmiyyəti idarə edən təşkilati, hökumətlər mexanizmi kimi çıxış edir. Dövlətin daimi mahiyyəti yoxdur, o, deyildiyi kimi ibtidai icma cəmiyyətində olmamış, yalnız ibtidai icma cəmiyyətinin final mərhələsində müxtəlif səbəblərdən, hər şeydən əvvəl yaşamağın yeni təşkili-əmək formaları və insanların təkrar istehsalı ilə əlaqədar yaranmışdır. Dövlət, cəmiyyətin təşkilati forması kimi bir sıra əlamətlərə malikdir:

1. *Dövlət orqanlarında təmsil olunan, dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edən ictimai hakimiyyətin xüsusi olaraq mövcudluğu. Onu idarəetmə və məcburetə vəzifələrini yerinə yetirən insanların xüsusi təbəqəsi həyata keçirir;*

2. *Əhalinin ərazi üzrə bölünməsi;*

3. *Dövlətin suverenliyi, yəni dövlət hakimiyyətinin daxilə və xaricə hər hansı digər hakimiyyətdən asılı olmaması;*

4. *Dövlət cəmiyyətdə yeganə təşkilatdır ki, qanunvericiliyi həyata keçirir, yəni, bütün əhali üçün məcburi olan qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edir.*

Dövlətə - sosial qrupun, xalqın iradə və maraqlarını ifadə edən xüsusi dövlət aparatına malik olan cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi tərif vermək olar.

Siyasi sistemdə dövlət xüsusi yer tutur. Dövlət sinifli cəmiyyətdə əsas hakimiyyət alətidir. O, cəmiyyətin anta-

qonist siniflərə parçalandığı dövrdə meydana gəlmişdir. İbtidai icma quruluşunda siniflər olmadığı üçün dövlət də olmamışdır.

Siniflərin yaranması və istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin bərqərar olması ilə insanlar arasında ictimai-iqtisadi əlaqələrin xarakteri dəyişmiş, siyasi münasibətlər təşəkkül tapmışdır. İctimai sərvəti mənimsəyən istismarçı siniflər bütün cəmiyyətdə siyasi ağalığı həyata keçirmək və istismar sistemini tətbiq etmək üçün müəyyən formada, bir tam şəkildə təşkil olunmalı idilər. Bu təşkilolunma forması dövlətdir.

Dövlət əbədi mövcud olmamış, yalnız tarixi inkişafın gedişində meydana gəlmişdir. Əlbəttə, dövlətin mövcud olması çox qədimdən insanlara belli olmuş və onlar onu müxtəlif anlayışlarla ifadə etmişlər. Qədimdə polis, kralıq, imperiya, şahlıq, sultanlıq, knyazlıq və s. olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət sinifli cəmiyyətdə quldarlıq quruluşunda meydana gəlmişdir. İlk quldarlıq dövləti Qədim Misirdə, Mesopotomiya ərazisində yaranmış və inkişaf etmişdir. Qədim Şərqdə, Misirdə dövlət başçısını ilahiyə bənzətmişlər və dövlətin meydana gəlməsinə ilahi iradənin təzahürü kimi baxmışlar.

Qədim Çin filosofu Konfutsi dövlət hakimiyyətini tayfaları qəbilələrdə, qəbilələri isə qəbilə ittifaqlarında birləşdirən ailə başçısının hakimiyyəti kimi başa düşürdü.

Antik yunan filosofu Platon "Dövlət" əsərində dövlətin meydana gəlməsini ictimai əmək bölgüsünün inkişafı və müxtəlif insan qruplarının meydana gəlməsi ilə bağlayırdı. O, sənətkarları və əkinçiləri, döyüşçüləri dövlətin atri-

butu, dövləti idarə edənləri isə filosoflar, hikmətli adamlar hesab edirdi.

Orta əsr Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixində xüsusi yeri olan N.Tusi göstərirdi ki, dövlət insanların könnüllü ittifaqı əsasında yaranmışdır və ona görə də onların birliyindən, siyasi cəmiyyətdən başqa bir şey deyildir.

Fransız maarifçilərinin fikrinə görə, dövlət “ictimai müqavilə” əsasında meydana gəlmişdir.

Klassik alman filosofları dövlətin meydana gəlməsini zəkanın inikası və gerçəklikdə əxlaqi ideyanın təcəssümü kimi təsəvvür edirdilər.

K.Marks dövlətin meydana gəlməsini antaqonizmə əsaslanan sinifli cəmiyyətlə əlaqələndirmişdir: “Qəbilə quruluşu heç bir daxili antaqonizmi olmayan cəmiyyətdən yaranmışdı və yalnız belə bir cəmiyyətə uyğun idi. Onun ictimai rəydən başqa, heç bir məcburiyyət üsulu yox idi”.

V.İ.Leninin təbirincə, “Dövlət həmişə cəmiyyət içərisində meydana gələn və başlıca olaraq idarə etməklə məşğul olan bir qrup adamlardan ibarət müəyyən bir aparat olmuşdur”. O, qeyd edirdi ki, dövlət bir sinfin digər sinif üzərində hökmranlıq aparatıdır (maşınıdır).

Dövlət istənilən halda azlığın - siyasi elitanın çoxluq üzərində hakimiyyəti deməkdir. Dövlət cəmiyyətin siyasi təşkilatı olub, kütləvi hakimiyyət mexanizmi vasitəsilə fərdlərin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsaslarını və xalqın suverenliyini təmin edən birlikdir. Dövləti təkmilləşdirmək, inkişaf etdirmək xalqla, millətlə bağlıdır, çünki dövlət onların ali quruluşudur. Məhz bu baxımdan, dövlət - cəmiyyət və ya millət münasibətləri idarə olunan çox-

luqla idarə edən azlığın münasibətləri deməkdir.

Cəmiyyətin siniflərə, təbəqələrə ayrılması ilə əlaqədar olaraq ziddiyyətlərin meydana gəlməsi dövlətlə birlikdə hüququn da yaranmasına səbəb olmuşdur. İbtidai icma quruluşunda insanlar arasında qarşılıqlı münasibət və əlaqələri tənzim etmək üçün adət və ənənəyə əsaslanan xüsusi davranış formaları var idi. Sınıfli cəmiyyət yarananda bu davranış normaları kifayət etmirdi. Həmin təbəqələrə ələ qaydalar lazım idi ki, bunlar bütün insanların deyil, hakim təbəqənin mənafeyini müdafiə edərək, əzilən təbəqəyə qarşı çevrilsin. Bu qaydalar bütün xalqa hakim təbəqə tərəfindən qəbul etdirilir, hətta bunları pozan adamlara zorakılıq da tətbiq olunurdu. Bütün bu qaydalara dövlət məmurları tərəfindən çox ciddi şəkildə nəzarət edilirdi. Beləliklə, həmin qaydalar hüquqi normalar sisteminə çevrilir və qanuniləşdirilir. Hüquqi normalar hakim sinfin qanun şəklinə salınmış iradəsini həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən ifadə edirdi.

Aydın olur ki, dövlət kimi hüquq da cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə, onun bazisi ilə müəyyən edilir. Hüquq da üstqurum ünsürlərindən biridir. Hüquqi normalar ictimai tələbatları adekvat əks etdirdikdə bazisin möhkəmlənməsinə və inkişafına, cəmiyyətin istehsal münasibətlərinin təkmilləşməsinə köməklik edir.

Dövlət cəmiyyətin bazisi üzərində yüksələn siyasi üstqurumdur. Tarixən bazisin dəyişməsindən asılı olaraq, dövlət hakimiyyəti də bir sinfin əlindən başqa sinfin əlinə keçmişdir. Dövlət bazisə münasibətdə mühüm, lakin nisbi müstəqilliyə malikdir, yəni dövlət ictimai münasibətlərin

inkişafına həm təkan verə bilər, həm də onu ləngidə bilər. İnkişaf etmiş dövlətlərdə müxtəlif partiyalar, ittifaqlar, dini təsisatlar da fəaliyyət göstərir. Bunların məcmusu cəmiyyətin siyasi quruluşunu təşkil edir.

Dövlətin sinifli cəmiyyətdə digər siyasi institutlardan fərqi ondan ibarətdir ki, ali hakimiyyət ona məxsusdur. Dövlət hakimiyyətinin üstünlüyü konkret olaraq universallıqda (onun hökmü həmin ölkənin bütün əhalisinə və s. ictimai təşkilatlarına aid olur), müstəsna səlahiyyətə malik olmaqda (dövlət hakimiyyəti digər ictimai hakimiyyətin istənilən təşəbbüsünü ləğv edə bilər), həmçinin digər ictimai hakimiyyətə müyəssər olmayan təsir vasitələrinə malik olmaqda (məsələn, təkbəşinə qanunvericilik, ədliyyə) təzahür edir.

İstehsal vasitələrinə malik olan siniflər dövlət vasitəsilə özlərinin iqtisadi-ictimai hökmranlığını, cəmiyyətdə aparıcı rolunu tətbiq edirlər. **Başqa sözlə, dövlət bir sinfin digər sinif üzərində ağılığını saxlamaq mexanizmidir.**

İbtidai icma quruluşunun təcridən dağılması və dövlət təsisatlarının təşəkkül tapması uzun sürən bir proses olmuşdur. Deməli, dövlətin yaranması birdəfəlik akt olmayıb, tarixi inkişafın məhsuludur. Həmin prosesin keçdiyi mərhələləri Qərb sosioloqu Y.Vyatrın aşağıdakı kimi göstərmişdir: **Birincisi**, klassik yol - antik yunan dövləti bu yolla yaranmışdır. Burada icmanın öz xarakterinə görə sosial-sinfi dəyişiklikləri daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində meydana gəlir; **İkincisi**, daxili müqəddəm şərtlərin kifayət etdiyi bir vaxtda dövlətin yaranmasını sürətləndirən real hücum təhlükəsi (Bizansın hücum təh-

lükəsi zamanı Kiyev Rus dövlətinin yaranması); **Üçüncüsü**, dövlət ideyası ilə ünsiyyət saxlamaq, qonşu dövlətlərin təcrübəsini öyrənmək zərurəti. Antik yunan dövlətinin Roma dövlətinin yaranmasında müəyyən rol oynaması və s.

Dövlətlərin meydana gəlməsində Qərbi Avropa ölkələrinin özünəməxsus yolu olmuşdur. Avropa ölkələrində dövlətçilik əsasən xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Şərqi ölkələrində dövlət, ictimai əmək bölgüsünün inkişafı nəticəsində, eyni zamanda burada olan təbii şəraitə uyğun olaraq yaranmağa başlamışdır.

§ 2. Dövlətin funksiyaları və onun formaları

Dövlət yaranarkən onun funksiyaları da formalaşır. Dövlətin daxili və xarici funksiyalarını fərqləndirirlər. Dövlətlərin inkişafı nəticəsində onların xarici və daxili funksiyaları formalaşmış və getdikcə təkmilləşmişdir.

Dövlətin funksiyaları millətin, xalqın, onun vətəndaşlarının mənafeləri ilə müəyyən olunur. Hər bir dövlət istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə bütün məsələlərdə millətin mənafelərini müdafiə etməli və onların hüquqlarını qorumaqdadır.

Dövlətin daxili funksiyası onun əsas, başlıca funksiyasıdır. Dövlət özü ən əvvəl məhz daxili tələbatlar əsasında qurulmuşdur. Dövlətin daxili funksiyalarından **ən başlıcası** vətəndaşların, xalqın və millətin təhlükəsizliyini təmin etmək, qanunun aliliyinə, hüquq normalarına əməl olunmasını təmin etməkdir; **İkincisi**, sinfi ziddiyyətlərin və sosial

konfliktlərin tənzimlənməsidir; **Üçüncüsü**, ölkə daxilində iqtisadiyyatın bütün formalarını inkişaf etdirmək, xalqın tələbatlarını ödəməkdir. **Dördüncüsü**, milli birlik və nəhayət, **beşincisi**, demoqrafik və ekoloji problemlərin həllinə ciddi diqqət yetirməkdir.

Dövlətin xarici funksiyası əsasən ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Hər bir xarici siyasət şəxsiyyətlərə, konkret məfkurəyə söykənir; onun ayrı-ayrı çalarları sistemin ictimai-siyasi təbiətindən, cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin mahiyyətindən təşəkkül tapıb formalaşır. Xarici siyasət vətəndaşların və millətin mənafelərini ümumi şəkildə ifadə edən, siyasi və iqtisadi reallıqları özündə əks etdirən doktrinalara əsaslanmalıdır. Dövlətin xarici funksiyası bütün beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin suverenliyini müdafiə etməyə istiqamətlənməlidir.

Hər bir ictimai-iqtisadi formasiyaya dövlətin müəyyən tarixi formaları uyğun gəlir. Dövlətin dörd tarixi tipi olmuşdur:

- 1. Quldarlıq;**
- 2. Feodalizm;**
- 3. Kapitalizm;**
- 4. Sosializm.**

Quldarlıq dövləti bizim eradan əvvəl 4-3-cü minillikdə olmuşdur. İlk quldarlıq dövləti Qədim Misir, Qədim Çin, Mesopotomiya ərazisində meydana gəlmişdir. Qədim Şərq quldarlıq quruluşunda ibtidai icma quruluşunun qalıqları var idi. Burada əsas idarə forması despotik monarxiya idi. Quldarlıq dövlətinin ən inkişaf etmiş quruluşu Qədim Yunanıstan və Romaya aiddir. Qədim quldar dövlətinin aşağıdakılar formaları olmuşdur:

1. Aristokratiya forması - yuxarı təbəqələrin senata seçilməsi və dövlətin idarə edilməsi. Buna misal Sparta aristokratiyasını göstərmək olar;

2. Avtokratiya forması - hakimiyyətin bir nəfərin, bir sülalənin əlində cəmləşdirilməsi;

3. Monarxiya forması - şahlıq, sultanlıq, krallıq, demək olar ki, Qədim Şərq ölkələrinin hamısında mövcud olmuşdur;

4. Diktatura forması - dövlət başçısına diktator deyirdilər. Qədim Romada daha çox diktator olub. Sülla, Yuli Sezar, Oktavian Avqust, Neron və s.;

5. İmperiya forması - ilk dəfə Qədim Romada qələbə çalan sərkərdəyə "imperator" deyirdilər;

6. Demokratiya forması - ilk dəfə Qədim Yunanıstanda mövcud olmuşdur. Demos (xalq) və kratiya (hakimiyyət) xalqın hakimiyyəti deməkdir;

7. Politiya forması - demokratik dövlət quruluşuna yaxın olub, ortabab kütlənin mənafeələrinə xidmət etmiş quruluşdur;

8. Oxlokratiya - ən yoxsul camaatın hakimiyyət formasıdır;

9. Tiranıya forması - ölkəni çətin vəziyyətdən çıxarmaq məqsədi ilə Tiran adı ilə hakimiyyətə gətirilməsi;

10. Plutokratiya forması - bir qrup varlığının idarə etməsidir.

Feodal dövləti Azərbaycanda IX-X əsrlərdə, Avropada X-XI əsrlərdə, Şərqdə VI-IX əsrlərdə formalaşmışdır. Feodal dövləti feodal sinfinin hakimiyyəti kimi çıxış etmişdir. Əsas idarəetmə forması monarxiyanın müxtəlif va-

riantları olmuşdur. Feodal pərakəndəliyi dövründə erkən feodal monarxiyası mövcud olmuşdur. Zəif mərkəzi hakimiyyətin mövcudluğu şəraitində dövlət daxilində çoxlu müstəqil və yarımmüstəqil dövlət formaları olan knyazlıqlar, xanlıqlar, sultanlıqlar və s. yaranmışdır. Dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşməsi prosesində silki-nümayəndəli monarxiya təşəkkül tapdı. Bu prosesdə varlı şəhərlilərin silki-nümayəndəli orqanları (Rusiyada zemstvo, Fransada baş ştatlar, İngiltərədə parlament və s.) yaranmağa başladı. Feodal dövlət quruluşunun son forması mütləq monarxiya olmuşdur və bəzi ölkələrdə hələ də qalmaqdadır.

Feodalizm dövründə özünəməxsus dövlətlər yaranmışdır. Məsələn, Respublika forması ilə idarə olunan şəhər dövlətləri (Novqorod, Pskov, Venetsiya, Kenuya, Florensiya və b. dövlətlər) mövcud idi. Şəhər dövlətlərində hakimiyyət əhalinin varlı təbəqələrinə şəhər aristokratiyasına, patrisilərə məxsus idi. Onlar şəhər şurasına (senat) yüksək rütbəli şəxsləri seçirdilər. Şəhər dövlətləri adətən mühüm ticarət yollarında yaranırdı. Bu tipli şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmiş, kapitalist münasibətləri daha tez təşəkkül tapmışdı. Feodal dövlətlərində kilsə mühüm rol oynayırdı.

Azərbaycanda feodal dövlətləri IX-XII əsrlərdə Rəvvadilər, Şəddadilər, Eldəgizlər, Salarilər, Sacilər, Atabəylər və s. olmuşdur. Burada idarəçilik forması mütləq monarxiya idi.

Burjua dövləti kapitalistlər sinfinin hakimiyyətidir. Bu dövlət kapitalist mülkiyyətinə əsaslanan istehsal münasibətləri zəminində yaranır və bu münasibətlərə xidmət

edir. Burjua dövlətləri burjua inqilabları nəticəsində yaranmışdır. Burjua dövlətlərinin formaları son dərəcə müxtəlifdir, lakin onların mahiyyəti birdir. Bu dövlətlərin hamısı nəticə etibarilə burjuaziyanın mənafelərini ifadə etmişdir.

Kapitalizmdən əvvəlki dövrdə burjua dövlətinə aşağıdakı cəhətlər xas olmuşdur:

Senz xarakteri, yəni əmlak və ya digər senzələr vasitəsilə geniş əhali təbəqələrini dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili işindən uzaqlaşdırmaq.

Dövlət əsas səylərini başlıca olaraq ölkə daxilində və onun xaricində hakim siniflərin mənafelərini qorumaq üzərində cəmləşdirir. Bu dövrün dövləti kapitalist sistemini mühafizə edir, lakin onun fəaliyyətinə qarışmırdı.

Dvoryan-mülkədarların mövqeyi dövlət mexanizmində keyli davam edirdi. Burjua inqilabı, adətən köhnə dövlət sistemini məhv etmir və həmin sistem tədricən kapitalizmin tələblərinə uyğunlaşdırılırdı.

Sosialist inqilabı nəticəsində sosialist dövləti yaranmışdır. Sosialist dövlətinin ilk nümunəsi - **Paris Kommunası** 1871-ci ildə Fransada yaranmışdı. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının qələbəsi nəticəsində 1917-ci ildə **Sovet dövlət forması**, Monqolustanda 1924-cü ildə **Xalq Respublikası forması** yarandı.

Müasir dövlət nəzəriyyəsinin ən maraqlı problemlərindən biri dövlət formalarını müəyyən etmək və onların təsnifatını verməkdir. Dövlət formaları dedikdə, üç başlıca şərt: **1) dövlətin quruluşu; 2) idarə formaları; 3) siyasi rejimlər** nəzərdə tutulur.

Dövlət öz quruluşuna görə **unitar, federativ və konfederativ** ola bilər.

Unitar dövlətin ərazisi federasiyadan fərqli olaraq federativ vahidlərə deyil, inzibati-ərazi vahidlərinə, vilayət və rayonlara bölünür. Unitar dövlətdə vahid dövlət konstitusiyası, vahid dövlət hakimiyyəti orqanları sistemi, ümumi hüquqi sistem qüvvədə olur. Fransa, İtaliya, İspaniya, Azərbaycan, Böyük Britaniya və s. unitar dövlətdir.

Federasiya latın sözü olub, ittifaq, birlik deməkdir. Federasiya hüquqi cəhətdən müəyyən siyasi müstəqilliyi olan bir neçə dövlətin bir ittifaqda, bir qurumda birləşmiş dövlət formasıdır. İlk federativ dövlət Amerika Birləşmiş Ştatlarında olmuşdur. Amerikada 13 keçmiş ingilis müstəmləkəsinin istiqlalıyyət qazanması nəticəsində Amerika Birləşmiş Ştatları yarandı. Almaniyada Bavariya və Vyutemberq krallığı birləşmiş federasiya təşkil etdilər.

Sonralar SSRİ-də, Yuqoslaviyada, Çexoslovakiyada və s. ölkələrdə federasiya təşkil olundu. Federasiyanın aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: 1) federasiyanın ərazisi onun ayrı-ayrı subyektlərinin ərazisindən ibarətdir; 2) federasiyanın subyektləri konstitusiyalarını qəbul etmək hüququna malikdir; 3) federasiyanın hər bir subyektinin özünün hüquq və məhkəmə sistemi vardır. Hal-hazırda AFR, Avstriya, Braziliya, Argentina, Venesuela, Birma, Kanada, Hindistan, Malaziya, Avstraliya, İsveçrə kimi federativ dövlətlər mövcuddur.

Konfederasiya suveren dövlətlərin başlıca olaraq hərbi və yaxud siyasi ittifaqıdır, birliyidir. Suveren dövlətlərin mərkəzi orqanları olur, lakin həmin orqanlar onların üzə-

rində hökmran rol oynayırlar. İttifaqın, birliyin yekdilliklə qəbul etdikləri qərarlar yalnız müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının razılığı ilə həyata keçirilir. Onların vahid hüquq və vergi sistemi yoxdur. Konfederasiyanın maliyyə vəsaiti, adətən konfederasiyaya daxil olan dövlətlərin üzvlük haqlarından toplanılır. Qeyd etdiyimiz kimi, konfederasiya müstəqil suveren dövlətlər tərəfindən onların öz ümumi vəzifələrini əlaqələndirmiş formada həll etmək məqsədilə yaradılan birlik formasıdır. Buraya daxil olan dövlətlər öz daxili, bəzən hətta xarici müstəqilliyini də tamamilə saxlayırlar.

Konfederasiyanın yaranması, bir sözlə, xarici təsir altında baş verir. Buna misal olaraq, Alman ittifaqını göstərmək olar. Bu ittifaq 38 dövlətdən ibarət olub, 1815-1866-cı ilə qədər mövcud olmuşdur. İsveçrə ittifaqı 1848-ci ildə konstitusiyaya qəbul edilənə qədər konfederativ olmuşdur.

SSRİ-in dağılma təhlükəsini gören M.S.Qorbaçov da o vaxt müttəfiq respublikalara konfederativ ittifaq təklif edirdi. Lakin onlar müttəfiq respublikalar olduqları ittifaqda hüquqları tapdalandığı üçün konfederasiyaya heç cür razılıq vermədilər. Bildiyimiz kimi, Rusiya, Ukrayna və Belarus Müstəqil Dövlətlə Birliyini - MDB-ni yaratdılar. Hal-hazırda MDB-yə Rusiya, Ukrayna, Belarus, Moldova, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Ermənistan daxildir. MDB-nin fəaliyyəti kifayət qədər səmərəli deyildir. Rusiya ikili davranış nümayiş etdirir, bir sıra hallarda suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışır. Bu yaxınlarda Rusiya Ermənistana bir milyard ABŞ dolları dəyərində müasir silah vermişdir

(satmamışdır). 1999-cu ildə 18 ədəd qırıcı təyyarə “hədiyyə” etmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, MDB-də olan birlik konfederasiya kimi dövlət forması ola bilməz.

Dövlətin idarəetmə üsullarına görə iki formasını göstərmək olar: **Respublika və monarxiya**. Monarxiyada hakimiyyətin əsasını monarx və onun təşkil edir. Burada hakimiyyət nəsildən-nəsilə keçir. Məsələn, İordaniya Krallığı və s. Monarxiya özü mütləq və konstitusiyalı monarxiya ola bilər. Böyük Britaniya Krallığını konstitusiyalı monarxiya hesab etmək olar.

Respublika dövlət idarəçilik formasında ali hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxslər xalq (vətəndaşlar) tərəfindən seçilir. Müasir dünyada respublikanın iki əsas forması mövcuddur: **1) Parlamentli respublika; 2) Prezident üsul-idarəsinə əsaslanan respublika**.

Parlamentli respublika dövlət idarəçilik forması ilk dəfə XIII əsrdə İngiltərədə təşəkkül tapmışdır. Parlamentli respublikalarda qanunvericilik funksiyalarını icra edən ümummilli nümayəndəli orqandır. İtaliya, Avstriya, Türkiyə və s. ölkələr parlamentli respublikalardır.

Prezident üsul-idarə formasında prezident dövlət orqanları sistemində həlledici rol oynayır. O, həm dövlət, həm də hakimiyyət başçısı funksiyasını yerinə yetirir. Nazirlərin namizədliyi prezident tərəfindən verilir və onlar parlamentdə səsvermə yolu ilə seçilir.

Parlamentin qəbul etdiyi qanunlara prezidentin “Veto” qoymaq hüququ saxlanılır.

Prezident üsul-idarə formasının tipik nümunəsi ABŞ-

dır. ABŞ-da konstitusiyaya görə, prezident nazirləri konqresin razılığı ilə təyin edir. Digər prezidentli respublikalarda nazirlərin namizədlikləri heç də formal olaraq parlamentə təqdim olunmur. Prezidentli respublikalarda nazirlər adətən prezident seçkilərində qalib gəlmiş partiya üzvlərindən təyin olunur. Burada partiyaların güc nisbəti parlamentdə nəzərə alınmır və prezident seçkilərində qalib gəlmiş partiya hökuməti təşkil edir. İki və daha çox parlament prezident seçkilərində qalib gəldiyi halda, yaxud prezidentin digər partiyaların köməyinə ehtiyacı olduğu halda koalisiyalı hökumət yaradılır.

Prezident seçkisi əksər ölkələrdə referendum yolu ilə vətəndaşların gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Məsələn, respublikamızda, Rusiyada, ABŞ-da və s. ölkələrdə olduğu kimi. Ancaq elə dövlətlər vardır ki, prezident parlamentdə deputatların səsverməsi ilə seçilir. İtaliya və bir neçə başqa dövlətlərdə bu belədir.

Beləliklə, dövlət mürəkkəb sosial-siyasi mexanizmdir. **Onun fərqləndirici əlaməti insanların davranışının hüquqi normalarla məcburi tənظیمlənməsidir.** Onun təbiəti kifayət qədər mürəkkəb olub, bir-biri ilə sıx bağlı olan amillərlə şərtlənir. Buraya dövlətin hakim olduğu məkan-zaman konteksi, kollektiv davranış və normativ qaydalar daxildir. Dövlətin məkan-zaman xarakteri o faktla şərtlənir ki, hüquqi qaydalar konkret ərazidə və konkret zamanda fəaliyyət göstərir. Bütün dövlətlərdə hüquqi qaydaların fəaliyyətinə zərurət yarandıqda, həmin ərazidə müəyyən müddətə məhdudlaşdırılır.

Hər bir dövlətdə onun fəaliyyətini təmin etmək üçün

dövlət (idarəçilik) aparatı mövcuddur. Dövlət quruluşunun substansional ünsürü millətin siyasi cəhətdən öz müqəddəratını təyin etməsidir. **Nəhayət, dövlət insan hüquqları ilə məhdudlaşdırılmış, yəni insanların iqtisadi, siyasi və mənəvi varlığını birgə təyin edən siyasi hakimiyyətdir.**

Qeyd edilənləri nəzərə alıb söyləmək olar ki, **dövlət-siyasi cəmiyyət təsisatı olub, kütləvi hakimiyyət mexanizmi vasitəsilə fərdlərin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsaslarını və xalqın suverenliyini təmin edən mexanizmdir.**

§ 3. Hüquqi dövlət

Hüquqi dövlət ideyası ilk dəfə Qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Hələ Platon eramızdan əvvəl hüquqi dövlət haqqında belə demişdir: “Harada qanun yoxdursa, orada mən dövlətin məhvini görürəm, hakimiyyətin kimin əlində olduğundan asılı olmayaraq, harada qanun var, orada dövlət var, hakimiyyəti idarə edən qanunun qulu olmalıdır”.

Digər Qədim yunan filosofu Aristotel isə demişdir: “Dövlət formasından asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında cavabdeh olmalıdır”.

Artıq XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində burjuva cəmiyyətində olan istismar, haqsızlıq və s. insanlar arasında hüquq bərabərliyini, humanizm prinsipini qərarlaşdırmağı xüsusi kəskinliklə irəli sürürdü. Bu zaman holland hüquqşünası Q.Protsini ilk dəfə olaraq hüquqi dövlət ya-

ratmaq ideyasını elmə gətirdi. Sonralar ingilis alimi C.Lokk, B.Spinoza, fransız filosofu Ş.Monteskye öz əsərlərində hüquqi dövlət nəzəriyyəsini bu və ya digər formada əsaslandırmağa çalışmışlar.

C.Lokk dövlət hakimiyyəti və hüquq haqqında təlimində təbii vəziyyətdən mülki vəziyyətə və dövlət idarəçiliyi formalarına keçilməsi haqqında ideyanı inkişaf etdirdi. Lokka görə, dövlətin məqsədi əmək vasitəsi ilə əldə edilmiş azadlığı və mülkiyyəti saxlamaqdan ibarətdir. Buna görə də dövlət hakimiyyəti özbaşınalıqla fəaliyyət göstərə bilməz. O, hakimiyyəti: 1) qanunverici; 2) icraedici və 3) ittifaq, federativ hakimiyyətə bölür. Dövlət haqqında Lokk tərəfindən hazırlanmış təlim burjuaziya ilə zadəganlığın burjuaziyalaşmış hissəsi arasındakı saziş nəticəsində İngiltərədə qurulmuş siyasi idarəetmə formasına uyğunlaşdırmaq təcrübəsini ifadə edirdi. Ş.Monteskye təbii hüquq nəzəriyyəsinin ümumi müddəalarını qəbul etsə də, bu nəzəriyyə əsasında ictimai qanunların universal sistemini yaratmağı qeyri-mümkün saymışdır, çünki ayrı-ayrı xalqlar müxtəlif, fərqli şəraitdə yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Onun fikrincə, idarəetmə qanunlarının və formalarının müxtəlifliyi də məhz buradan irəli gəlir. Ümumiyyətlə, Monteskyedə siyasi quruluş və qanunvericilik ictimai mühit anlayışı ilə uyğun gəlir. Təsadüfi deyildir ki, o, feodal-mütləqiyyət qaydalarını kəskin tənqid edərək, burjuaziyanı və zadəganlığın siyasi kompromis ideoloqu kimi mötədil konstitusiyalı monarxiya ideyasını və hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini müdafiə etmişdir. O, insan azadlığı, hüquq bərabərliyi, hakimiyyəti

yətin hüquq normaları sistemində idarəçiliyini arzulamışdır.

Hakimiyyət və qanun tarixən həmişə qoşa mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Əksər hallarda hakimiyyət qanunu üstələmişdir. Lakin indi elə dövrdür ki, artıq bir çox ölkələrdə hüquqa dövləti nəzəriyyə kimi deyil, əməli proses kimi yanaşırlar; hüquqi dövlətlər yaranır və getdikcə təkmilləşir. Hüquqi dövləti yaratmaq üçün aşağıdakı əlamətlər əsasdır: **1) hüququn üstünlüyü, qanunun aliliyi, 2) şəxsiyyətin, vətəndaşların hüquqlarının təmin edilməsi; 3) hakimiyyət bölgüsü; 4) məhkəmə və qanun qarşısında hamının bərabərliyi; 5) konstitusiyaya nəzarət və s.**

Ölkəmizdə həyata keçirilən konstitusiya islahatlarının məqsədi demokratik dəyərlərin təsbit olunması və gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Hüququn aliliyi prinsipinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı prinsiplər hüquqi praktiki əhəmiyyət daşıyır:

a) mərkəzi qanunvericilik sisteminin mövcudluğu prinsipi;

b) sosial ədalət prinsipi;

c) dövlət orqanlarının cəmiyyətin ayrı-ayrı hissələrinə deyil, bütün cəmiyyətə xidmət etməsi;

Digər mühim prinsip hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipidir.

Bu prinsip öz təsbitini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsində tapmışdır: "Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;

- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;

- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir;

Bu prinsipin başlıca mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətdə o zaman demokratik idarəetmə rejimi bərqərar olur ki, dövlət hakimiyyətinin funksiyaları, müstəqil dövlət orqanları arasında bölünmüş olsun. Eyni zamanda bu prinsip dövlət hakimiyyəti orqanlarının səmərəli fəaliyyəti üçün mühüm zəmin yaradır.

Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi özündə aşağıdakı üç elementi birləşdirir:

- 1) **“çəkəndirmə və tarazlaşdırma”;**
- 2) **dövlət hakimiyyət orqanlarının vahidliyi;**
- 3) **dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti;**

Bu elementlərin məcmusu dövlət hakimiyyət orqanlarının müstəqilliyini, həmçinin, hakimiyyətlərin əlverişli balanslaşdırılmasını təmin edir.

Hüquqi dövlətin növbəti prinsipləri - hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyi və insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü konstitusion quruluşun hümanist əsası kimi qəbul edilir.

Dövlətin bu xarakteristikası onu ehtiva edir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrındır, başqa sözlə, bunlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, bir-birilərinin işlərinə qarışmırlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci

maddəsinə əsasən Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Azərbaycan dövlətinin dünyəvi dövlət xarakteriskası özünü aşağıdakı amillərdə göstərir: **Birincisi, rəsmi, qanuniləşdirilmiş dinin mövcud olmaması - heç bir din məcburi müəyyən edilə bilməz; İkincisi, dinin dövlətdən ayrılması; Üçüncüsü, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi.**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 18-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır, habelə təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Hər bir kəs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirir, valideynlər və onları əvəz edən şəxslər qarşılıqlı razılıq əsasında, uşaqlarını özlərinin dini əqidəsinə və dini münasibətlərinə müafiq olaraq tərbiyə edə bilərlər.

Hazırda respublikamızda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi gedir. Keçid dövrünün doğduğu məlum çətinliklərə baxmayaraq, həmin prosesin uğurla nəticələnməyi şübhəsizdir.

VIII FƏSİL

SİYASİ REJİMLƏR

§1. Siyasi rejimlər haqqında ümumi anlayış

Dövlət quruluşu anlayışına daxil olan siyasi rejim hakimiyyəti idarə edən həyata keçirmək u n tətbiq etdiyi metod və usulların məcmusudur. Siyasi rejim mövcud quruluşda demokratiya və siyasi azadlıđın vəziyyətini, onun irtica ilə nisbətini ifadə edir. Hakimiyyətin mövcud dövlət strukturunun necə və hansı istiqamətdə dəyişdiyini əks etdirir. Əksər ölkələrdə müasir dövrədə dövlətin idarə olunmasında respublika quruluşundan istifadə edilir. **Lakin müasir dövlətlərin** idarə olunmasında bir forma ba  verən dəyişiklikləri tam əks etdirə bilmir. Bu dəyişiklikləri öyrənmək u n siyasi rejimi təhlil etmək lazımdır.

Siyasi rejim dövlət hakimiyyətinin fərdə, etnik birliklərə, ictimai t sisatlara münasibətinin, cəmiyyətdə siyasi azadlıđın səviyyəsinin,  xsiyy tin hakimiyyətə münasibətinin məcmusudur. Siyasi rejim həm mülki cəmiyyətin strukturalarına aiddir, həm də siyasi sistemin mahiyyətini ifadə edir.

Mövcud ədəbiyyatda siyasi rejimin təsnifatı müxtəlif cür verilir. Siyasi rejimin ilk təsnifatını qədim yunan tarixçisi Herodot eramızdan əvvəl beşinci əsrdə vermişdir. Qədim yunan filosofu Platon siyasi rejimin  z təsnifatını "Dövlət"  s rində ifadə etmişdir.  .Monteskye ilk dəfə

olaraq siyasi rejimin təsnifatına: 1) respublikanı, 2) monarxiyanı və 3) despotizmi aid etmişdir.

M. Veberin "ideal tip" nəzəriyyəsində siyasi rejim:

1) hakimiyyətin sosial bazasına, 2) siyasi fəaliyyət metodlarına və 3) sosial tərəqqiyə olan baxışa görə təsnifat edilmişdir.

I. Hakimiyyətin sosial bazasına görə:

1. Aristokratiya-elitanın hakimiyyəti;

2. Demokratiya-xalqın hakimiyyəti;

3. Teokratiya-din xadimlərinin hakimiyyəti;

4. Oxlokratiya-keçid dövründə müvəqqəti kütlənin hakimiyyəti;

5. Oliqarxiya-sənaye və maliyyəçilərin hakimiyyəti.

II. Siyasi fəaliyyət üsullarına görə:

1. Avtoritarlıq;

2. Totolitarlıq;

3. Demokratiya.

III. Sosial tərəqqiyə olan baxışa görə:

1. Mütərəqqi;

2. Mühafizəkar;

3. İnqilabi;

4. İrticaçı;

5. Liberal.

Müasir dövrdə ən geniş yayılmış siyasi rejimləri ayrı-ayrılıqda müqayisəli izah edək.

Demokratik rejimlər. Demokratik rejimlərin müasir dövrdə əsas növləri **parlament idarə forması və prezident üsul-idarəsidir.**

Parlament idarə formasında parlament hökuməti təyin

edir, lazım gəldikdə geri çağıra bilir. Burada parlament prezidenti hakimiyyətdən kənarlaşdırıla bilməz. Parlament idarə formasına Türkiyə və Almaniya Federativ Respublikalarını misal göstərmək olar.

§ 2. Totalitar və avtoritar rejimlər

Totalitar latınca “totalis” sözü olub, bütöv, bütün mənasını verir.

Totalitar rejimi, onun əlamətlərini aşağıdakı kimi səciyələndirmək olar:

a) Totalitar rejimdə vahid partiya mövcud olur və hakimiyyət ona tabe olur (Məsələn, keçmiş SSRİ, Çin, Kuba və s.);

b) Partiyanın özü demokratik yolla deyil, liderin ətrafında yaradılır, təşkil olunur;

v) İctimai həyat total nəzarət altında olur;

q) Terrorçu polis nəzarəti vardır. Polis burada heqemon rol oynayır.

Totalitarizmdə vətəndaşlar siyasi prosesdən və demokratiyadan özgələşmişlər. Hakimiyyət funksiyaları mistifikasiyaya uğradılmışdır. Hakimiyyətin bölünməsi prinsipi yoxdur. Hər cür müxalifət qadağandır, sosial münaqişələr inkar edilir. Bu rejimdə ictimai şüur hakimiyyətlə birləşmişdir. Bütün üfüqi strukturlar dağıdılmışdır. Ancaq hakimiyyətin icazəsi ilə yaranan strukturlar fəaliyyət göstərirlər.

Politoloqlar totalitar rejimin **faşizm, kommunizm və milli sosializm** kimi formalarını göstərmişlər.

Totalitar rejim ilk dəfə siyasi praktikada siyasi kommunistik olmuşdur. 1917-ci ildə V.İ.Lenin tərəfindən əsas qoyulmuş sovet siyasi rejimi totalitarizmin ən tipik, onun bütün əlamətlərini özündə əks etdirən forması hesab edilir. Totalitar rejimin ikinci tarixi forması 1922-ci ildə Mussolinin yaratdığı faşist rejimidir. O, İtalyan filosofu C.Centilenin vaxtilə işləyib hazırladığı total siyasi strukturlarda fərdin əriyib itməsini nəzərdə tutan totalitar dövlət qurmaq ideyasından istifadə etmişdir. Onun üçüncü forması 1933-cü ildə Almaniyada yaradılmış faşist quruluşu idi.

Sonralar totalitar rejim Portuqaliyada, İspaniyada, Rumıniyada, Yuqoslaviyada, Macarıstanda, Çində, Çilidə daha çox formal şəkildə özünü göstərmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir sıra dövlətlərdə totalitar rejimlər yarandı. Lakin 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə totalitar rejimin iflası (tamamilə də olmasa) başlandı.

Avtoritar rejimlərin totalitar rejimlərdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, burada hakimiyyət özü-özlüyündə total xarakter daşımır, vahid ideologiyaya deyil, milli birlik konsepsiyasına əsaslanır.

Avtoritar latınca "avtoritas" sözündən olub, hakimiyyət, qüvvə deməkdir.

Avtoritarlıqda ictimai həyatın siyasi hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilməyən sahələri meydana çıxır. Bu rejimdə seçkilər, siyasi partiyalar və s. demokratik rejim ünsürləri mövcud olur, güclü siyasi hakimiyyət azad iqtisadiyyatla birləşir. Burada antidemokratik cəhəti sübut edən əsas amil rejimin konfliktlər zamanı orduya arxalanmasıdır.

Avtoritar rejimə aşağıdakı xüsusiyyətlər aiddir:

1. Avtoritarlıq təkhakimiyətlik və ya hakimiyyətin müəyyən bir qrupun əlində cəmləşməsidir;

2. Bu rejimdə qanunlar olur, lakin qanunların qəbul edilməsi rejimin başında durandan asılıdır;

3. Hakimiyyətin idarə olunması tam gücə arxalanır;

4. Müxtəlif partiyaların və hər hansı bir müxalifətin fəaliyyəti məhdudlaşdırılır;

5. Ölkənin idarə edilməsində əhalinin siyasətdən uzaqlaşdırılmasına istiqamət götürülür, mətbuat, efir və s. vasitələr rejimin diktəsinə çevrilir;

6. Güclü siyasi hakimiyyət azad iqtisadiyyatla birləşir.

Avtoritar rejimlər hərbi və teokratik formada olur. Məsələn, hərbi formaya Liviyanı, İraqı və s., teokratik formaya İrani, Pakistanı və s. aid etmək olar.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bəşər sivilizasiyasının inkişafında dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində mövcud olan antidemokratik siyasi rejimlər demokratik rejimlərlə əvəz olunmağa başladı. Bunun da əsas səbəbi faşizmin və kommunist rejiminin, xüsusilə Stalin rejiminin törətdiyi dəhşətləri xalqların aydın dərk etməsi, bütün dünyada ümumdemokratik meyillərin güclənməsi, demokratik rejimlərin öz üstünlüklərini əməli surətdə nümayiş etdirməsi oldu. Məhz bu proses SSRİ-nin dağılması ilə nəticələndi. SSRİ deyilən məkanda yaşayan xalqlar öz tarixi seçimlərini etdilər, keçmiş müttəfiq respublikalar demokratik rejimli gənc, müstəqil dövlətlərə çevrildilər.

Sivilizasiyanın hazırkı inkişaf səviyyəsi antidemokratik

rejimlərin transformasiyası zamanı hakimiyyətin, dövlət quruluşunun inqilabi yolla dəyişməsinə istisna edir. XX əsrin ikinci yarısında Yunanıstanda, İspaniyada, Braziliyada, Argentinada, Uruqvayda, Çilidə, Boliviya, SSRİ-də və s. ölkələrdə tədrici proseslə demokratiyaya keçid tədrici inkişaf prosesidir. Deməli, cəmiyyətin inkişafında mövcud olmuş və mövcud olan totalitar və avtoritar rejimlər tədricən islahat yolu ilə demokratik siyasi rejimlərə keçəcəklər.

Respublikamızda ümummilli miqyasda mülki konsensusa və vətəndaş həmrəyliyinə nail olmaqla, radikal islahatlar keçirməklə demokratik rejimin tam qərarlaşmasını təmin etməliyik. Yalnız demokratik rejimlə xalqımız, respublikamız gələcəyə gedə bilər və hökmən gedəcəkdir.

IX FƏSİL

SIYASİ PARTİYALAR

§ 1. Partiya anlayışı

“Partiya” latın sözü olub, hissə, dəstə, qrup deməkdir. Müəyyən sosial təbəqənin məqsəd və mənafeələrini ifadə və müdafiə edən siyasi təşkilata partiya deyilir. Təşkilatın yüksək forması, şüurlu və mütəşəkkil hissəsi kimi partiyanın yaranması və inkişafı cəmiyyətin sosial təbəqələrə bölünməsi ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə bir-birinə düşmən olan sosial təbəqələr, qruplar arasında mübarizə öz sosial inkişafının müəyyən pilləsində mütəşəkkil, sabit siyasi təşkilatın meydana gəlməsini zəruri edir və aydın siyasi mübarizə xarakteri alır. Sosial təbəqələr arasında siyasi mübarizənin müəyyən şəkli düşməsi, bütöv, dolğun forması partiyaların bir-biri ilə mübarizəsidir. Məhz ona görə də siyasi partiya ictimaiyyətin daha çox fəal, şüurlu, təşkilatlanmış hissəsinin təmsilçisidir. Mülki cəmiyyətin təhlili zamanı qarşıya çıxan ilk təsisat siyasi partiyalardır. Siyasi partiyalar mülki cəmiyyətlə dövlət arasında əlaqələndirici vəsilə kimi çıxış edirlər.

Cəmiyyətdə sosial qrup və təbəqələr öz mənafeələrini ifadə və müdafiə etmək üçün öz sıralarından ən şüurlu və fəal nümayəndələrini irəli çəkirlər. Sosial qrup və təbəqələrin fəaliyyətinin müəyyən pilləsində partiyalar əmələ gəlir.

Politoloqlar siyasi partiyaların meydana gəlməsi haq-

qında müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bəzi politoloqlar yazırlar ki, siyasət adlanan fəaliyyət növü meydana gələndən sonra partiyalar da mövcud olmuşdur. Dəyişən yalnız onların funksiyaları və cəmiyyətin onlara münasibəti olmuşdur.

Politologiyada daha geniş yayılmış fikrə görə, siyasi partiyaların ilk tarixi XVII əsrdə İngiltərədə baş vermiş burjua inqilabından sonra başlayıbdır. XVII əsrin 60-70-ci illərində İngiltərədə ilk həqiqi partiyaların yarandığını iddia edən Patterson qeyd edir ki, partiyalar zərurət üzündən özlərində xeyir və şəri birləşdirir və bununla da cəmiyyətdə sağlam yarış başlanır.

B.Konstol yazırdı ki, partiya eyni bir siyasi doktrinanı qəbul etmiş adamlar qrupudur. D.Yum özünün "Partiya haqqında" (1760-cı il) əsərində göstərir ki, partiyanın formalaşmasında əsas şərt ideologiyanın olmasıdır. M.Dyüverje təsdiq edir ki, müasir siyasi partiyaların yaranması Qərb demokratiyasının inkişafı ilə bağlıdır. O, partiyayı dövlət sistemində xüsusi bir təşkilat kimi qiymətləndirmişdir. Siyasi partiya mürəkkəb və çoxsahəli bir təşkilat olub, özünü adamların ideya birliyində təsdiq edir.

Maks Veber siyasi partiyaların tarixində üç mərhələni qeyd edir ki, bu da müasir politologiya elmində rəsmi qəbul olunmuş nəzəriyyədir:

- 1. Aristokratik qruplaşmalar;**
- 2. Siyasi klublar;**
- 3. Kütləvi partiyalar.**

Aristokratik qruplaşmalar, bildiyimiz kimi, Qədim Yunanıstanda və Romada mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə

İngiltərənin iki partiyası - liberallar (viqlər) və konservatorlar (torilər) hər üç mərhələni keçmiş yeganə partiyalardır. Başqa siyasi partiyaların tarixi göstərir ki, onların bir çoxu bu mərhələləri keçmədən kütləvi partiyalar kimi formalaşmışdılar.

XVIII-XIX əsrlərdə möhkəm ideoloji və təşkilati əlaqələrə malik olan siyasi klublar meydana gəldi. Siyasi klubların bazası daha geniş idi. Onlara siyasi fəaliyyət meydana atılmış orta təbəqənin nümayəndələri də daxil olurdular.

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında kütləvi siyasi partiyalar yaranmağa başladı. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk dəfə demokratik partiya 1828-ci ildə, respublikaçılar partiyası isə 1854-cü ildə Avraam Linkoln tərəfindən yarandı və 1860-cı ildə o, həmin partiyadan ABŞ prezidenti seçildi. 1861-ci ildə İngiltərədə liberallar partiyası, 1863-cü ildə Almaniyada F.Lassal tərəfindən Ümumalman Fəhlə İttifaqı Partiyası yaradıldı. Artıq partiyaların təkamülü elitər partiyaların kütləvi partiyalara çevrilməsi istiqamətində inkişaf edirdi.

Sonralar siyasi partiyaların sayı çoxalmağa başladı. Müasir partiyaların xeyli hissəsi bir qrup adamlardan ibarət olub, müəyyən məqsədləri reallaşdırmaq xatirinə təşkil olunur və s.

Partiyaya necə tərif vermək olar? XIX əsrin əvvəllərində ingilis alimi Byonk partiyaya belə tərif vermişdir: **“Partiya ümumi prinsipləri rəhbər tutan və birgə səylərlə milli mənafeləri təmin etmək üçün birləşən adamlar qrupudur”**.

XIX əsrin I yarısında fransız politoloqu B.Konstan qeyd edirdi ki, partiya eyni siyasi doktrinanın ardınca gedən adamlar yığındır. Digər fransız politoloqu C.Germon 1986-cı ildə yazmış olduğu “Qərb siyasi rejimləri” əsərində göstərirdi ki, partiya bir siyasi istiqamətdən olan vətəndaşları müəyyən məqsədlər üzrə ictimai rəyi səfərbər etmək, hakimiyyət orqanlarında iştirak etmək, ya da hakimiyyət orqanlarını öz tələblərinə nail olmağa doğru yönəltmək üçün birləşdirən mütəşəkkil qüvvədir.

ABŞ politoloqu C.Palobora partiyanın aşağıdakı əlamətlərini qeyd etmişdir:

1. Partiya müəyyən ideologiyanın, yaxud ən azı insana xüsusi baxışın formasıdır;

2. Partiya siyasətin müxtəlif səviyyələrində insanların təşkilatıdır;

3. Partiyanın məqsədi hakimiyyəti ələ almaq və onu həyata keçirməkdir;

4. Partiyalar xalqı öz tərəfinə çəkməyə çalışır;

5. Partiyalar siyasi sistemdə və dövlətdə təmsil olunan əsas qüvvədir. Partiyaların mövcudluğu siyasi sistemdəki qüvvələrin ziddiyyətlərinin və konfliktlərinin mənbəyini təşkil edir.

Müasir cəmiyyətlərdə siyasi partiyalar bir neçə vəzifəni yerinə yetirirlər:

1. İri siyasi qruplaşmaların maraqlarının ifadə olunması;

2. İctimai qrupların birləşməsi və geniş fəaliyyəti;

3. Siyasi doktrina və ideologiyanın işlənilib hazırlanması;

4. Siyasi sistemdə iştirak etmək;

5. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə iştirak etmək;

6. İctimai rəyin formalaşdırılması.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alıb belə bir nəticəyə gələ bilərik: **Partiya hər hansı bir sinfin, sosial təbəqənin və qrupun mənafeələrini ifadə edən şüurlu və mütəşəkkil hissədir.**

Başqa sözlə desək, partiya hakimiyyət uğrunda mübarizə aparıb onu ələ almaq, yaxud hakimiyyətdə iştirak etmək məqsədilə müəyyən ideyanı təmsil edən və ya liderin fəal tərəfdarlarını birləşdirən məqsədyönlü və mütəşəkkil təşkilatdır.

§ 2. Partiyaların təsnifatı və funksiyaları

Partiyaların ümumi və fərqli cəhətlərini təhlil etmək əsasında politoloqlar onların təsnifatını vermişlər.

Tanınmış ingilis filosofu D.Yum partiyaların ilk təsnifatını vermişdir. O, partiyaları: a) *mənafe partiyası*, b) *prin-sip partiyası* və v) *effekt partiyası* kimi ayırmışdır.

Sonralar partiyaların müxtəlif təsnifatını vermişlər. M.Dyüverje “Siyasi partiyalar” əsərində partiyaların klas-sik təsnifatını açıqlamışdır. O, qeyd edirdi ki, partiyalar siyasi həyata nüfuz edən adamlara lazımdır. O, partiyaları: a) kütləvi və b) kadr adı altında iki yerə bölmüşdür. Onun fikrincə, kadr partiyaları parlament qruplarının təkamülü-nün məhsulu olduğu üçün, yuxarı təbəqəni təmsil edir, kütləvi partiyalar isə aşağı təbəqələrin nümayəndələrindən ibarət olub, ümumi seçki hüququnu təmsil edir.

Dyüverje vətəndaşları partiyaya bağlayan əlaqələrin tipinə görə üç əsas konsentrik dairəni fərqləndirir:

1. Fəallar dairəsi - həyatını kilsə kimi hesab edənlər;

2. Partiya üzvləri dairəsi - qeydiyyat vərəqələri olan və üzvlük haqqı verənlər;

3. Təəssübkeşlər və seçicilər dairəsi - tək-tək hallarda seçkilərdə iştirak edənlər.

ABŞ alimləri Vayner və Polombara üçüncü partiya tipini "hamını əhatə edən partiya" adlandırdılar. Sonralar belə partiyalar "seçici partiyalar" adlandırıldı.

Amerika alimi C.Sartori partiyaları üç yerə ayırmışdır: 1) *kadr partiyaları*; 2) *kütləvi partiyalar*; 3) *seçici partiyalar*.

S.Koen isə partiyalar haqqında öz təsnifatını belə vermişdir:

1. Parlament partiyası;

2. Siyasi avanqard partiyası;

3. Klub partiyası;

4. Seçkidə iştirak etmək üçün yaradılan partiya.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alıb, partiyaların əlamətlərinə görə təsnifatını belə vermək olar:

Sinfi əlamətə görə - partiya burjuaziyanın, proletariatın, ziyalılının, kəndlilərin və s. partiyası ola bilər;

Siyasi sistemdəki yerinə görə - leqal və qeyri-leqal partiyalar;

İdeoloji əlamətinə görə - islahatçı, inqilabçı, mürtəce və s. partiyalar;

Təşkilat quruluşuna görə - kadr və kütləvi partiyalar;

Mərkəzləşdirilmə dərəcəsinə görə - mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş partiyalar;

Mühitə görə - mikromühit, kütləvi və aralıq partiyaları. Politologiyada partiyaları rəhbərliyə görə üç yerə bölürlər:

1. Kollektiv rəhbərliyə əsaslanan partiya;

2. Lider başda olmaqla kollektiv rəhbərliyi olan partiya;

3. Harizmalı rəhbəri olan partiya (“harizma” yunanca “harisma” sözündən olub ilahi vergi deməkdir).

Müasir dövrdə partiyalar demokratik və totalitar tipli partiyalar kimi fəaliyyət göstərirlər.

Demokratik partiyalar, adından bəlli olduğu kimi, xalqın iradəsini ifadə edir və aşkarlıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər.

Totalitar partiya isə partiya üzvlüyünü rəsmiləşdirən, ciddi intizamı olan, fikir ayrılığına, azlıq və çoxluq bölgüsünə yol verməyən, öz fəaliyyətində ideoloji amilə üstünlük verən partiyaadır. Eyni zamanda bir qayda olaraq, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə dövründə mövcud quruluşdan narazı olanların hamısını birləşdirir, hakimiyyətə gələndən sonra başqa partiyaları siyasi səhnədən götürür.

Cəmiyyətdə partiyaların yeri, rolu hər şeydən əvvəl onların funksiyalarında öz əksini tapır. Xalqla dövləti birləşdirən əlaqələri təcəssüm etdirən, siyasi prosesin bütün fazalarının idarəetməsində fəal iştirak edən partiyanın mühüm funksiyası idarəetmədə hakimiyyət statuslarının bölüşdürülməsində onun vacib mexanizm kimi fəaliyyətində biruzə verir. Təşkilat və birliklərdən fərqli olaraq, partiya onu təşkil edənlərin mənafeələrini hər şeydən əvvəl hakimiyyəti ələ almaq və ya hakimiyyətdə iştirak etmək vasitəsilə həyata keçirməyə çalışır.

İctimai inkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirməyi, siyasi inkişafın strategiyasını və proqramını işləyib hazırlamağı partiyaların mühüm funksiyalarından biri hesab etmək olar. Seçki kampaniyasında, digər siyasi proseslərdə iştirakı zamanı partiyaların irəli sürdükləri proqramlarda sosial tərəqqinin və siyasi inkişafın yeni modeli təklif olunur. Vətəndaşların əksəriyyətinin bu proqramı qəbul etməsi və müvafiq surətdə cəmiyyətin yeni inkişaf proqramını və yolunu seçməsi partiyanın seçkilərdə qələbəsinin rəhnidir.

Partiyaların fəaliyyətinin ən mühüm, prinsipial tərəfi seçicilərin rəqabət mübarizəsində onları öz mövqələrinə cəlb etməkdir. Partiyalar bu zaman seçicilərlə fəal iş aparıb, onlarda siyasətə maraq yaradır, siyasi iştirakçılığa meyilləndirir.

Siyasi liderin və elitanın formalaşdırılması, yeniləşdirilməsi partiyaların yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Partiyaların fəaliyyətləri nəticəsində siyasi həyatda peşəkər siyasətçilər və fəal siyasi elita təbəqəsi yetişir.

Hər hansı bir siyasi partiyanın fəaliyyətinin əsas məzmunu hakimiyyət uğrunda mübarizə, öz proqram konsepsiyasını dövlətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti vasitəsilə həyata keçirməkdir. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə partiyalar öz proqramlarını işləyib hazırlayır, təkmilləşdirir və mövcud tarixi şəraitlə, ölkədəki sosial-siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq öz strategiya və taktikalarını dəyişirlər. Müasir dünyada əksər partiyaların fəaliyyət sahəsini dövlət özü tənzimləyir. Bəzən isə hakim partiyaların özləri dövlətdə spesifik partiya sistemi

təşkil edərək hegemon mövqə qazanırlar. Bu hegemon partiya özünə oxşar partiyalarla ittifaqa girərək, hegemon hakimiyyət yaradırlar. Buna faşist partiyasını misal göstərmək olar.

§ 3. Partiya sistemləri

Partiya sistemi dedikdə, müxtəlif partiyaların bir-biri ilə və dövlətlə əlaqə və münasibəti başa düşülür. Aşağıdakı partiya sistemləri vardır:

- 1. Avtoritar partiya sistemləri;**
- 2. Faşist partiya sistemləri;**
- 3. Demokratik partiya sistemləri;**
- 4. Sosialist partiya sistemləri.**

Avtoritar partiya sistemini çox hallarda totalitar partiya sisteminə aid edirlər. Lakin onlar arasında müəyyən oxşarlığın olmasına baxmayaraq, bu sistemlər bir-birindən ciddi surətdə fərqlənilir. Avtoritar partiya sistemində doktrinada və eləcə də siyasi praktikada hakim amil kimi dövlət əsas götürülür. Burada partiya geniş ictimai hərəkət formasında mövcud olur. Rəhbər dövlət orqanlarının siyasətini kütlə müdafiə edir. Burada digər partiyalar məhdud miqyasda olsalar da, mövcuddurlar. Avtoritar partiya sistemi siyasi rejimlər paraqrafında geniş izah olunmuşdur.

Faşist partiya sistemi ilk dəfə 1919-cu ildə İtaliyada keçmiş cəbhəçilərin millətçi yarımhərbi dəstələri şəklində meydana gəlmişdir. 1922-ci ilin oktyabrında faşistlər “Roma üzərinə yürüş” təşkil edərək, öz başçıları Mussolinini baş nazir təyin etdilər.

“Faşist” italyanca “fascio” sözündən olub dəstə, birlik deməkdir. Kapitalizmin ümumi böhranı şəraitində meydana gəlmiş ən mürtəce siyasi cərəyanlardan biridir. İfrat irticaçı və təcavüzkar qüvvələrin mənafeələrini təmsil edir. Qatı millətçilik, irqi ayrı-seçkilik, işğalçılıq siyasəti yeridir. Faşizm ümumi cəhətləri ilə yanaşı, siyasi və millitarist qüvvələrin üstünlük dərəcəsiindən asılı olaraq, müxtəlif forma ala bilər. Məsələn, millitarist qüvvələrin üstünlüyü hərbi-faşist rejimi ilə nəticələnir.

Faşizm ideologiyasının əsasını özündən əvvəlki mürtəce təlim və nəzəriyyələr təşkil edirlər. Bunlara irqi ideyalar, antisimit baxışlar, geosiyasi təlimlər, antidemokratik nəzəriyyələr aid edilə bilər. Faşist partiya sistemi bir tərəfdən irqlərin qeyri-bərabərliyini, “fürerlik”, “total dövlət” prinsiplərini irəli sürür, digər tərəfdən isə “xalq birliyindən”, milli qürurdan dəm vurur. Mürtəce faşist partiya sistemi İtaliya, Almaniya, Portuqaliyada, Çili, CAR, Salvador, Paraqway, Haiti ölkələrində hökm sürmüşdür.

Hal-hazırda ABŞ-da, AFR-də, İtaliya və Rusiyada müxtəlif neofaşist qruplaşmalar mövcuddur.

Demokratik partiyalar sisteminə aşağıdakı əlamətlər xasdır: a) *hakimiyyətin mənbəyi ümumxalq seçkiləridir*; b) *partiya hakimiyyət uğrunda daim mübarizə aparır*; v) *əksəriyyət səsi toplayan partiyalar parlamenti və hakimiyyəti təşkil edir*; q) *leqal partiyalar mövcuddur*; d) *ölkədə baş verən fəvqəladə və digər prinsiplial siyasi məsələlərdə partiyalar arasında razılıq əldə edilir*.

Burjua-demokratik partiya sistemlərində ikipartiyalı və çoxpartiyalı sistemlər mövcuddur.

Müasir politoloqlar ikipartiyalı sistemin spesifikliyi baxımından, üç cəhəti qeyd edirlər: o, birbaşa ümumi seçkilərdə partiyalardan birinin parlamentdə yerlərin əksəriyyətinə sahib olmasını avtomatik surətdə təmin edir; öz növbəsində parlament çoxluğu məlum müddətdə hökumətdə fəaliyyət göstərmək imkanı verir; Nazirlər Kabinetinin sabitliyini təmin edir və hakimiyyəti möhkəmləndirir. Belə ikipartiyalı sistem ABŞ və İngiltərəyə aiddir.

Çoxpartiyalı sistemlərdə bir çox hallarda hakimiyyət boşluğu yaranır. Nəticədə koalision hökumət təşkil olunur. Belə hökumət isə həmişə özünün qeyri-stabilliyi ilə səciyyələnir. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Fransada, xüsusən İtaliyada bu cəhət çox qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Çoxpartiyalı sistemi adətən demokratik amil kimi səciyyələndirirlər. U.Çörçill bu sistemi tənqid edərək yazırdı ki, “demokratiya idarəetmənin ən pis növüdür, ancaq təəssüflər olsun ki, bəşəriyyət bundan yaxşısını yaratmayıb”. O, çox güman ki, burada çoxpartiyalı sistemdə bəzən aktual siyasi problemlərə dair qərarların qəbul edilməsinin ləngiməsini nəzərdə tuturdu.

Dünyada artıq partiyaların çoxluğu demokratizmin göstəricisi hesab olunmur. Partiyalar həddindən artıq olarlarsa, bu zaman xalqın iradəsinin ifadə edilməsi çətinləşir. Seçkilərdə səsəlin bölünməsi baş verir, bu isə təkrar seçkilərə aparıb çıxarır. Partiyaların çoxluğu seçicilərin marağını müəyyən qədər azaldır.

Çoxpartiyalı siyasi sistemlərdə, bir çox partiyanın mövcudluğu şəraitində bu və ya digər müddətə hakimiyyətin

ancaq bir partiyanın əlində olması mümkündür. Hakim partiyanın həmişə səhvini tutan, daim onun hakim səlahiyyətini şübhə altına almağa cəhd edən tənqidçiləri müxalifət qüvvələri adlandırırlar. Hakim partiya hakimiyyətdə öz nümayəndələrinin aparıcı mövqeyini təmin edir. Hakimiyyət orqanları ilə müxalifət arasında mübarizə gedir, müxtəlif təzahürlərə malik olur.

Avropada və ümumiyyətlə inkişaf etmiş dünya ölkələrində hakimiyyət uğrunda iki və ya üç partiya mübarizə aparırlar. Böyük Britaniya və ABŞ-da iki, Almaniyada iki-üç partiya hakimiyyəti ələ almaq üçün mübarizə edirlər.

Sosialist partiya sistemi əksər hallarda hegemon rol oynayır. Bu sistem SSRİ-də - ən qüdrətli sosialist dövlətində həyata keçirilə bilmədi. Oktyabr inqilabının ilk illərindən etibarən Sovet Rusiyasında sol esərler və başqaları çox çalışsalar da, çoxpartiyalı sistem qərarlaşa bilmədi, bolşeviklər bütün müxalifətçi partiyaları yasaq etdilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış yeni şəraitdə sosialist ölkələrinin əksəriyyətində sosialist partiya sistemi həyata keçirildi. Ümumiyyətlə, sosialist partiya sistemi əslində çoxpartiyalılıqdan kənarında olmuşdur. Bu sistemdə demokratik partiya sisteminə xas olan demokratik prinsiplər burada qərarlaşa bilməmişdir. Sosialist partiya sistemi kommunist partiyasının aparıcı rolunu etiraf edirdi. Həmin sistemdə oxşar cəhətlər olduqca çox idi. Məhz buna görə də sosialist partiya sistemini totalitar rejimdə olan təkhakimiyyətlik prinsipini reallaşdıran partiyalar sistemə aid etmək olar.

Son məlumatlara əsasən dünyada 2000-dən çox partiya

mövcuddür. Bu partiyaların sayı 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra artmağa başladı. Bildiyimiz kimi, Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Bolqarıstan kimi keçmiş sosialist ölkələrində, habelə keçmiş SSRİ-yə daxil olan on beş müttəfiq respublikada partiyaların sayı olduqca çoxdur. Partiyaların yaranması prosesi davam edir. Respublikamızda Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş partiyaların sayı 30-dan çoxdur. Məhz həmin partiyaların bir çoxu, demək olar ki, tam formalaşmışdır. Belə partiyalardan “Müsavət Partiyası”nı, “Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası”nı, “Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası”nı, “Yeni Azərbaycan Partiyası”nı, “Azərbaycan Demokratik Partiyası”nı və s.-ni göstərmək olar.

Bu partiyaların fəaliyyət istiqamətləri bir-bindən fərqlidir. Bunların bir qismi özlərinin məhdud mənafelərindən çıxış edir, Azərbaycan gerçəkliyinin irəli sürdüyü suallara düzgün cavab tapa bilmir. Lakin əmin olmaq olar ki, respublikamızda məlum problemlər tədricən həll olunacaq, partiyalar sivil ölkələrin partiyaları kimi xalqa xidmət etməyə əsas istiqamət seçəcəklər. Lakin seçilən yollar və vasitələr bir-birindən fərqlənəcəkdir.

X FƏSİL

DEMOKRATIYA

§ 1. Demokratiya anlayışı

“Demokratiya” yunan sözü olub (demos-xalq, kratos-hakimiyət), xalqın hakimiyəti deməkdir. İlk dəfə bu anlayış Qədim Yunanıstanda meydana gəlmiş və sonralar digər xalqların dillərinə daxil olmuşdur; demokratiya sözünü ilk dəfə Fukudidi işlətmişdir. Lakin Periklin adı ilə bağlı tarixdə qalan ilk demokratiya qədim Afina dövlətində meydana gəlmişdir. Deməli, demokratiya quldarlıq quruluşunda bizim eradan əvvəl IV əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış və inkişaf etmişdir. Quldarlıq dövründə demokratiya diktaturaya, tiraniyaya qarşı mübarizə şəraitində inkişaf edirdi. Afinada, Spartada meydana gəlmiş demokratik dövlət quruluşunu buna misal göstərmək olar. Demokratiya quldarlıq quruluşunda təşəkkül tapsa da, heç də qullar üçün nəzərdə tutulmamışdır. Demokratiyanın gətirdiyi bəhrələr elə quldarların özlərinə çatırdı. Orta təbəqə olan politiyaya demokratiyadan bir balaca pay düşürdü. Maraqlı burasıdır ki, demokratiyanı əldə bayraq edən demokratlar (Yunanıstanda Perikl, Lisandr, Romada Oktavian Avqust, Sezar və başqaları) sonradan diktatorlara çevrildilər.

Demokratiya tarixi hadisədir, cəmiyyətin inkişafı və tarixi mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi ilə dəyişir. Sınıflı cəmiyyətdə demokratiya dövlət forması kimi hakim sinfin iradəsinin təzahürüdür.

Deməli, cəmiyyətin təşkilinin demokratik formalarının meydana gəlməsi tarixin dərin qatlarına gedib çıxır. Demokratiyanın ilkin ünsürləri bəşəriyyətin yaranması ilə yanaşı meydana gəlmişdir. İbtidai icma cəmiyyətində insan üçün azadlıq və hüquq bərabərliyi əsas meyar idi. Cəmiyyətin icma-qəbilə təşkili xalq hakimiyyətinin həm birbaşa formasından (yəni icmanın bütün üzvlərinin ümumi iclası), həm də nümayəndəli formasından (ağsaqqallar və başçıların iclası) istifadə edirdi. Məhz bunu demokratiyanın ilkin cücrətiləri hesab etmək olar. Deməli, demokratiya quldarlıq quruluşunda, sinifli cəmiyyətdə yaranmış olsa da, onun sistemləri hələ ibtidai icma quruluşu dövründə təşəkkül tapmışdı. Müasir etnoqrafik tədqiqatlarda demokratiyanın insanların bərabər şəkildə təmasının, onların özünü dərk etməsinin və tərəkkürünün, şəxsi ləyaqətinin inkişafına stimül yaradaraq, insan nəslinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını təsdiqləyən tutarlı materiallar mövcuddur. Bununla bərabər demokratiyanın bir sosial hadisə kimi tarixi inkişafın müəyyən pilləsində meydana gəldiyini iddia edən və inandırıcı faktlara əsaslanan nəzəriyyələr vardır. Demokratiyanın başlanğıc pilləsinin müəyyənləşdirilməsinə münasibət onun mahiyyətinə, məna tutumuna yanaşmadan asılı olaraq, öz həllini tapa bilər. Demokratiya dövlət forması kimi qəbul edilərsə, onda demokratiyanın dövlətlərin meydana gəlməsindən sonra ortaya çıxması haqqında iddianın sübutuna ehtiyac qalmır. Demokratiya təkcə dövlət forması kimi deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin sosial təşkili forması kimi başa düşüldükdə, onda onun başlanğıcının yuxarıda qeyd edildiyi

kimi, sinifli cəmiyyətdən qabaq mövcud olduğunu göstərmək olar.

Sosial hadisə kimi demokratiya Qədim Yunanıstanda polis həyatı kimi başa düşülürdü. Orada bizim müasir anlamda başa düşdüyümüz dövlət mövcud deyildi. Dövlət (polis) insandan özgələşmişdi. İnsan yalnız polisdə mənə kəsb edirdi. Dövlətə aid olan qərarların hamısı meydanlarda qəbul edilirdi. Bu mənada qədim siyasi sistemdə qeyri-dövlət idarə forması mövcud idi. Orada təşəkkül tapan demokratiya mühüm qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların iştirakını nəzərdə tutur və onunla başa çatırdı. Təsadüfi deyildir ki, həmin demokratiya aqora, yəni vətəndaşlar respublikası adlanırdı. Vətəndaş olmayanların (qulların) siyasi həyatda iştirak etmək hüququ yox idi.

Qədim yunan mütəfəkkirləri həmin siyasi praktikadan çıxış edərək, “demokratiya” məfhumunu dövlət formaları haqqında təlimə müncər edirdilər. Onların fikrinə görə, demokratiya cəmiyyətin müəyyən siması deyil, dövlət hakimiyyətinin xüsusi təşkili forması idi.

Bizim eradan əvvəl beşinci əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot ilk dəfə olaraq demokratiyanın bərabərliyə əsaslanan dövlət kimi başlıca əlamətlərini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

- 1. Vəzifələrin püşk atmaq yolu ilə tutulması;**
- 2. Məmurların öz işləri, o cümlədən maliyyə vəzifələri haqqında hesabat verməsi;**
- 3. Müzakirəsi tələb olunan işlərin xalq məclisində olması.**

Qədim yunan mütəfəkkirlərinin heç də hamısı demok-

ratiya tərəfdarı olmamış və ya demokratiyanı düzgün izah edə bilməmişdir. **Platon oxlokratiyanı demokratiyanın yeganə düzgün forması hesab etmişdir.** Onun fikrincə, demokratiya qara camaatın hakimiyyətidir, qara camaat isə heç bir qanunla razılaşmır və yaxud onu başa düşmür, kortəbii qərarlar qəbul edir, bütün hallarda özbaşınalıq edir. Platon qeyd edirdi ki, demokratiya elə bir quruluşdur ki, onun çərçivəsində istədiyini hər şeyi etmək olar. Ona görə də o, demokratiyanın əleyhinə olmuşdur. Digər yunan filosofu Aristotel də demokratiyanın əleyhinə çıxır və onu dövlət həyatının təhrif olunmuş forması hesab edirdi. Aristotel demokratiyanı özündə birləşdirən “politiya” anlayışını irəli sürmüşdür.

Qədim demokratiyanın digər formaları öz ifadəsini qədim Roma dövlətində tapmışdır. Roma demokratiyasının meydana gəlməsi demosların aristokratiya ilə mübarizəsinin kəskinləşməsi kimi qiymətləndirilir. Bu mübarizə sayəsində b.e.ə. 470-ci ildə qanunvericilik səlahiyyətinə qadın olan plebey yığıncaqları təşkil edilirdi. Aristokratiyanın nəzarəti altında olan xalq yığıncaqları tam demokratikləşdirildi. Siyasi həyatda tribunaların rolu getdikcə möhkəmlənirdi, onlar toxunulmaz şəxsiyyət hesab olunurdu. Onlar konsulların sərəncamlarını, Senatın qərarlarını dayandıran “Veto” hüququna malik idilər. Bu tribunaya Xalq tribunası adı verilmişdi. Konsul hakimiyyəti sanki çarı, senat aristokratiyanı, xalq tribunası isə xalq hakimiyyətini təcəssüm etdirirdi.

Qədim Romada qüvvədə olan ostrakizm prinsipi isə ayrı-ayrı görkəmli adamların ətrafında partiyaların ya-

ranmasının qarşısını alırdı. Sonralar isə senzuralar təsisatı adlanan xüsusi orqan yeni qəbul olunmuş qanunların əvvəllər qəbul olunmuş və polisın fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edən qanunlara və qaydalara uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayırdı. Xalqın hakimiyyətdə iştirakına şərait yaradılması nöqteyi-nəzərindən Roma demokratiyası Afina demokratiyası səviyyəsinə yüksələ bilməsə də, o, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin mənafeyini dövlət hakimiyyətində təmsil edən institutların təsis edilməsi nöqteyi-nəzərindən özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Feodalizm cəmiyyətində demokratiyanı feodal əsarətindən azad olan və seçilən hakimiyyət orqanları (posadnik, mer və başqaları) tərəfindən idarə olunan, özünü idarə edən şəhər icmaları təmsil edirdi. O dövrdəki şəhər dövlətlərində idarəetmə yuxarı təbəqəyə aid idi. Bu cür demokratiya azlıq təşkil edirdi. Bununla belə bəzi şəhər dövlətlərində demokratik üsul-idarələr mövcud olmuşdur.

Orta əsrlərdə demokratiyadan danışırkən qeyd etmək lazımdır ki, İslam dünyasında da demokratik üsul-idarə mövcud olmuşdur. Bu üsul-idarə VII əsrdə qeyri-adi istedadla, zəka və qabiliyyətə malik olan **Məhəmməd Peyğəmbər (570-632)** tərəfindən ilk dəfə həyata keçirildi. Belə ki, o, Ərəbistanda bir-biri ilə ədavət saxlayan icmaların məslək birliyi ilə təşkilini alovlandırdı. Tanınmış görkəmli siyasi və dövlət xadimi C.Nehru bu haqda belə demişdir: *“İslam özü ilə insanlara qardaşlıq ideyası və bütün müsəlman olanların hamısının bərabərliyi ideyasını da gətirmişdir. Demək olar ki, xalqa müəyyən dərəcədə demokratiya verilmişdir”*.

Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra seçilən əsas dörd xəlifə demokratiyanı qorumağa çalışmışdır; onlar birbaşa demokratik yolla seçilmiş şəxslər, ərəblərin və İslamın ucalıq təməlini qoymuş görkəmli siyasi rəhbərlər idi. Onlar yüksək mövqe tutmalarına və xilafətin qüdrətinin artmasına baxmayaraq, sadə həyat tərzini keçirir, cah-cəlalı və dəbdəbəni bəyənmişdilər. İslamda demokratiya müvafiq illərdə hakimiyyətdə olan xəlifələr **Əbubəkr (632-634)**, **Ömər (634-644)**, **Osman (644-659)** və **Əli (659-663)** üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda da demokratiya yaranıb inkişaf etmişdir. Məzdekizm və Xürrəmilik hərəkatları buna parlaq misaldır.

Babək başda olmaqla Xürrəmilər bərabərhüquqlu dövlət yaratmaq ideyasını irəli sürmüş və belə azadlıq dünyası uğrunda mübarizə aparmışlar. Onlar qismən də olsa, bu demokratik prinsipləri qərarlaşdırmağa bilmişlər.

Orta əsrlərdə avtoritar monarxiya rejimlərinin qərar tutması ilə xalq hakimiyyəti ideyası siyasi həyatdan kənarlaşdırıldı. “Demokratiya” ifadəsi isə leksikondan çıxarıldı. Lakin monarx hakimiyyətinin sıxışdırılması, onun xalqın mənafeələrinə xidmət göstərməyə məcbur edilməsi ideyasını və cəhdlərini orta əsrlərin siyasi tarixini xarakterizə edən əsas amillərdən biri hesab etmək olar. Elə bu cəhət yeni dövrdə demokratiyanın yeni formalarının bərqərar olmasında özünəməxsus rol oynamışdır.

Orta əsrlərdə, XI-XII əsrlərdə demokratiya haqqında təsəvvürlər və dövlət idarəçiliyi taktikası əsas etibarilə liberalizmin təsiri altında formalaşdı. Dövlətin mülki cə-

miyyətlə və vətəndaşla qarşılıqlı münasibətlərinə, azlığın hüquqlarının müdafiə edilməsində, bütün insanların siyasi cəhətdən bərabərliyinin bəyan edilməsində liberalizm prinsipləri əsas rol oynayırdı.

Liberalizm prinsipləri ilk dəfə İngiltərə siyasi sistemində öz əksini tapmışdır. Monarx hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş liberallaşdırma 1215-ci ildə Azadlığın Böyük Xartiyasının qəbulu ilə nəticələndi. Bununla da liberal demokratiyanın reallaşması praktiki olaraq həyata keçirildi.

Liberal demokratiyanın əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Hakimiyyətin subyekt kimi xalqın mülkiyyət sahələri ilə eyniləşdirilməsi;

2. Şəxsiyyətin muxtariyyətinə üstünlük verilməsi;

3. Dövlətin səlahiyyətlərinin və ictimai asayişin qorunması;

4. Hakimiyyətin demokratikləşdirilməsi və tarazlaşdırılması mexanizminin yaradılması.

Yeni dövrün antik demokratiya ideyaları üzərində köklənmiş demokratiya nəzəriyyəsi, xalqın bütövlüyü, tamlıq prinsipi Ş.L.Monteskye və C.Lokk tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onlar tamlıq prinsipindən çıxış edərək, əzəldən xalqda ümumi iradənin formalaşdığını və həmin ümumi iradə ilə hakimiyyət nümayəndələrinin fəaliyyətinin eyniliyini əsaslandırdılar.

J.J.Russo ilk dəfə demokratiya təlimində suverenlik prinsipinə xüsusi yer ayırmış və onu demokratiyanın əsas müddəası hesab etmişdir. O, qeyd edirdi ki, xalqın ümumi iradəsi mövcuddur və bu iradə toplantılarda ifadə olunur.

Russonun ideyaları 1791-ci il Fransa Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.

Russo tərəfindən yeni dövrün formulə edilmiş klassik demokratiya nəzəriyyəsi İ.Şumpetr tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır; onun fikrincə, formalaşdırılmış ümumi iradə əslində xalqın ümumi iradəsini ifadə etməyə də bilər. Ona görə ki, ümumi iradənin formalaşmasında xalq deyil, liderlər əsas rol oynadığı üçün, ümumi iradə siyasi prosesin hərəkətverici qüvvəsi deyil, məhsuludur. İ.Şumpetrin fikrincə, demokratiya xalqın idarəçiliyi ola bilməz, xalq yalnız hökuməti seçə bilər. O, sonra qeyd edir ki, demokratiya fərdlərin xalqın səsi uğrunda rəqabət mübarizəsi nəticəsində hakimiyyətə can atmasına imkan yaradan təsisatlanmış bir sistemdir.

İ.Şumpetr demokratiyanın normal fəaliyyəti üçün aşağıdakıları göstərmişdir:

1. Dövlət vəzifələrinə seçilmək üçün xalqın layiqli nümayəndələri olmalıdır;

2. Xalqın başa düşə biləcəyi qərarlar qəbul edilməlidir;

3. İdarəçilik işi yüksək məsuliyyətli bürokratiyaya həvalə edilməlidir.

Siyasi mədəniyyəti yüksək olan özünənəzarət mexanizmi olmalıdır. Yeni dövrdə elə hesab edirdilər ki, ictimai cəhətdən mühüm qərarların qəbul olunması demokratiya deməkdir. Hər hansı bir dövlətdə əgər bu haqda müvafiq qanun yox idisə, o, demokratik ola bilməzdi. Məhz buna görə də J.J.Russo qeyd edirdi ki, ingilis xalqı yalnız parlament seçkisi günü azad olur, sonra xalq yenə kölə kimi

yaşayır. Müasir demokratiya nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında fransız politoloqu və dövlət xadimi **A.Tokvilin (1805-1859)** böyük xidməti olmuşdur. Tokvil qeyd edirdi ki, demokratiya öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir. **Birincisi**, mütləq monarxiyanın yaranmasıdır. Müəyyən bir mərhələdə bütün monarxiyalar mütləq olur. Bütün bunlar, görünür, bir ümumi səbəbdən irəli gəlir. Ümumi səbəb cəmiyyətin bir vəziyyətdən başqasına, feodal bərabərsizliyindən demokratik bərabərliyə keçməsidir. Bu mərhələ bir əsr davam etmişdir. **İkinci** mərhələ inqilablar dövrü ilə başlanır. İnkilablar mütləqiyyəti süpürüb atır. Lakin onun irsini, mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətini saxlayır. Bundan sonra keçmiş rejimin devrilməsi və feodal imtiyazlarının tamamilə ləğv edilməsi, bərabərlik ideologiyasının təntənəsi, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən öz məqsədlərinə xidmət etmək üçün istifadə edən, sadəcə alətə çevirən dövlət hakimiyyətinin görünməmiş dərəcədə güclənməsi başlanır. Bu nəhəng sosial hakimiyyət şəksizdir. O, demokratik despotizm adlandırılan tiraniyanın xüsusi bir formasıdır.

Tokvil demokratiyanı cəmiyyətin idarə edilməsində bir forma kimi deyil, bir proses kimi başa düşürdü. Onun fikrincə, hər bir kəsin qanuna tabe olması demokratiyanın həyata keçməsidir.

Tokvilin ideyalarının bir çoxu öz dövrünü xeyli qabaqlamış və müasir burjua cəmiyyətində özünü doğrultmuşdur. Onun mülahizələri demokratiya nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsində rol oynamışdır.

R.Tauna, E.Viqfors XX əsrin əvvəllərində yazırdılar ki,

sosial-iqtisadi bərabərsizliyin bazar iqtisadiyyatı sistemi demokratiya üçün bir bələdir, təhlükədir. Lakin sonralar bu fikrin doğru olmadığı sübut olundu.

Müasir dövrdə bir çox Qərb politoloqları belə hesab edirlər ki, bazar iqtisadiyyatı demokratik quruluş yaratmaq üçün əsas şərtidir. Bununla belə, demokratiya ilə bazar iqtisadiyyatı arasındakı birbaşa əlaqə bəzi politoloqları razı salmır. Onlar qeyd edirlər ki, Afinada bazar iqtisadiyyatı yox idi, ancaq Afina dövləti demokratik idi. Əksinə, Almaniyada bazar iqtisadiyyatı var idi, lakin Almaniyada fəşizm yarandı. Amerikalı politoloq S.Hattinqton yazır ki, əgər iqtisadiyyatın modernləşməsi yeni siyasi təşkilatların yaradılması ilə müşayət olunmursa, onda iqtisadi tərəqqi dağıdıcı qüvvə kimi çıxış edir. Nəticədə üsyan və yaxud inqilab baş verir və diktatura yaranır. Digər Amerikalı alim Q.Almond özünün 1963-cü ildə yazdığı "Vətəndaş mədəniyyəti" adlı əsərində göstərirdi ki, demokratiya hər şeydən əvvəl yüksək siyasi mədəniyyətə möhtacdır. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, siyasi mədəniyyət demokratiyanın yaradılmasında əsas şərtidir. Görkəmli Amerika alimi **B.Mor** isə yazır ki, nə iqtisadi inkişaf demokratiyada aparıcı rol oynayır, nə də mədəniyyət demokratiya üçün əsas şərtidir. Morun fikrincə, cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesində siniflərarası qarşılıqlı münasibətlər demokratiyanın yaranması üçün mühüm amildir.

Müasir empirik siyasi elmin elitasına daxil olan tanınmış amerikalı politoloq R.İnqlhart qeyd edirdi ki, sabit demokratiyada iqtisadi, siyasi və mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri öz əksini tapmışdır. İqtisadi inkişaf yalnız o zaman

demokratik təsisatların həyat qabiliyyəti üçün dayağa çevrilir ki, o, sosial strukturda və siyasi mədəniyyətdə demokratiya üçün lazım olan dəyişikliyə gətirib çıxarır. İqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan siyasi mədəniyyət demokratiyanın sabitliyi ilə sıx bağlıdır. Demokratiyanın sabitliyi xeyli dərəcədə iqtisadiyyatın səviyyəsi ilə bağlıdır.

İnqləhartın söylədiyi fikirlər bir daha sübut edir ki, demokratiyanın təşəkkülü prosesinin tarixinə istinad edərək, demokratiyanın ancaq kapitalizmlə əlaqədar olduğunu söyləmək düzgün olmaz.

Görkəmli holland politoloqu Liipyart parlament demokratiyası rejimlərinin tədqiqatçısı kimi tanınır. O, mövcud demokratik rejimləri iki yerə bölür və belə hesab edir ki, onlar: **1) hökumət hakimiyyətinin çoxpartiyalılıq səviyyəsinə görə və 2) dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşmə səviyyəsinə görə fərqlənir.** O, qeyd edir ki, demokratik rejimlərin hər biri majoritar (bir-birini hakimiyyətdə əvəz edən iki partiya), yaxud konsensus (proporsional-nümayəndəlik) kimi səciyyələndirilə bilər. Eyni zamanda demokratik rejimlərin hakimiyyətin mərkəzləşməsi səviyyəsinə görə qiymətləndirilməsi unitar və federal rejimləri fərqləndirməyə imkan verir. Plüralizm səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, rejim də konsensus formasına bir o qədər uğurla uyğunlaşır.

Amerikanın tanınmış ictimai xadimi və ABŞ-in dördüncü prezidenti Ç. Medison plüralist demokratiya konsepsiyasının tərəfdarı idi. O göstərirdi ki, müvafiq sistemdə demokratiyanın səviyyəsi siyasi prosesdə iştirak edən qrup-

ların miqdarından asılıdır. Medison qeyd edirdi ki, siyasi həyatda öz mənafeləri olan qruplar nə qədər çox olarsa, onlardan hər hansı birinin üstün olması şansı bir o qədər az, onların müdafiəsi üçün təminatlar isə bir o qədər güclü olar. O, siyasi prosesi ayrı-ayrı fərdlərin deyil, qrupların siyasi mənafeələrinin qarşılıqlı təsiri kimi başa düşürdü. Plüralizm tərəfdarları sübut etməyə çalışırdılar ki, xalq idarəsi adlanan bir şey abstraksiyadan başqa bir şey deyildir. Onlar belə düşünürdülər ki, dövləti xalq idarə edə bilməz. Siyasi səhnəyə bir fərd çıxır, o, hökumət vəzifələrini tutmaq üçün mübarizə aparır, xalq isə bu və ya digər bir namizədə səs verir, sonra isə fərdlər birləşib dövləti idarə edirlər.

Demokratik dövlətin mahiyyəti mülki cəmiyyətə xidmət edən dövlətin olmasındadır. **Demokratik dövlət hər şeydən əvvəl fərdi, qrup, milli, sinfi, mədəni və s. ziddiyyətləri tənzim etmək, sosial mənafeələri əlaqələndirmək üçün bir vasitədir.** Bu vasitə də iki yolu nəzərdə tutur:

Birinci yol müəyyən mənafeələr, münaqişə və konsensus qrupunun geri çəkilməsi, bəzən də güzəştə getməyə məcbur edilməsidir. Siyasi inteqrasiyanın bu yolu zor tətbiq etməyə tələbat yaradır. Lakin zor tətbiq etməklə məsələ həll olunmur. Onda ikinci yola ehtiyac yaranır; konsensus cəmiyyətdə arzu edilməz münaqişələri aradan qaldırmaq vasitəsi kimi müxtəlif mənafeələrin və onların daşıyıcılarının olmasını təbii bir hal kimi qəbul edir və onları düzgün əlaqələndirməyə çalışır. Konsensus siyasi fəaliyyətin bütün iştirakçılarını razı salan ümumi prinsiplərə, dəyərlərə əsaslanır və siyasi münaqişələrin həllində ümumi razılığın mümkünlüyünü təmin edir.

ABŞ-ın Kolumb Universitetinin professoru C.Sartori demokratiya nəzəriyyəsinə münasibətdə cəmiyyətdə mümkün olan yekdilliyin üç səviyyəsini göstərir:

- 1. Cəmiyyət səviyyəsində konsensus;**
- 2. Rejim səviyyəsində konsensus;**
- 3. Siyasət səviyyəsində konsensus.**

Politologiyada müxtəlif alimlər demokratik sistemi müəyyən edən şərtləri aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Belə alimlərdən biri, amerikalı R.Dalın fikri maraqlıdır. R.Dalın fikrincə, bu və ya başqa bir sistemi demokratik edən iki əsas amil vardır. Birinci amil sistemin aşkarlığı (açıq olması), ikincisi orada bəhsləşmənin olmasıdır. O, belə hesab edirdi ki, sistemin aşkarlığı cəmiyyətdə hadisələrin müzakirə edilməsi səviyyəsini, bəhsləşmə isə orada müxalifətin nə qədər güclü olmasını göstərir.

Partisepasiya (iştirak deməkdir) nəzəriyyəsinin tərəfdarları demokratiyanın təmin edilməsi üçün çıxış yolunu ictimai həyatın bütün sahələrinin "total siyasiləşməsi" ideyasında görürlər. Onlar qeyd edirlər ki, demokratiya siyasi prosesdə iştirak edənlərin sayından asılıdır. Ona görə də bu nəzəriyyəyə partisepasiya demokratik nəzəriyyəsi və yaxud iştirak nəzəriyyəsi də deyilir.

Eyniyyət nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikrincə, təmsilçilik, səlahiyyətlər, aralıq hakimiyyət strukturlarının yaradılması həqiqi demokratiyaya zidd olan amildir. Xalq iradəsi ilə aralıq (hakimiyyət) eyni, uyğun olmalıdır. Burada tam uyğunluq yaratmaq, əlbəttə mümkün deyildir. Ona görə də vəzifə dövlət hakimiyyətini xalqın iradəsinə maksimum yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Demokratik rejimi qurmaq üçün partiya sistemi fəaliyyət göstərməlidir. Tarixi təcrübə göstərir ki, yaxşı təşkil olunmuş, cəmiyyətdə real zəminə əsaslanan partiyaların fəaliyyəti, demokratik qanunlarla tənzimlənən siyasi proses təkcə siyasətçilərin deyil, bütün cəmiyyətin, insanların öz fəaliyyətidir. Demokratiya üçün əsas şərt odur ki, insanlar seçməyi öyrənsinlər, bacarsınlar.

Bütün yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırsa, demokratiyanın tarixi tipləri və formalarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Demokratiyanın tarixi tipləri:

1. *İbtidai icma demokratiyası;*
2. *İbtidai icma quruluşundan quldarlıq quruluşuna keçid dövründə yaranmış "hərbi" demokratiya;*
3. *"Hərbi" demokratiya ilə ibtidai icma demokratiyasını özündə birləşdirən Şərq demokratiyası;*
4. *Antik demokratiya. Qədim yunan və Roma mərhələsi;*
5. *Burjua demokratiyası;*
6. *Burjua liberal demokratiyası;*
7. *Proletar demokratiyası və yaxud proletar diktaturası demokratiyası;*
8. *Xalq milli və ya inqilabi demokratiyası.*

Demokratiyanın tarixi idarəetmə formaları:

1. *Qəbilə və icma özünüidarə (tayfa özünüidarə) forması;*
2. *Hərbi icma, tayfaların vəçəsi və tayfa konfederasiya forması;*
3. *Xalq yığıncağı olan şəhər özünüidarə forması;*

4. *Qədim yunan və Roma demokratik forması (yunan polisi, erkən xristian icmaları);*
5. *Qərbi Avropanın şəhər kommunaları: şəhər və kənd özünüidarəsi. Zadəgan nümayəndəliyi demokratiyası;*
6. *Parlament respublikası forması;*
7. *Prezident respublikası, konstitusiyalı monarxiya forması;*
8. *Paris Komunası, Sovetlər forması;*
9. *Xalq demokratik və milli demokratik formalar.*

§ 2. Demokratik prinsiplər

Demokratiyanın ən əsas prinsipi qanunun aliliyinin rəhbər tutulması və plüralizm yolu ilə dövlətin idarə edilməsidir. Bunlar aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- 1. Hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipi;**
- 2. Çoxpartiyalılıq sisteminə şərait yaratmaq prinsipi;**
- 3. Mərkəzçilikdən qaçmaq prinsipi;**
- 4. Söz və mətbuat azadlığı prinsipi.**

Bu prinsiplər dövlətin idarə edilməsində əsas plüralist demokratik prinsiplərdir. Antik demokratiya siyasi prosesdə xalqın roluna üstünlük vermiş, klassik demokratiya fərdin rolunu əsas götürmüş, plüralist demokratiya isə hərəkətverici qüvvəyə uyğun olaraq, çoxluğa istinad edir.

Demokratiyanın əsas prinsiplərindən biri çoxluğun idarə etməsi prinsipidir. Burada xalq suverenliyi əsas ideyadır. Bu prinsipi rəhbər tutan demokratiyada iki əsas dövlət forması mövcuddur:

**Milli demokratiya;
Sosial demokratiya.**

Müasir şəraitdə demokratiyanın 1) separativ demokratiya və 2) elitar demokratiya nəzəriyyəsi siyasi praktikada həyata keçirilməkdədir.

Separativ demokratiya nəzəriyyəsinə görə, real demokratiya xalq təmsilçiliyi hakimiyyətinin yaradılması ilə mümkündür. Bu prinsipdə demokratik prosesin iştirakçılarının dairəsi məhdudlaşdırılır.

Elitar demokratiya xalqın razılığı ilə elitanın idarə etməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipdə xalqın rolu elitanın formalaşmasında, onun demokratik mexanizminin yaradılmasında və tərkibinin müntəzəm yeniləşdirilməsində özünü göstərir.

Demokratiyanın ən başlıca prinsiplərindən biri hakimiyyətin funksiyalarının bölüşdürülməsi prinsipidir. Bu prinsipə əsasən hakimiyyətdə qanunverici, icraedici və məhkəmə sistemi müstəqil fəaliyyət göstərir.

Demokratiya idarə üsulu üçün harmoniyalılıq əsas şərtidir. Demokratik dövlət yaratmaq üçün çoxpartiyalılıq sistemindən istifadə olunmalıdır. Çoxpartiyalılıq prinsipi heç də tam demokratik dövlət demək deyildir. Olduqca vacibdir ki, ölkədə azad seçkilər keçirilsin. Mühüm demokratik prinsiplərdən biri də cəmiyyətin siyasi həyatında vətəndaşların azadlıqları və məsuliyyətlərinin qarşılıqlı vəhdətidir; şəxsiyyətin azad, şüurlu və könüllü surətdə obyektiv zərurəti qəbul etməyə hazır olması və bu istiqamətdə hərəkət etməsidir. Azad fəaliyyət yalnız zərurətin dərk edilməsində həyata keçir. Obyektiv olanla subyektiv

meylin vəhdəti, şəxsiyyətin azadlığı, öz gündəlik davranışında sosial zərurətə uyğun hərəkət etməsi mühüm şərt-dir. Azadlıq və zərurətin fərdi şüurda qarşılıqlı əlaqəsi şəxsiyyətin azadlığı və məsuliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin azadlığı və məsuliyyəti bir-birindən ayrılmazdır. Cəmiyyətin hər bir üzvünün məsuliyyəti olmadan onların azadlığı mümkünsüzdür. **Məsuliyyət obyektiv şəraitin dərk edilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədin tələbinə uyğun fəaliyyət metodunun seçilməsi və məqsədi həyata keçirməyin zəruriliyi deməkdir. Məsuliyyət azadlığı istiqamətləndirir və azadlıqdan əmələ gəlir.**

Məsuliyyət hissi, fərdin, cəmiyyət üzvlərinin şüur və davranışında siyasi, hüquqi əxlaqi tələblərin obyektiv məzmunu demokratiya şəraitində formalaşır. Obyektiv məzmun şəxsiyyət tərəfindən dərk edilərək, onun şüurunun əlamətinə çevrilir. Bu da insanın hərəkət və davranışına məsuliyyət hissi, şüurlu münasibət yaradır. Obyektiv məzmun subyektiv forma alır. Cəmiyyətlə şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, onun davranış və şüurluluğunun cəmiyyətdə mövcud olan normalara uyğunluğu, şəxsiyyətin məsuliyyətli olması üçün mühüm şərt-dir.

Məsuliyyət və azadlığın vəhdəti qanunvericiliyin ümumi əsasını təşkil edir. Vətəndaşların azadlıq və vəzifələrinin vəhdəti yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin konstitusiyalarında öz aydın ifadəsini, əksini tapır. İnsanların azadlıqları və hüquqları, onların öz vətəndaşlıq borclarını məsuliyyətlə yerinə yetirməsi mühüm demokratik prinsiplərin necə reallaşdırılmasından asılıdır. Lakin şəxsiyyətin

hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmaq da demokratiyanın tələbidir.

Qərb demokratiyasının sənədlərində hər bir şəxsin azadlıq və hüquqlarını, eyni zamanda dövlətin mənafeələrini nəzərə almaq kimi vətəndaşlıq özünü göstərmişdir. Amerikanın “Hüquqlar haqqında bil”, Fransada burjua inqilabı dövründəki “İnsan və vətəndaş hüquqlarının deklorasiyası” kimi sənədləri misal çəkmək olar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 1949-cu ildə “İnsan hüquqlarının ümumi deklorasiyası”nda da insanların hüquq və azadlıqlarının onların bəşəriyyət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətindən, öz vəzifələrini yerinə yetirməsindən asılılığı göstərilmişdir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının toxunulmazlığı haqqında müddəalar 1975-ci ildə Helsinkidə və 1990-cı ildə Parisdə keçirilən Avropa Təhlükəsizlik Şurasının müşavirələrində imzalanmış sənədlərdə öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Burada insan hüquqlarına və azadlıqlarına, o cümlədən din və əqidə, vicdan və fikir azadlığına hörmət bütün dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafı, sülhün, ədalətin, əmin-amanlığın təmin edilməsi ilə sıx əlaqələndirilmişdir.

Demokratik prinsiplərin beynəlxalq aləmdə qorunmasında və möhkəmləndirilməsində 1993-cü ildə İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Konfransın qəbul etdiyi Vyana bəyannaməsi, sonralar Budapeşt və Lissabon sammitində imzalanmış sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Demokratik prinsiplərin qorunması, vətəndaşların hüquq və azadlıqları demokratik hüquqi şüurun inkişafından çox asılıdır. İctimai şüurun formalarından biri olan

hüquqi şüur sosial-iqtisadi və eləcə də başqa münasibətləri spesifik formada əks etdirir. Şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı asılılığı hüquqi şüurun əlamətlərindən biridir. Azadlıq və məsulluğun, hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı asılılığı əsrlər boyu bütün sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə etiraf olunmuş məlum məsələdir. Hal-hazırda yeni yaranmış müstəqil dövlətlərdə demokratik prinsiplərin qorunub saxlanılmasını müasir mərhələdə onun inkişafının ən mühüm amillərdən biri hesab etmək olar.

Cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında demokratik prinsiplərə riayət edilməsinin ən mühüm meyarı ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. İnsanların sosial gerçəkliyin hadisə və faktlarına, müxtəlif qrupların və ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyətinə münasibətini gizli və ya açıq şəkildə ifadə etməsi ictimai rəyin öyrənilməsinə zəruri edir. İnsanların, partiya və təsisatların fəaliyyətində ictimai rəyin rolu böyükdür. İctimai rəy fərdlərin, qrupların, sosial təsisatların fəaliyyət və davranışında səciyyəvi cəhətlərin üzə çıxarılmasına imkan verir və müxtəlif formalarda (məsələn, tələblər, tövsiyələr hazırlanması, aktual problemlərə, xalqın xüsusi maraq göstərdiyi məsələlərə münasibətin bildirilməsi və s.) təzahür edir. İctimai rəyin öyrənilməsi insanların fikirlərinin kütləvi şəkildə aşkar olunması deməkdir. İnsanların fikirləri, mövqeləri demokratik prinsiplərin qorunmasında, inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır. Eyni zamanda bu fikirlər, mövqələr birbaşa demokratiya və nümayəndəli demokratiya vasitəsilə həyata keçirilir. Deməli, ictimai rəy demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Demokratik prinsiplərin başlıca üstünlüklərindən biri onların açıq-aşkar olmasındadır. Məlum olduğu kimi, demokratik ölkələrin tarixi tərəqqisində siyasi həyatda aşkarlığın olması və onun inkişafının xüsusi xidməti vardır. Aşkarlıq cəmiyyətin demokratikləşməsinə və sosial-iqtisadi tərəqqiyə istiqamət verən mühüm amillərdən biridir. Cəmiyyətdə mənəvi mühitin tənzimlənməsi və sağlamlaşması üçün aşkarlığın olması vacib, zəruri şərtidir. Aşkarlıq bürokratik idarə üsullarının ləğv edilməsinə, müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmlənməsinə köməklik edir. **Aşkarlıq dövlət və ictimai təşkilatların fəaliyyətində açıqlıq və düzgünlük cəmiyyətin əsas problemlərinin demokratik həllində ictimai rəyin təsirli və fəal iştirakı formasıdır.**

Tənqid üçün bağlı zonaların olmaması, geniş diskussiyaların keçirilməsi aşkarlıq şəraitinin ünsürləridir. Buraya eyni zamanda şəxsi mövqeyi ifadə etmək hüququ, hər bir fikrə hörmətlə yanaşmaq vəzifəsi, fikirlərin sərbəst mübadiləsi və s. aiddir. Aşkarlığın hər hansı insan qrupunun inhisarına çevrilməsi qeyri-normal haldır. Aşkarlığa birtərəfli yanaşmaq düzgün olmazdı. Aşkarlıq hüquqi cəhətdən ölkənin konstitusiyaya normaları və qanunvericilik vəsi-tələri ilə möhkəmləndirilir və inkişaf etdirilir.

Demokratik prinsipləri həyata keçirməkdə əsas amillərdən biri də qanunun aliliyi prinsipidir. Qanunun aliliyi mövcud qanunların aşağıdan-yuxarı və yuxarıdan-aşağı cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən bərabər qaydada həyata keçirilməsidir. İnsanlar bu prinsipi qoruyub saxlamaqla demokratiya üçün əsaslı zəmin yaradırlar. Qanun

hər bir ölkə vətəndaşı üçün eynidir və hamı onun keşiyində durmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər keçmişdə, istərsə də müasir dövrdə tam demokratik dövlətin qurulması ideal olaraq qalmaqdadır. Demokratiya istər ibtidai icma, antik quldarlıq dövründə, istərsə də müasir dövrdə nisbi xarakter daşıyır. O, həmişə ideal olaraq qalacaqdır. Demokratiya, sözün tam mənasında həmişə idealdan başqa bir şey olmayacaqdır. Kimsə ona lap yaxınlaşa bilər, kimin üçünsə o, həmişə üfəqdə işləyəcəkdir, ona doğru aparıcı yollar yaxşı, yaxud pis olacaqdır, lakin ona tamamilə nail olmaq heç vaxt mümkün olmayacaqdır.

XI FƏSİL

PARLAMENT

§ 1. Parlament anlayışı

“Parlament” fransız sözü olub, danışmaq deməkdir. Qanunverici hakimiyyət orqanı olan parlament hakimiyyətin demokratikləşməsi uğrunda aparılan mübarizə nəticəsində meydana gəlmişdir. Monarxın mütləq hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, hakimiyyətdə tarazlaşdırma mexanizminin işə düşməsi qanunverici orqan kimi parlamentin yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin hazırladı. Parlament həm təmsilçi orqan kimi, həm də qanunverici orqan kimi səciyyəlenir. Dövlət idarəçiliyi sistemində nəinki əhəmiyyətli struktur olması, habelə demokratiyanın həlledici amili rolunda çıxış etməsi onun mühüm xassələrindən irəli gəlir.

Parlament ilk dəfə XIII əsrdə İngiltərədə nümayəndəli hakimiyyət kimi meydana gəlmişdir. Son vaxtlara kimi Fransada məhkəmələr də parlament adlanırdı. Parlamentin meydana gəlməsi bütün dövrlər üçün İngiltərədə ənənəvi olan hakimiyyət uğrunda mübarizənin XIII əsrdə yeni forma kəsb etməsi ilə bağlıdır. XIII əsrdə öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışan ingilis feodalları yerli feodal səlahiyyətlərinin artırılması məqsədini güdən separatçı tələblər əvəzinə, kral hakimiyyətindən narazı qalan bütün təbəqələri - cəngavərləri, şəhər əhalisini, sənətkarları öz ətrafında birləşdirərək, mərkəzi idarəçilik sistemində

mövqələrini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəyə başladılar.

Yerli iri feodallarla orta təbəqə arasında gedən hərbi çekişmələr 1215-ci ildə “Azadlığın böyük xartiyasının” imzalanması ilə başa çatdı. Bu imzalanmış sənəd kralın öz təbələri ilə hərtərəfli əlaqələrini, münasibətlərini yeni formada tənzimləyirdi. Bu sənəd 59 maddədən ibarət idi. Ölkənin idarə olunmasında “Azadlıq xartiyası”na seçilmiş 25 ən iri barondan ibarət komitə əsas rol oynayırdı. “Azadlıq xartiyası”nın 14-cü maddəsində insan hüquqlarının qorunmasından, 61-ci maddəsində isə əsasən dövlətin idarə olunmasında kralın fəaliyyətindən bəhs edilirdi.

1258-ci ildə kral III Henrix “Azadlığın böyük xartiyası”na əhəmiyyət vermədiyindən münafişə baş verdi; həmin münafişədə İngiltərənin bütün əhalisi iştirak edirdi. Münafişənin aradan qaldırılması üçün kral 1258-ci ildə Oksford parlamentində 24 barondan ibarət komissiya yaratmağa məcbur oldu; baronlarla kral arasında müqavilə bağlandı. Həmin müqaviləyə əsasən İngiltərədə bütün hakimiyyət 15 barondan ibarət seçilən şuraya verildi. Kralın fəaliyyətinə seçilmiş şura tam nəzarət edirdi. Həmin şura yüksək vəzifəli şəxsləri vəzifəyə qoymaq və azad etmək hüququna malik idi. Parlament iclasları ildə üç dəfə çağırılırdı; həmin icaslarda 30 baron (onlardan 15-i şuranın üzvləri, 15-i isə icmadan seçilmiş baronlar idi) iştirak edirdi. 1265-ci ildə parlamentdə hər qraflıqdan 4, böyük şəhərlərin isə hər birindən 3 nümayəndə iştirak edirdi.

1297-ci ildə artıq İngiltərədə parlament formalaşdı. Bundan sonra kralın yanında çağrılan şuralar, habelə baronların digər yığıncaqları parlament adlandırıldı.

Artıq 1297-ci ildən sonra İngiltərədə parlament lordlar və nümayəndələr palatasına bölündü. Beləliklə, iki palataya bölünən parlament xalq təmsilçilərindən ibarət nümayəndələr palatasının olması sayəsində daha demokratik orqana çevrildi.

Parlamentin aşağı palatasının üzvləri cəngavərlər, ticarətlə məşğul olan şəhərlilər idi, yuxarı palatada isə yüksək rütbəli məmurlar, din xadimləri təmsil olunmuşdu. İngiltərədə XV əsrdə parlament daha da təkmilləşdi və onun səlahiyyətləri xeyli genişləndi.

1302-ci ildə Avropanın ən qabaqcıl ölkələrindən sayılan Fransada da Baş ştatlar çağırıldı. Lakin İngiltərədən fərqli olaraq, Fransada Baş ştatlar məşvərətçi orqan olduğundan onun siyasi hakimiyyətə aidiyyəti yox idi.

Azərbaycanda parlamentin yaranması Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, son dövrlərə təsadüf edir. Azərbaycan Rusiyada gedən tarixi proseslərlə bağlı idi. Azərbaycan müstəqil ölkə olmadığı üçün burada parlament yarana bilməzdi. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı ərəfəsində Qafqaz respublikalarını idarə edən çar canişinliyinin əvəzinə xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı. Bu komitə bütünlükdə Qafqaz respublikalarının şəhər və qəsəbələrində seçkilər keçirərək, xalq hakimiyyəti orqanları yaratmışdı. Bunun nəticəsində Azərbaycanda Milli Komitə meydana gəlmişdi. Moskvada keçirilməli olan Müəssislər Məclisinə hətta nümayəndələr də seçilmişdi. Oktyabr inqilabının

baş verməsi ilə bağlı Rusiya hökumətilə əlaqələr kəsildi. 1917-ci il 10 noyabrda xüsusi komitənin təşəbbüsü ilə Tiflisdə çağrılan müşavirədə komitənin fəaliyyətinə xitam verildi. Eyni zamanda Zaqafqaziya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziya Seymi təşkil edildi. Faktiki olaraq buraya seçilmiş 40 Azərbaycan deputatı ölkənin idarə olunmasında başlıca rol oynayırdı.

Lakin Zaqafqaziyada yaradılmış Seym və onun yaratdığı hökumət uzunömürlü olmadı və ola da bilməzdi. Seymdə erməni daşnakları və gürcü menşevikləri Azərbaycandan fərqli olaraq, tam müstəqilliyin elan edilməsində və onun saxlanılmasında qətiyyətsizlik etdilər. Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il 16 mart tarixli iclasında Türkiyə əraziləri hesabına Ermənistan muxtar dövlətinin yaradılması tələbi irəli sürülmüşdü. Öz növbəsində Türkiyə də 1918-ci il 3 mart sülh müqaviləsinə əsasən Batum, Ərdəhan və Kars torpaqlarını tələb edirdi. 1918-ci ilin mart ayında Bakıda, Şamaxıda və digər yerlərdə erməni-rus hərbi birləşmələrinin törətdikləri müsəlman qırğınları Zaqafqaziyada sülh danışıqlarını ciddi surətdə çətinləşdirdi. Seymdə artan ixtilaflar və fikir ayrılığı 1918-ci il may ayının 26-da Zaqafqaziya Seyminin bağlanması ilə nəticələndi.

1918-ci ilin 28 mayında Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycandan olan deputatlardan ibarət fraksiyası "Azərbaycan Milli Şurası"nı e'lan edərək, Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaradılması haqqında bəyanat verdilər.

Azərbaycanda Milli Şuranın yaranması Azərbaycan parlamentinin əsasını qoydu. Beləliklə, 1918-ci il noyabr

ayında Bakıda keçirilən Milli Şurada 120 deputatdan ibarət parlament yaradılması qərara alındı. **1918-ci il 7 dekabrda Bakıda ilk dəfə olaraq Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə Azərbaycan parlamentinin açılışı oldu.** Parlamentdə əslində 120 deputat iştirak etməli idi, lakin 95 deputat iştirak edirdi. Parlamentdə müsavatlardan 32, sosialist fraksiyasından 11, ittihadından 11, əhrardan 10, erməni fraksiyasından 10, bitərəflərdən 7, rus fraksiyasından 5, müstəqil fikirlilərdən 4 və başqa millətlərdən 5 millət vəkili iştirak edirdi.

Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə üçüncü hökumət yaradılıb formalaşdırıldı. Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə 1919-cu ilin aprelində dördüncü hökumət təşkil olundu. Həmin il dekabrın 24-də Nəsim bəyin rəhbərliyi ilə beşinci kabinet yaradıldı.

Azərbaycanın yaradılmış ilk parlamenti 17 ay yaşadı, 1920-ci il 27 apreldə Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu parlamentin fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb oldu. 1991-ci il 18 oktyabrda yenidən Azərbaycan özünün müstəqilliyini elan etdi. Bundan sonra Azərbaycan parlamenti müstəqil fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu parlamentdə keçmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 360 deputatından 50 nəfəri Ali Sovetdə yaradılmış Milli Məclisdə təmsil olundu. Məclis qanunvericilik aktlarının hazırlanıb qəbul olunmasında mühüm rol oynadı. Milli Məclisin yaradılması keçmiş hakimiyyətlə demokratik qüvvələr arasında gedən mübarizənin nəticəsi idi. 25 millət vəkili müxalifəti, 25 millət vəkili isə hakimiyyəti təmsil edirdi. Əslində Milli Məclis Ali Sovetin əvəz olunması idi və o, daimi fəaliyyət göstərən qanunverici orqana çevrilmişdi.

1995-ci il 12 noyabrda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası parlamentin təşkilini yeni qayda ilə formalaşdırdı. Milli Məclis beş il müddətinə seçilmiş deputatlardan ibarət olub, təkpalatalı parlament kimi fəaliyyət göstərir. Respublikamızda qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə, İqtisad Məhkəməsinə, Ali Məhkəməni təyin edir. Baş nazirin təyin edilməsinə razılıq verir. Nazirlər Kabinetinə etimad göstərilməsi məsələsinə baxır. Prezidentin impiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması səlahiyyətinə malikdir.

Milli Məclisin daimi komissiyaları aşağıdakılardır:

- 1. Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komissiyası;**
- 2. Təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri daimi komissiyası;**
- 3. İqtisadi siyasət daimi komissiyası;**
- 4. Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya məsələləri daimi komissiyası;**
- 5. Aqrar siyasət daimi komissiyası;**
- 6. Sosial siyasət daimi komissiyası;**
- 7. Regional məsələlər daimi komissiyası;**
- 8. Elm və təhsil məsələləri daimi komissiyası;**
- 9. Mədəniyyət məsələləri daimi komissiyası;**
- 10. İnsan hüquqları daimi komissiyası.**
- 11. Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyası və sair.**

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz işini ildə iki dəfə çağırılan sessiyaları vasitəsilə həyata keçirir.

§ 2. Parlamentin formaları və fəaliyyəti

Parlamentlər bir qayda olaraq birpalatalı və ikipalatalı olurlar. Federativ quruluşlu dövlət-lərdə ikipalatalı parlament olur. Federativ döv-lətlərdə bir tərəfdən ölkə anlayışı, digər tərəfdən federasiyanın subyektləri anlayışı ehtiva olunur. Məsələn, Rusiyada və Amerika Birləşmiş Ştatlarında ikipalatalı parlament mövcuddur. Keçmiş SSRİ-də də ikipalatalı Ali Sovet - Millətlər Soveti və İttifaq Soveti mövcud olmuşdur. Federativ ölkələrdə olan ikipalatalı parlamentdə palatalardan biri bütünlükdə ölkənin təmsilçiliyi prinsipi, digəri isə millətlərin (subyektlərin) təmsilçiliyi prinsipi əsasında formalaşır.

Federativ dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin yaradılması tarixi ABŞ-da parlamentin yaradılması dövrünə təsadüf edir. Parlamentdə təmsil edilmə məsələsi üzrə razılığa gələ bilməyən konvent iştirakçıları (Filadelfiya) parlamentin iki palatasını yaradaraq, qanunverici orqanda həm bütün millətin, həm də hər bir ştatın təmsil olunması prinsipinin gerçəkləşməsinə nail oldular. Bundan sonra ABŞ-da ikipalatalı parlament təşəkkül tapdı. İkipalatalı parlamentdə iki əsas şərt nəzərdə tutulur. Birincisi, federasiya subyektləri onların miqyasından və əhalisinin sayından asılı olmayaraq palatada eyni hüquqa malik olurlar. İkincisi isə həm federasiya subyektlərinin təmsil olunduğu, həm də millətin təmsil olunduğu palatalar eyni hüquqa malikdirlər. İkipalatalı parlament sistemi təkcə federativ dövlətlərdə deyil, eyni zamanda unitar dövlətlərdə də olur. Belə parlament hələ XVI əsrdə ilk dəfə federativ dövlət ol-

mamışdan qabaq İngiltərədə təşəkkül tapmışdı. Həmin parlament o vaxtkı İngiltərədə aristokratiyanın mənafelərinin qorunması nöqteyi-nəzərindən formalaşmışdı. Əslində demokratik meyilli aşağı palatanın kral hakimiyyətinə təzyiqinin qarşısını almaq məqsədi ilə yuxarı palata yaradılmışdı, yəni iki palata: lordlar palatası və aşağı palata fəaliyyət göstərirdi. Bu da sonralar tədricən öz funksiyasını itirdi. Lakin buna baxmayaraq, formal da olsa, unitar dövlətlərdə (məsələn, Norveç və İslandiya) ikipalatalı sistem saxlanılır.

Birpalatalı parlamentin fəaliyyəti məlum səbəblərə görə ikipalatalı parlamentin fəaliyyətindən fərqlənir. Lakin o da öz iş qaydasını müəyyən edir və müvafiq orqanlarını yaradır.

Ümumiyyətlə, həm birpalatalı, həm də ikipalatalı parlamentlərin həll etdiyi məsələlər dairəsi kifayət qədər genişdir, rəngarəngdir.

XII FƏSİL

SEÇKİ

§1. Seçki sistemi

Demokratiyanın həyata keçirilməsində seçki sistemi çox mühüm rol oynayır. Hakimiyyətin idarə edilməsində xalqın özünün iştirakı ilə keçirilən seçki sistemi həlledici amildir. Seçki sistemi hələ qədim dövrlərdə təşəkkül tapmışdır; xalq özünün ən ləyaqətli, vicdanlı, vətənpərvər nümayəndəsinin onu təmsil etməsini məqsədəuyğun saymışdır.

Ümumi seçki hüququ əsasında həyata keçirilən seçkilər müasir demokratiyanın atributu kimi qəbul edilir. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində ümumi seçki hüququna əsaslanan seçki sisteminin meydana gəlməsi demokratiya uğrunda mübarizənin genişlənməsi ilə bağlıdır. Ümumi seçki hüququnun həyata keçirilməsi prosesini müasir dövrdə də tam reallaşmış hal hesab etmək heç də düzgün olmazdı. Ümumi seçki hüququnun məzmunu haqqında ədəbiyyatda tam yekdil fikir qərarlaşmamışdır. Əslində məntiqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda, ümumi seçki hüququ anlayışı vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanında bu və ya digər formada iştirakıdır. Hər bir ölkədə seçki həyata keçirilərkən müəyyən məhdudiyyətlərə rast gəlinir. Ona görə də ümumi seçki hüququnun mahiyyətini daha geniş, daha aydın təsəvvür etmək üçün onu praktikada həyata keçirilən bu və ya digər xarakterli məhdudiyyətlərə malik

seçki hüququ ilə müqayisə etmək zərurəti ortaya çıxır.

Müasir seçki hüququnun ümumi səciyyəsi bu məhdudiyyətlərin tam aradan qaldırmasını təmin edə bilməse də, onların minimuma endirilməsi tələbini irəli sürür. Müasir şəraitdə müəyyən seçki məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsi demokratiya prinsipləri ilə tam uzlaşmasa da, ümumi seçki hüququ xalq hakimiyyətini həyata keçirməyin hamı tərəfindən qəbul edilən üsulu hesab edilir. Bu halda bəzi məqamlar nəzərə alınmalıdır:

Birincisi, demokratik imici ilə seçilən ölkələrdə seçki əvvəllər olduğu kimi, geniş xalq kütləsinin səsvermədən uzaqlaşdırılması demək deyildir;

İkincisi, maraqlı burasıdır ki, seçkilərdə kim seçir. Seçən bütün məsələləri müəyyən mənada həll edir;

Nəhayət, üçüncüsü, seçki senzinin tətbiqi seçkinin hüquqi təsirini artırmış olur və ölkə həyatında seçkiyə daha diqqətlə yanaşılır.

Müasir ümumi seçki hüququnu müşayiət edən məhdudiyyətlər həm aktiv, həm də passiv seçki hüququ sahəsində özünü biruzə verir. Aktiv seçki dedikdə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının seçilməsi üçün xalq kütləsinin səsvermədə iştirakı nəzərə alınır. Ayrı-ayrı fərdlərin xalq nümayəndələri orqanlarına, digər seçkili vəzifələrə öz namizədlərini irəli sürməsi kimi imkanları isə passiv seçki hüququna aid etmək olar. Demokratik ölkələrdə yaş senzi, vətəndaşlıq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məhdudiyyətlər aktiv seçki hüququna daxildir. Passiv seçki hüququ sahəsində məhdudiyyətlər daha genişdir.

Xalqın iradəsini ifadə etmək üsulu olan səsvermə ümu-

mi seçki hüququnun həyata keçirilməsində ən vacib vasitələrdən biridir. Xalqın siyasi iradəsini üzə çıxartmaqda, hakimiyyət strukturlarına öz təmsilçilərini seçməkdə səsvermə əsas yer tutur. Demokratiya inkişaf etdikcə səsvermə texnikası da inkişaf edir və daim təkmilləşir. Əhalinin səsvermədə iştirakına dünya demokratiya praktikasında iki baxış formalaşmışdır: **1-cisi, seçicilərin hüququ, 2-cisi isə seçicilərin vəzifəsi.**

Səsvermədə seçicilərin hüququ əsasən xalq suverenliyi nəzəriyyəsinə əsaslanır. Hər bir vətəndaş suveren müstəqil bir fərd kimi səsvermədə iştirak etmək hüququna malikdir. Vətəndaşın səsvermədə iştirakının seçicinin vəzifəsi kimi qəbul olunması milli suverenlik nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, suverenliyin daşıyıcısı ayrı-ayrı fərd, insanlar deyil, siyasi birliyi ifadə edən millətdir. Səsvermədə iştirak seçicilərin hüququ olaraq nəzərdən keçirilirsə, onda səsvermə könüllülük prinsipi ilə aparılmışdır. Əgər səsvermədə iştirak vəzifə hesab edilirsə, onda bu, təbii olaraq, məcburilik prinsipinə əsaslanmalıdır.

Əhalinin müəyyən bir hissəsinin səsverməyə laqeyd münasibəti inkişaf etmiş demokratik dövlətlərin qarşılaşdıqları problemlərdən biridir. Səsvermədə iştirak etməmək hadisəsinə absenteizm deyilir. Absenteizmi aradan götürmək üçün hələ antik Yunanıstanda müəyyən tədbirlər görürdülər. Səsvermədə kim iştirak etmirdisə, cərimə ödəməli idi, kim iştirak edirdisə, ona mükafat verilir. Müasir səsvermədə absenteizm bir neçə ölkələrdə ciddi problemlərlə qarşılaşdığından, məsələn, Türkiyə, Yuna-

nıstan, Belçika, İtaliya, Lüksemburq kimi dövlətlər səsvermədə iştirak etməyi vətəndaşlıq vəzifəsi kimi qanuniləşdiriblər. Həmin ölkələrdə səsvermə məcburidir. Seçkidə iştirak etməyənlər simvolik olaraq cərimələnirlər.

Demokratiyanın həyata keçirilməsini təmin edən seçki mürəkkəb bir prosesdir. Demokratiyanı genişləndirmək üçün seçki prosesindən mütləq istifadə olunmalıdır. Lakin seçki prosesi hələ demokratiyanın həyata keçirilməsi demək deyildir. Keçmiş SSRİ-də, eləcə də digər sosialist ölkələrində keçirilən seçkilər tam formal xarakter daşıyırdı. Hətta seçilən deputatın fəaliyyəti belə reallıqdan kənar idi. Qeyri-demokratik seçkilərin keçirilməsi zəif inkişaf etmiş ölkələrdə özünü başqa cür biruzə verir. Məsələn, Latın Amerikasında son yüz il ərzində keçirilən qeyri-demokratik seçkilər - dörd yüz dəfə dövlət çevrilişi ilə nəticələnmişdir. Demokratik prinsiplər səsverməni aparmaq üçün aşağıdakı prinsiplərdən səmərəli istifadə etmək zəruridir:

- 1. Xalqın seçmək hüququna malik olması;**
- 2. İcra orqanlarının seçki ilə seçilməsi;**
- 3. Bərabər seçki hüququnun tətbiqi;**
- 4. Seçkilərin obyektiv gedişatına nəzarət edilməsi.**

Seçki hüququnun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan şərtlərdən biri də səsvermənin təşkili formasıdır. Seçki forması səsvermə prosesini həyata keçirmək üçün tətbiq edilən konkret seçki sistemi anlayışı ilə ifadə edilir. Seçki sistemi səsvermə prosesinin seçkili orqanda yerlərin seçicilərin iradəsinə uyğun olaraq ədalətli təmsil edilməsi texnologiyası, yəni texniki tərəfi deyildir. Əslində o, öl-

kənin siyasi rejiminin xarakterindən, siyasi sistemindən, sosial-etnik tərkibindən, habelə həyata keçirilən dövlət siyasətindən çox asılıdır.

Seçkinin dünya praktikasında iki əsas sistemi məlumdur:

1. Majoritar (fransız sözü olub, çoxluq deməkdir) sistem;

2. Proporsional (mütənasib nümayəndəlik deməkdir) sistem.

Bundan başqa bəzi hallarda bir çox ölkələrdə adları çəkilən sistemlərin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə əks etdirən qarışıq seçki sistemi forması da mövcuddur.

Seçki sistemi tətbiq edilərkən həmin dövlətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Azlığın nümayəndəli orqanda təmsil edilməsi, onların ölkə həyatında real mövqeyinin adekvat şəkildə əks olunması majoritar seçki sistemində müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Proporsional seçki sistemi isə, əksinə, azlığı və çoxluğu nümayəndəli orqanda onların real mövqeyinə uyğun şəkildə əks etdirmək üçün əlverişli şərait yaradır. Seçki sistemində majoritar və proporsional təmsilçilik sayəsində nəticə etibarilə hakimiyyətdə olan nümayəndələrin seçilməsinə daha çox imkan yaranır.

Qarışıq seçki sistemlərinin meydana gəlməsi hələ qədimdən son vaxtlara qədər davam edən bir prosesdir. Bu sistemdə seçki prosesinin bütün incəliklərinə məhəl qoyulmadan sadə çoxluq metodu ilə nümayəndəli orqana üzvlər seçilməsi forması həyata keçirilirdi. Bu seçki sistemində əslində birincə yerə çıxan seçilirdi. Belə ki, adi səs

çoxluğu ilə irəli çıxan xalq nümayəndəsi seçilmiş hesab olunurdu. **Lakin dövlətlərdə demokratiya inkişaf etdikcə qarışıq seçki sistemi tədricən öz funksiyasını itirdi və ilk dəfə olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Avropa ölkələrində proporsional seçki sistemi tətbiq edilməyə başladı. Proporsional seçki sistemi ilk dəfə 1891-ci ildə İsveçrədə, 1893-cü ildə Belçikada, 1906-cı ildə Finlandiyada, 1908-ci ildə İsveçdə tətbiq edildi. Lakin proporsional seçki sistemi Avropadan kənarında yayılmadı, ona üstünlük verilmədi. Tədricən majoritar seçki sisteminə üstünlük verildi.**

Majoritar seçki sisteminin əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, millət vəkillərinin sayına uyğun olaraq dairələr olur və hər bir dairədən bir millət vəkili seçilir. Bəzən elə hallar olur ki, majoritar seçki sistemi çoxmandatlı dairələr üzrə də aparılır. Çoxmandatlı dairələr formalaşdırıldıqda onda millət vəkillərinin parlamentdə yerlərinin sayı az olur.

Majoritar seçki sistemində əsas prinsip ondan ibarətdir ki, təkmandatlı seçki dairəsində seçicilərin səsinin çoxunu toplayan namizəd parlamentdə təmsil olunmaq hüququna malik olur. Bu seçki sistemində təmsil olunmaq hüququnun qazanılması bir sıra konkret formalarda həyata keçirilir. Burada nisbi çoxluğa və ya mütləq çoxluğa əsaslanan majoritar seçki sistemləri vardır.

Mütləq çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar seçki sistemində deputat mandatı seçki dairəsində seçicilərin səsinin yarısından çoxunu qazanan namizədə çatır. Yəni 50 faiz üstəgəl bir səs çoxluğu. Lakin burada seçkinin ikinci

tura keçmək ehtimalları olur. Bəzi hallarda səsvermədə iştirak edən namizədlərin sayı iki nəfərdən çox olur; belə hallarda mütləq səs çoxluğunu qazanmaq çətinləşir. Səslər parçalanır və nəticədə seçki ikinci tura keçirilir və bir neçə variant tətbiq edilir. **Birinci** variant ondan ibarətdir ki, deputat mandatı uğrunda mübarizədə əvvəlki səsvermədə ən çox səs toplayan iki namizəd iştirak edir və yarıdan çox səs çoxluğu ilə onlardan biri millət vəkili seçilir. **İkinci** variant isə ondan ibarətdir ki, ikinci tura səsvermədə iştirak edənlərin hamısı buraxılır və bu zaman adi səs çoxluğu prinsipi həyata keçirilir. Adətən ən çox birinci variant tətbiq edilir. Bu variantlardan başqa digər majoritar seçki sistemini də tətbiq edirlər. Bu majoritar seçki sistemi adi səs çoxlu prinsipi adlanır. Ən çox səs toplamış namizəd qalib gəlmiş hesab olunur. Bu seçki sistemində deputat mandatı almaq seçicilərin səslərinin yarıdan çoxunu toplamaqla həyata keçirilir.

Majoritar seçki sistemi yuxarıda deyiləndən başqa, həm də çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Burada seçicilər namizədlərin tərtib olunmuş siyahısına səs verirlər.

Majoritar seçki sisteminə üstünlük verən demokratik dövlətlər ona xas olan aşağıdakı müsbət cəhətlərə əsaslanırlar: Ölkədə qüvvələr nisbətində balans yaradılmasında, parlamentdə daha güclü partiyaların və ya birliklərin üstünlük qazanmasında majoritar seçki sisteminin üstün cəhətləri çoxdur. Siyasi arenada öz gücünü təmsil edə bilməyən partiyalar majoritar seçki sisteminin təsiri altında parlamentdən sıxışdırılıb çıxarılır. Nəticədə bir, iki və ya bir neçə güclü partiya siyasi meydanda qalır və qüvvələr

tarazılığı təmin edilir. Bu partiyalarla sabit hökumət qurulmasına imkan yaranır. Türkiyədə dəfələrlə olan hökumət böhranını buna misal göstərmək olar. Məhz buna görə də demokratik ölkələrdə majoritar seçki sisteminə daha çox üstünlük verilir.

Majoritar seçki sisteminin digər bir üstünlüyü də bundan ibarətdir ki, orada deputatlığa namizədlər seçicilərlə əvvəlcə görüşür, onlara müəyyən vədlər verir və seçildikdən sonra həmin vədləri yerinə yetirməyə çalışırlar. Bir sözlə, deputatla seçicilər arasında ünsiyyət ikitərəfli əlaqədə formalaşır. Bu da ölkə həyatında olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında müəyyən rol oynayır.

Majoritar seçki sisteminin bir sıra çatışmayan cəhətləri də vardır. Bu seçki sistemi nəticəsində formalaşan deputat korpusu cəmiyyətdə qüvvələr nisbətini, mövcud siyasi meyilləri və ictimai mənafeləri tam adekvat əks etdirmir. Qeyd etdiyimiz hökumət sabitliyinin mühüm əsası sayılan güclü parlament qruplaşmaları pərakəndə halda fəaliyyət göstərən, lakin cəmiyyətin xeyli hissəsinin mənafeələrini əks etdirən qüvvələrin sıxışdırılması ilə həyata keçirilir. Müəyyən sosial bazası olan həmin qüvvələr parlamentdə təmsil oluna bilmir. Digər nöqsan cəhət ondan ibarətdir ki, majoritar seçki sistemində seçicilərin səsinin xeyli hissəsi seçkilər nəticəsində öz əksini tapmır. Nəticədə bu və ya digər partiyanın nümayəndələri daha çox səs topladığı halda, daha az səs toplayan partiyanın nümayəndələrinə nisbətən daha az deputat mandatı qazana bilir. Deputat mandatlarının bir-birinə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi odur ki, deputat mandatları dairələr üzrə paylanır və bu

zaman qələbəni təmin edən seçici saylarının böyük və ya kiçik olması heç bir rol oynamır. Əgər majoritar seçki sistemi çoxmandatlı dairə üzrə keçirilərsə, onda deputat yerlərinin sayı ilə toplanan seçici səsləri arasında əkslik daha çox ola bilər.

Majoritar seçki sisteminin digər nöqsan cəhəti odur ki, deputatlar arasında regional mənafeələr üstünlük təşkil edir. Burada seçilmiş deputat öz seçildiyi regiona daha çox üstünlük verməyə məcburdur. Bu da ali dövlət qanunverici orqanı kimi parlamentin roluna təsirsiz qalmır.

Proporsional seçki sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçki çoxmandatlı dairələrdə aparılır. Burada seçicilər partiyalara və partiyaların təqdim etdiyi namizədlərin siyahılarına səs verirlər. Proporsional seçki sistemi müxtəlif ölkələrdə bu və ya digər formada həyata keçirilir. Bütün ölkənin bir seçki dairəsi təşkil etməsi proporsional seçki sistemini səciyyələndirən cəhətlərdən biridir. Burada deputat mandatları partiyalıların topladığı səsə uyğun olaraq bölüşdürülür.

Proporsional seçki sisteminin əsas üstün cəhətləri aşağıdakılardır: **Birincisi**, majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq burada səslərin itkisi olmur. Proporsional seçki sistemində bütün partiyaların heç də hamısı iştirak etmir. Daha güclü, nüfuzlu partiyaların parlamentdə təmsil olunması dünya praktikasında seçki baryeri deyilən prinsip altında həyata keçirilir. Deputat mandatlarının bölgüsündə iştirak etmək hüququnun müəyyən edilmiş seçki baryerini keçdikdən sonra verilməsi bu prinsipin əsas mahiyyətidir. Bir çox ölkələrdə seçki baryeri seçkilərdə iştirak edənlə-

rin ümumi sayının 15%-ə qədərini təşkil edir. Müəyyən edilmiş minimum səs toplaya bilməyən partiyalar parlamentdə təmsil olunmaq hüququ qazanmırlar. Proporsional seçki sistemi seçicilərin müəyyən qisminin parlamentdə təmsil olunmaq imkanının qarşısına majoritar seçki sistemi qədər olmasa da, müəyyən sədd çəkmiş olur. Seçki baryerini keçən partiyaların parlamentdə təmsil olunması onların topladığı səsə, nüfuzuna, mövqeyinə tam adekvat olur, ən başlıcası isə burada qazanılan üstünlük həmin partiyanın ölkədəki qüvvələr nisbətində yerini əks etdirir və parlamentin ədalətli idarəetmə orqanı olmasında mühüm rol oynayır.

Digər üstün cəhət proporsional seçki sistemində partiyaların daimi hegemonluq rol oynamamasıdır. Bu halda regionçuluq kimi mənfi halların qarşısını almağa imkan yaranır, namizədlər deputat mandatını və səlahiyyətlərini bütün ölkə seçiciləri tərəfindən alırlar.

Majoritar seçki sistemi kimi proporsional seçki sisteminin də bəzi nöqsan cəhətləri vardır. Burada partiyaların çox olmasına, xırdalanmasına şərait yaranır. Proporsional təmsilçilik sistemi əsasında keçirilən seçki sistemində bir sıra hallarda parlamentdə müxtəlif partiyaların blokları yaranırsa, onda hökuməti təşkil edirlər. Buna parlaq misal Türkiyədə keçirilən parlament seçkiləridir. Digər nöqsan ondan ibarətdir ki, proporsional seçki sistemində namizədlər arasında ikili ünsiyyət yaranır, nəticədə seçici ilə seçilən millət vəkili arasında əlaqə, demək olar ki, olmur və bu müəyyən narazılıqlar doğurur.

İstər majoritar, istərsə də proporsional seçki sistemində

çatışmamazlıqlar olduğundan əksər ölkələr çıxış yolunu qarışıq sistem deyilən seçki sisteminin tətbiq edilməsində görürlər. Bir sıra ölkələr isə bu çatışmamazlığın aradan qaldırılması yolunu hər iki sistemin həyata keçirilməsində görürlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında majoritar seçki sistemindən istifadə edilir. Azərbaycanda tətbiq edilən seçki sisteminə görə, Milli Məclisə majoritar sistemlə 125 deputat seçilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Milli Məclisin səlahiyyətləri onun ilk iclas günü başlanır və son iclas günü başa çatır. Milli Məclisin deputatlarının səlahiyyətləri yalnız Milli Məclisin səlahiyyəti müddətində qüvvədədir. Seçkilər günü 25 yaşı tamam olmuş və yaşı 25-dən çox olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Milli Məclisə deputat seçilə bilər. 18 yaşı tamam olmuş Azərbaycan vətəndaşı səsvermə hüququna malikdir.

Müasir dövrdə demokratik dövlətlərin ictimai həyatında seçki hüququ və seçkilərin keçirilməsi faktı xalqın siyasi mübarizəsinin geniş yayılmış formasıdır. Ümumi seçki hüququnun cəmiyyətin demokratikləşdirilməsində rolu misilsizdir. Bu hüququn çox mühüm demokratik üsul kimi xalqın mənafələrinin gerçəkləşdirilməsində həlledici rol oynamasının adamlar tərəfindən dərk edilməsi isə xalqın yetkinlik səviyyəsinin göstəricisidir.

Seçkilər dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanlarının seçilməsinə yönəldilmiş kütləvi siyasi kampaniyadır; vətəndaşlar tərəfindən seçilən deputatların fəaliyyətini yoxlamaq üçün olduqca əhəmiyyətli vasitədir. Millət və-

killərinin seçilməsi birbaşa bərabər seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə keçirilir. Seçkilərin azad keçirilməsi qanunla təmin edilir. Əgər hər hansı bir seçiciyə qarşı zor işlətmək, qorxutmaq, aldatmaq və ya rüşvətlə ələ almaq vasitəsilə onun seçmək hüququna maneçilik törədilərsə, onda maneçilik törədən şəxslər qanuni yolla cəzalandırılırlar. Seçki prosesinin başlanğıcında vətəndaşlar, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri və yaşayış yerlərində yaradılan təşəbbüs qrupları tərəfindən namizədlər irəli sürülür, yığıncaqlarda seçkiqabağı platformalar müzakirə olunur. Onlar eyni zamanda müəyyən miqdarda imzalar toplayır və nəticədə həmin namizədlər seçki dairələrində qeydə alınirlar.

Seçkilərin keçirilməsinin qanuniliyini təşkil etmək üçün müxtəlif təşkilatların və siyasi partiyaların nümayəndələrindən ibarət mərkəzi, dairə və məntəqə seçki komissiyaları yaradılır. Seçki komissiyaları seçkilərin seçki hüququ normalarına müvafiq keçirilməsini təmin edirlər. Dairə komissiyalarında qeydə alınmış namizədlərin vəkilləri dairənin seçkiqabağı yığıncaqlarda seçki kampaniyaları dövründə namizədlər haqqında təbliğat işi aparırlar. Seçki günü təbliğat işi qadağandır.

Ümumi seçki hüquqlarının həyata keçirilməsində ictimai rəyin öyrənilməsi demokratik proseduralardan biridir. İctimai rəyin öyrənilməsi prinsipi müasir və aktual məsələdir. Alınan məlumatlardan bu və ya digər sahədə işlərin gedişinin yaxşılaşdırılmasında, qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsində, idarəetmə işinin müxtəlif forma və metodlarının səmərəliliyinin

artırılmasında, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsində, müxtəlif mənfi hallara əhalinin münasibətinin konkretləşdirilməsində və s. geniş istifadə edilir.

Ayrı-ayrı fərdlərin siyasi baxış və mövqeləri toplum halında müəyyən ictimai rəy kimi təzahür edir. İctimai rəy müxtəlif mənafeləri əks etdirdiyindən fərdi xarakter daşıyan siyasi təsəvvür və baxışları sintez edərək, ümumi siyasi rəy formasına gətirib çıxarır. Çox rəngarəng olan siyasi baxışlar və mövqelər üçün əsas olan ümumi məqamlar, ictimai rəy vasitəsilə üzə çıxarılır. Bunun sayəsində cəmiyyətdəki başlıca siyasi meyillər və cərəyanlar müəyyənləşir və inkişaf edir. Beləliklə, ictimai rəyin funksional mahiyyətini kollektiv iradənin siyasi məzmunu təşkil edir.

Vətəndaş cəmiyyəti ilə siyasi cəmiyyətin, yəni vətəndaşlarla hakimiyyətin mənafeələrinin qovuşma nöqtələrini axtarıb tapmaq ictimai rəyin mahiyyətini aydınlaşdıran cəhətlərdən biridir. Vətəndaşların bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar hakimiyyətin mövqeyinə münasibəti ictimai rəydə öz əksini tapır. İctimai rəy statusu o zaman qazanılır ki, hər hansı məsələ ətrafında ifadə edilən fikir ümumi mövqeyi ifadə etmiş olsun. Siyasi meyillərin ümumi axarında üstünlük təşkil edən cərəyanları üzə çıxarmaq demokratik ictimai mühitdə ictimai rəyin mühüm vəzifələrindən biridir. Bunu heç də müəyyən ideya, fikir, baxışlar sisteminin heqemonluğuna haqq qazandırmaq kimi başa düşmək doğru olmazdı.

İnsanların böyük dəstələrinin bu və ya digər siyasi əhəmiyyət kəsb edən məsələ üzrə kütləvi şəkildə ictimai

şüurda ifadə olunan tarixən şərtlənmiş və dəyişkən halı ictimai rəydə özünü biruzə verir. Müxtəlif nöqteyi-nəzərlər azad şəkildə ifadə olunmaq imkanına malikdir və ümumi rəy müxtəlif mövqələrin yaxınlaşması, qovuşma nöqtələrinin axtarılıb tapılması vasitəsilə qərarlaşır. Bu prosesdə müxtəlif, rəngarəng baxışlar və mövqələr vahid ictimai rəyə çevrilir. Başqa sözlə, fərdi siyasi baxışlar və mövqələr müəyyən tərzdə ifadə olunaraq, kollektiv siyasi iradə statusu qazanır və ictimai rəy şəklində ifadə olunur.

§2 Referendum

Demokratik proseduraların biri də ümumxalq müzakirəsi və referendumdur. Ümumxalq müzakirəsi əhalinin iş yerlərində, kütləvi məlumat vasitələrində ümumdövlət səviyyəsində geniş miqyasda təşkil olunur. Həmin müzakirələrdə konstitusiya aktları, deputatların seçilməsi haqqında qanun və s. izah və müzakirə olunur. Referendum latın sözü olub, xəbər verilməli olan deməkdir. Ən mühüm dövlət məsələlərinin ümumxalq səsverməsinə qoyulması kimi qəbul edilən referendum müvafiq ölkənin konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə nizamlanır. Referendumun məcburi və könüllü növləri var. Konstitusiyada göstərilən məsələlər üzrə referendum keçirilməsi məcburidir. Könüllü referendum keçirilməsi qanunverici orqandan asılıdır. Konstitusiyanın qəbulu, yeni müstəqil dövlətin yaradılması məsələsi ilə əlaqədar referendum keçirilə bilər.

Referendum və azad seçkilər xalq hakimiyyətinin ali, birbaşa təzahür formalarıdır.

Azərbaycan Respublikasında seçkilərə - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının seçkiləri aiddir.

Seçki dedikdə, dövlət hakimiyyət orqanları, seçki komissiyaları, seçki blokları və seçici birliklərinin təşkili, seçici siyahılarının tərtibi, namizədlərin irəli sürülməsi və qeydiyyatı, seçqiqabağı təşviqatın aparılması, səsvermə və ona yekun vurulması üzrə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının fəaliyyəti başa düşülür.

Referendum və seçkilər - birbaşa demokratiya institutları kimi məqsəd və subyektlərinə görə çox oxşar, obyektlərinə və nəticələrinə görə, bir-birindən fərqlənirlər. Onların məqsədi eynidir - xalqın iradəsini ifadə etmək; subyektlərinə görə də fərqlənmirlər. Başqa sözlə, referendumda iştirak etmək hüququ olan vətəndaşlar seçkilərdə də iştirak edə bilirlər.

Lakin seçkilərin qaydaları ilə referendumun qaydalarının arasında seçicilərin iradəsini ifadə etdikləri obyektlər baxımından fərqlər mövcuddur. Seçkilər zamanı belə obyekt nümayəndəli orqana deputatlığa namizəd və ya hər hansı vəzifəyə seçilmək üçün namizəd, referendum zamanı isə iradə ifadə edilən obyekt - insan, namizəd deyil, müəyyən məsələ - bütövlükdə dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən qanun qəbul edilməsi, onun ləğv edilməsi və s. ola bilər.

Referendum xalq hakimiyyətinin bariz nümunəsidir. İlk referendumlər və onlara bənzər plebistlər (latın dilində "xalqın qərarı") qədim Roma Respublikası dövrünə təsadüf edir. **Qərbi Avropada ilk referendumlər İsveçrədə**

keçirilib. Hələ 1449-cu ildə Berndə respublikanın maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar ümumxalq sorğusu keçirilib. Müasir dövlətlər arasında da referendum prosedurasının tətbiq edilməsində üstünlük İsveçrəyə məxsusdur. XIX-XX əsrlərdə İsveçrədə konfederasiya səviyyəsində 235-dən çox referendum keçirilib.

Referendumlar ABŞ-da, Fransada, İtaliyada və digər ölkələrdə də keçirilib. Maraqlı haldır ki, Fransanın ilk konstitusiyaları məhz referendum vasitəsilə təsdiq edilib. Azərbaycanda isə ilk dəfə olaraq 1921-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında (Naxçıvanın muxtar vilayət kimi Azərbaycanın tərkibinə daxil olması ilə bağlı) keçirilmiş, öz konstitusion həllini isə 1937-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasında tapmışdır. Bu konstitusiyada ümumxalq səsverməsi (referendum) ümumxalq rəy sorğusu ilə eyniləşdirilirdi. Amma bu anlayışlar tamam fərqlidir. Belə ki, ümumxalq rəy sorğusunun nəticəsi ictimai hakimiyyət və vətəndaşlar üçün məcburi əhəmiyyət kəş etmir.

Referendumun təsnifatı müxtəlif meyarlara görə aparılır:

I. Predmetinə görə:

1) konstitusion referendum - konstitusiyanın qəbulu və ona dəyişikliklər edilməsi ilə əlaqədardır;

2) qanunverici referendum - qanunvericiliklə əlaqədardır;

3) beynəlxalq-hüquqi;

4) inzibati-hüquqi.

Predmentinə görə referendumun başqa növləri də ola bilər. Məsələn, İsveçrədə maliyyə məsələləri ilə bağlı re-

ferendum keçirilir. Fransada isə inzibati ərazi vahidlərinin sərhədlərinin dəyişdirilməsi məsələsi referendumun predmentini təşkil edir.

II. Məcburiliyinə görə:

1) **mütləq (məcburi) referendum** - burada hər hansı bir məsələnin yalnız referendumla həlli nəzərdə tutulur;

2) **Fakultativ referendum** - müafiq məsələlər üzrə referendum keçirilə də bilər, keçirilməyə də. Bunun nəticəsi mütləq hüquqi nəticə hesab olunur;

III. Keçirilmə müddətinə görə:

1) **qanun layihəsinə parlamentdə baxılana qədər keçirilən referendum;**

2) **qanun layihəsinə parlamentdə baxıldıqdan sonra keçirilən referendum;**

IV. Məkana görə:

1) **milli referendum;**

2) **regional referendum;**

3) **yerli referendum.**

Referendum təyin etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Referendum keçirilməzdən əvvəl müafiq subyektlər bu haqda qərar verir. Həmin qərarla referendumun tarixi və referendumda çıxarılan məsələ göstərilir, referendumun maliyyələşdirmə qaydası müəyyən olunur və s.

XIII FƏSİL

SIYASI ŞÜUR VƏ SIYASI MƏDƏNİYYƏT

§ 1. Siyasi şüur

Siyasi həyatın subyektiv tərəfi öz əksini siyasi şüurda tapır. Siyasi şüurun cəmiyyətin həyat fəaliyyətində rolunu dəyərləndirmək çox çətin problemlərdəndir. Çünki o, siyasi mövcudluğun passiv şəkildə inikası deyildir. Siyasi şüur praktikanı qabaqlaya bilər, ictimai-siyasi prosesin inkişafını proqnozlaşdırmağa bilər ki, bu da siyasi həyata, cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin dinamikasına müəyyən təsir göstərə bilər. Bundan başqa, siyasi davranış, ayrı-ayrı adamların, habelə ictimai-siyasi birliklərin fəaliyyətinin xarakteri siyasi şüurun səviyyəsindən çox asılıdır.

Beləliklə, siyasi şüur sosial subyektlər (fərd, qrup, icma və s.) tərəfindən siyasi mühitin dərk olunmasıdır.

Siyasi şüur formaları estetik dəyərlərlə sıx bağlıdır.

Siyasi şüurun aşağıdakı funksiyalarını göstərmək olar:

Tənzimləyici funksiya. Siyasi şüur gerçəkliyin qavranılması əsasında insanların sosial davranışını tənzimləyir. Siyasi şüur həmçinin insanların siyasi ideya, norma, təsəvvür və inamlarının məcmusu əsasında sosial davranışın tənzilənməsində mühüm rol oynayır.

Dərkətmə-məlumat funksiyası. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hər sahədə olduğu kimi, siyasi sahədə də insanlar seçim qarşısında qalırlar. Bütün bunlar, istə-istəməz insanları siyasi aləmi dərk etməyə, siyasi məlu-

mat əldə etməyə sövq edir. Bu əsasda siyasi şüur siyasi bilikləri və məlumatları qavramaqda insanların köməkçisinə çevrilir, onların ictimai-siyasi həyatda öz yerini müəyyən etməsində və düzgün istiqamətlənməsində böyük rol oynayır.

Dəyərləndirmə funksiyası. Siyasi gerçəkliyin dəyərləndirilməsi əsasında insanlar özlərinin siyasi baxışlarını, mövqe və inamlarını müəyyən edirlər.

Səfərbərlik funksiyası. Bu funksiyanın köməyi ilə siyasi şüur insanları siyasi cəhətdən istiqamətləndirilmiş davranışa, özlərinin sosial-siyasi maraqlarını müdafiə etmək xatirinə ictimai həyatda iştiraka sövq edir.

Siyasi şüur müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif formalarda olur.

Siyasi şüurun aşağıdakı səviyələrini göstərmək olar:

Dövlət səviyyəsi. Bu səviyyədə rəsmi siyasətin əsaslandırılması və hazırlanması həyata keçirilir. Dövlət siyasi münasibətləri müxtəlif qanunyaratma mərhələlərini, proqramların konstruksiyasını və s. tənzimləyir. Bu səviyyədə siyasi şüur mövcud siyasi durumu və idarəetmə prinsiplərini müdafiə edir.

Nəzəri səviyyə. Siyasi şüur müxtəlif növlü siyasi xarakterli konsepsiyaları, ideya baxışlarını əks etdirir. Siyasətin nəzəri səviyyədə dərk olunması imkanını verir ki:

a) onun (siyasətin) həm fundamental (strateji), həm də cari (taktiki) məqsəd və vəzifələrini qarşıya qoysun və həll etsin;

b) onların nailiyyətlərinin vasitə və metodlarını müəyyən etsin;

v) *yarlanmış problemlərin həll olunması dövründə təşkilati-siyasi təminatın istiqamətini müəyyən etsin;*

q) *siyasi qərarların və məqsədli proqramların qəbul olunmasında sosial nəzarətin konseptual yanaşmaları hazırlansın;*

d) *siyasi təcrübə əsasında siyasət təhlil edilsin.*

Empirik səviyyə. Bu səviyyədə siyasi şüur təcrübəyə, müxtəlif sosial icmaların siyasi prosesdə iştirakına əsaslanır. Bu səviyyə siyasi gerçəkliyi duyğu, illüziya, təsəvvür və həyəcan formasında əks etdirir.

Adi səviyyə. Bu səviyyə bir tərəfdən empirik səviyyə ilə sıx bağlıdır, digər tərəfdən onunla müqayisədə bir sıra fərqlərə malikdir. Belə ki, empirik səviyyə subyektin praktik səviyyəsini xarakterizə edir və yaxud insanlar qrupunun gündəlik ideyalarının, baxışlarının məcmusunu xarakterizə edir. Adi səviyyə empirik səviyyədən onunla fərqlənir ki, o, ideoloji və nəzəri elementlərə malikdir. Bu səviyyəyə sosial-psixoloji əlamətlər - əhval-ruhiyyə, hiss, emosiya aiddir. Bunun sayəsində o, xüsusi dinamiklik, siyasi şəraitin dəyişməsinə dəqiq reaksiya vermək xüsusiyyətinə malik olur.

Siyasi şüurun iki forması var: **xüsusiləşmiş və kütləvi siyasi şüur.**

Xüsusiləşmiş şüur bir növ ideoloji şüurdur. Bu formada ən başlıcası ictimai sinfin sırası nüməyəndələrində, sosial qruplarında və s.-də müəyyən istiqamət və təşəkkülərin yaradılması, inkişafı və həyata keçirilməsidir. Xüsusiləşmiş şüurun daşıyıcıları siyasi partiyalar və digər siyasi təşkilat və birliklərdir.

Kütləvi siyasi şüur bilavasitə cəmiyyətin tələbatının səviyyəsini, məzmununu, həmçinin siyasi gerçəklik haqqında cəmiyyətin dünyagörüşünü əks etdirir. Kütləvi siyasi şüur çox dinamik şüur formasıdır.

Siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi insanların fərdi xüsusiyyətlərindən, daha dəqiq desək, onların şüurundan və davranışlarından çox asılıdır. Aydındır ki, siyasi həyat cəmiyyət həyatının ayrıca bir sferası kimi təşəkkül tapan vaxtdan etibarən ictimai şüurun xüsusi bir forması olan siyasi şüur formalaşmış, sosial sistemin özü ilə həmahəng inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Tarixi təcrübə sübut etmişdir ki, bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda baş verən siyasi hərəkətlər, inqilablar və s. ilk öncə fəlsəfi təsəvvürlərin və idealların şüurda baş verən dramatik toqquşması zamanı ortaya çıxmışdır. Digər tərəfdən cəmiyyətin siyasi şüurunu öyrənmədən real siyasət işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək mümkün deyildir.

Tarixən hər bir siyasi sistem müvafiq sosial birlik üzvlərinin davranışına təsir göstərməyi daim diqqət mərkəzində saxlamış, bununla da onu siyasi cəhətdən əhəmiyyətli hərəkətlərə, nəzərdə tutulan məqsədlərə doğru yönəltdir. Həmin təsir mexanizmini öyrənmək, onun formaları və üsullarını aydınlaşdırmaq politologiya elminin əsas məqsədlərindən biri olaraq qalır.

Aydın məsələdir ki, ictimai şüur ictimai varlığın inkişafıdır, müvafiq cəmiyyətdə qərarlaşan maddi münasibətlər sisteminin az və ya çox dəyişikliyə uğramış şəkildə həmin sosial birlik üzvlərinin beynində əks etdirilməsidir. Buna uyğun olaraq ictimai şüur, əvvəla, psixoloji səviyyədə və

ikincisi isə, ideologiya formasında ictimai varlığı əks etdirir. Bu da müəyyən adamlar üçün adi həyat tərzini (adi şüur) kimi, digər adamlar üçün isə ictimai inkişaf qanunlarının dərk edilməsi formasında (nəzəri şüur) həyata keçir. İctimai varlığın inikası ayrı-ayrı sosial təbəqələr üçün müvafiq sosial birlik səviyyəsində olur.

Bir növ ikinci dərəcəli hadisə təsiri bağışlayan, ictimai varlıqdan “asılı olan” ictimai şüur, tarixi təcrübənin dəfələrlə, o cümlədən sovet imperiyasının tarixinin sübut etdiyi kimi, lazımı diqqət yetirilmədikdə, deformasiyaya uğrayır, nəticədə sosial orqanizm normal inkişaf edə bilmir. İctimai şüurun mürəkkəbliyi və özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, mənşəcə “törəmə” hadisə olmasına baxmayaraq, o, bütövlükdə cəmiyyətdə gedən proseslərə fəal əks təsir göstərir. Hətta bir çox hallarda onların gedişi məhz onun vəziyyəti ilə aydınlaşır.

İctimai şüur dedikdə, adətən fərdi şüurdan fərqli olaraq, bütövlükdə müəyyən cəmiyyət sosial qruplar üçün səciyyəvi olan baxışlar və ideyalar nəzərdə tutulur. İctimai şüur bilavasitə və ya dolaylı yolla ayrı-ayrı adamlar tərəfindən yaradılsa da, həmin adamların ixtiyarından çıxaraq, bütün cəmiyyətin mənəvi sərvətinə çevrilir. Məsələn, elmi kəşflər ayrı-ayrı şəxslərin zəkasının məhsulu olsa da, bütöv bəşəriyyətə məxsusdur. Cəmiyyət sadəcə olaraq ayrı-ayrı fərdlərin məcmusu olmadığı kimi, ictimai şüur da müxtəlif şəxslərin şüurlarının toplusu deyildir. İctimai şüur daha dərin bir məzmunla malik olub, keyfiyyətə xüsusi bir mənəvi sistemdir. Bu sistem nəticə etibarilə ictimai varlıqdan asılı olub onun inikası olsa da,

nisbi müstəqilliyə malikdir. O, ictimai inkişafa təsir edən fəal, güclü amildir.

İctimai şüurun strukturunda adi şüur və nəzəri şüur səviyyələri fərqləndirilməlidir. **Adi şüur insanların gündəlik praktiki həyat fəaliyyətindən meydana gələn ideyalar, təsəvvürlər və baxışların məcmusudur.** Gerçəkliklə, həyatla əlaqə nəticəsində formalaşan adi şüuru fərdi şüurla eyniləşdirmək doğru olmazdı. Adi şüurun başlanğıc nöqtəsi təkcə şəxsiyyət deyil, həm də böyük sosial qruplardır. O, özündə bilavasitə empirik təcrübəni və biliyi, insanlar arasında təşəkkül tapan əxlaq normalarını, insanın təbiət və öz sosial vəziyyəti haqqında kortəbii təsəvvürlərini birləşdirir. Adi şüurun sosial-psixoloji cəhətləri cəmiyyətin sosial şəraitinin təsiri altında formalaşır və dəyişir.

Nəzəri şüur adi şüurun mühüm əlaqələrinin və qanunauyğunluqlarının inikası olub, öz ifadəsini elmdə və başqa şüur formalarında tapır. Nəzəri və adi şüur bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar bir-birini əvəz edə bilməz, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərə bilər.

İctimai şüurun aşağıdakı formalarını göstərmək olar: *siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, ekoloji, fəlsəfi şüur və s.* İctimai şüurun bu formalarının hər birinin təşəkkül tapması və bərqərar olması yalnız əks etdirdikləri ictimai həyat sferasının deyil, həm də ictimai şüurun digər formalarının birbaşa təsiri altında baş verir. Bu formaların bir-birindən ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi yalnız abstraksiyalarda, fikri ümumiləşdirmələrdə mümkündür. Real həyatda isə onlar, sosial orqanizmdə baş verən

müxtəlif səviyyəli proseslərin özləri kimi qarşılıqlı sürətdə, çulğalaşmış şəkildə mövcud olur, bir-birinə fəal təsir göstərir.

İqtisadi dəyişiklərin xarakterini və sürətini xeyli dərəcədə iqtisadi şüur müəyyən edir; bu dəyişikliklər isə, öz növbəsində, siyasi münasibətlərin dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Həmin proses siyasi şüurda öz əksini tapır. Burada siyasətdən kənar kimi görünən fəlsəfi şüur da siyasi şüura mühüm təsir göstərir. Siyasət elm kimi fəlsəfənin metodoloji, sənət kimi isə onun dünyagörüşü funksiyasına müraciət edir.

İctimai şüurun ictimai varlıqla nisbəti məsələsinin marksist şərhində bütövlükdə səmərəli cəhətlər az deyildir. Lakin əslində nəzəriyyədə, daha çox isə real praktikada bu nisbət ictimai varlığın xeyrinə yozulmuş, onun rolu həddindən artıq şişirdilmişdir.

K.Marks ictimai şüurla, ictimai varlığın qarşılıqlı münasibəti məsələsində ictimai varlığa daha ciddi fikir vermiş, ictimai şüuru isə ikinci dərəcəli hesab etmişdir. V.İ.Lenin ictimai şüur məsələsində həmişə "sınıf mübarizə" prinsipini əsas götürərək, ortodoks marksist kimi çıxış etmişdir.

Totalitar rejim sosializm quruculuğu illərində ictimai şüurun digər formalarını siyasətin qurbanı etmiş, eyni zamanda həmin siyasəti həyata keçirənlərin özləri müəyyən mənada rəhbər tutduqları ideologiyanın qurbanı olmuşlar. Yetmiş ildə nəhəng bir dövlətin ərazisində siyasi şüurun öyrənilməsi ideoloji ştamlara tabe etdirilmiş, əhkam halına salınmışdır; metodoloji müddəalar bir çox cəhətdən elmi tədqiqatların nəticələrini irəlicədən müəyyən etmiş-

dir. Bu dövrdə cəmiyyətin siyasi şüurunun real vəziyyəti geniş kütlələr, hətta mütəxəssislər üçün də gizli qalmış, empirik tədqiqatların nəticələri məlum ideoloji ehkamlara uyğunlaşdırılmışdır.

SSRİ kimi nəhəng bir imperiyanın dağılması ilə onun yerləşdiyi ərazidə ictimai şüurun təkamülü yeni amillərlə üzləşməli oldu. Burada baş verən proseslər ictimai şüurun formalarına təsirsiz qalmadı. Sovetlər birliyində yaşayan insanlar üçün dünya sivilizasiyasına qovuşmaq şəraiti yarandı. Xalqların suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizəsi kimi mütərəqqi bir hərəkət, eyni zamanda cinayətkarlıq, milli-etnik münaqişələr, əxlaqa və hüquqa zidd hadisələrlə müşayiət olunmağa başladı. Şüurların siyasiləşməsi adi hal aldı və beləliklə, siyasi şüurun öyrənilməsi günün aktual vəzifəsinə çevrildi. Siyasi şüurun ideoloji və kütləvi şüur səviyyələrinin, habelə reformist, inqilabi, mühafizəkar, liberal və s. tiplərinin məzmununu açıqlamaq ciddi əhəmiyyət kəsb etdi. Lakin hələ də əhalinin müəyyən qisminə siyasi şüurun formalaşması haqqında bəsit təsəvvürlər qalmaqdadır. Empirik tədqiqatlar siyasi şüuru öyrənərkən çox vaxt birölçülü meyarlardan istifadə edir ki, bu da etibarlı nəticələr vermir. Bu müstəqilliyə qədəm qoyduğumuz bir dövrdə respublikamızda baş verən siyasi dəyişikliklər praktikasını, kütləvi siyasi şüurun bütün xüsusiyyətlərini siyasi sosiologiya metodları ilə qeydə alıb öyrənməyi tələb edir.

Siyasi şüur siyasi reallıqların dərk edilməsi sayəsində meydana gələn inam, etiqad, baxışlar, dəyərlər və onlara əsaslanan siyasi mövqe ilə ictimai rəyin məcmu-

su şəklində fəaliyyət göstərir, siyasi prosesin mühüm hissəsi kimi çıxış edir. Başqa cür desək, siyasi şüur sosial gerçəkliyin siyasətlə bağlı hissəsinin subyekt tərəfindən qavranılması, siyasi sistemin onun üçün subyektiv obrazıdır. Siyasi şüur ən əvvəl kütləvi siyasi şüur səviyyəsində formalaşır, sonra fərd onu özünüküləşdirir və özünü bu və ya başqa siyasi mövqe ilə eyniləşdirir.

Siyasi şüur insanın obyektiv şəkildə cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə reaksiyası və bu mövqeyə münasibətə uyğun olaraq fəaliyyət forması seçmək üsulu kimi dərk edilməlidir. Bu dərk edilmə siyasi şüurun passiv tərəfidir. Siyasi şüurun fəal rol oynamaq imkanları da vardır; siyasi həyatın dəyişdirilməsi prosesi bu qəbildəndir.

Müvafiq hadisə haqqında təsəvvürlərin formalaşması çox vaxt siyasi informasiyadan asılıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən totalitar rejim şəraitində bizdə informasiyaya inamsızlıq yaranmışdır və hələ də xeyli dərəcədə davam edir. Bəzi kütləvi informasiya vasitələrinin verdikləri yalan məlumatlar fərdlərin siyasi şüurunda bir müddət kök sala bilir. Buna çoxlu misal göstərmək olar. Məsələn, Moskvanın və Ermənistanın informasiya vasitələrinin Qarabağın dağlıq hissəsində baş verən hadisələr haqqında yaydıqları yalan və böhtanlar dünya ictimaiyyətində xalqımıza qarşı qeyri-obyektiv rəy formalaşdırmışdır. Ona görə də Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün gərgin əmək sərf etmək lazım gəldi. Bu işdə demək olar ki, son zamanlar müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Fərdin siyasi davranışı onun siyasi şüuru ilə bilavasitə bağlıdır. Bu səbəbdən insanın fəaliyyəti nə qədər mürək-

kəbləşirsə, onu inikas etdirən şüur da bir o qədər əhəmiyyətli olur. Sosial birlik öz üzvlərinin davranışına diqqət yetirərək, siyasi cəhətdən əhəmiyyətli hərəkətləri müvafiq məqsədlərinə doğru istiqamətləndirir. Məhz bu baxımdan siyasi partiyalar, təşkilatlar, hərəkatlar müəyyən siyasi hadisələr zamanı (məsələn, seçkilər, referendum və s.) insanların siyasi davranışını istiqamətləndirmək məqsədilə onların şüuruna təsir göstərməyə çalışırlar.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, vətəndaşın siyasi davranışına bu cür təsir birtərəfli xarakter daşımır. İnsan sosial hadisələri öz şüur və dünyagörüşü səviyyəsinə uyğun qavrayır, dərk edir. Bildiyimiz kimi, bəzən seçkilər zamanı boş-boş vədlər verən gələcək deputatlar, bələdiyyələr və başqaları vətəndaşların siyasi şüuruna məqsədyönlü təsir göstərmək üçün müxtəlif manevrlərə əl atırlar. Onlar vətəndaşlara - seçicilərə müəyyən müvəqqəti yardımlar edirlər ki, istədikləri kürsüdə əyləşə bilsinlər. Siyasi şüurun istiqamətlənməsi kortəbii və yaxud şüurlu xarakter kəsb edə bilər. Lakin XX əsrdə aparılan empirik tədqiqatlar sübut edir ki, insanlar əksər hallarda siyasi proseslərdə kortəbii şəkildə iştirak edirlər.

Siyasi şüurun formalaşması və təzahürü müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. İnsanların hakimiyyətə, siyasi reallıqlara öz mənafelərinin reallaşmasından irəli gələn baxışları, inam və etiqadları həm fərdi, həm də qrup xarakteri daşıyır. Siyasi şüurda fərdi şəkildə formalaşma o zaman baş verir ki, vətəndaş öz mənafelərinə uyğun şəkildə münasibətlərini qurur və konkret mövqe seçir. Siyasi şüurun kollektiv qaydada meydana gəlməsi də tələbat və mənafelərə uyğun şəkildə formalaşma xarakteri daşıyır.

felərin dərk edilməsi ilə bağlıdır. Kollektiv ideya və baxışlar formasında meydana gələn siyasi şüur çox zaman insanların bilavasitə tələbatları ilə əlaqədar olmur, onlara kənardan qəbul etdirilir. Bu zaman siyasi şüur obyektiv reallıqdan, şəxsiyyətin tələbatı isə ictimai tələbat kimi reallaşmaqdan sanki uzaqlaşır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, siyasi şüur mahiyyət etibarilə mənəvi hadisədir. Siyasi şüurun əsasını insanların siyasi reallıqları dərk etməsində təşəkkül tapan inam, etiqad və baxışlar sistemi təşkil edir. Siyasi fəaliyyətin və siyasi reallıqların obrazının yaradılması, siyasi şüurun mühüm xüsusiyyətidir. Lakin siyasi şüurun təkamülü uzunmüddətli prosesdir; cəmiyyət gözləyə bilməz ki, hər bir insan siyasi cəhətdən yetkinləşsin. Buradan da cəmiyyətin hər bir üzvündə yüksək siyasi mədəniyyət tərbiyə etmək vəzifəsi meydana çıxır.

§ 2. Siyasi mədəniyyət

“Siyasi mədəniyyət” termini elmə ilk dəfə XVIII əsrdə alman filosofu İ.Herder tərəfindən gətirilmişdir. Lakin müasir politologiyada siyasi mədəniyyət probleminin ilk tədqiqatçıları Amerika politoloqları Q.Almond və S.Verba sayılır. Amerika alimləri 1963-cü ildə yazdıqları “Vətəndaş cəmiyyəti” əsərində ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan və Yuqoslaviya ölkələrinin təcrübəsini ümumiləşdirərək, politologiyada yeni bir istiqamətin əsasını qoydular. Onlar adı çəkilən həmin ölkələrin vətəndaşlarına eyni sualı verməklə onların siyasi mədəniyyət səviy-

yəsini müəyyən etmək istəmişlər. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, ABŞ və Böyük Britaniya sabit, Almaniya, Yuqoslaviya və Hindistan isə qeyri-sabit dövlətlərdir. Onlar nəyə əsaslanmışar? Onlar cavabları ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, demokratik rejim hər şeydən əvvəl yüksək siyasi mədəniyyət tələb edir.

Müasir politoloqlar siyasi mədəniyyət anlayışına psixoloji, sosial psixoloji, normativ, kompleks, ümumiləşdirici, aksioloji və evristik mövqelərdən yanaşırlar.

Q.Almondun adı ilə bağlı psixoloji yanaşma məktəbi siyasi mədəniyyəti sosial-siyasi proseslərlə istiqamətlənən psixoloji amil hesab edir.

Sosial psixoloji mövqe siyasi mədəniyyəti müəyyən çərçivəyə salınmış davranış norması kimi qiymətləndirir.

Normativ yanaşmada (D.Pol, L.Pay və başqaları) siyasi mədəniyyət siyasi sistem tərəfindən qəbul edilən siyasi davranış nümunələri və normaları kimi səciyyələndirilir.

Kompleks, ümumiləşdirici yanaşma siyasi mədəniyyəti siyasətdə baş verən proseslərlə məhdudlaşdırır.

Aksioloji yanaşma siyasi mədəniyyəti həm müsbət, həm də mənfi dəyərlərin məcmusu hesab edir.

Evristik yanaşmaya görə isə siyasi mədəniyyət fərziyyəyə əsaslanan mədəniyyətdir.

Siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması hər şeydən əvvəl siyasi şüurun tərbiyə olunmasıdır. O, özündə şüur, siyasət və mədəniyyətin əlamətlərini birləşdirir. Siyasi mədəniyyət bir sistem kimi götürülən mədəniyyətin nisbi müstəqil komponentidir. Mədəniyyət sistemində siyasi mədəniyyətin xüsusi yeri, onun siyasətlə bağlı olması ilə

şərtlənir. Adamların siyasi mədəniyyəti onların siyasi şüuru ilə vəhdət təşkil edir.

Siyasi mədəniyyət vətəndaşların siyasi təcrübə ilə şərtlənən fəaliyyətini və davranışını, ümumi əhəmiyyət kəsb edən siyasi biliklərin səviyyəsini və xarakterini səciyyələndirir. Başqa sözlə desək, siyasi mədəniyyət bu və ya başqa bir fərdin, milli, yaxud siyasi birliyin siyasət dünyası, onun qanunauyğunluqları və fəaliyyət qaydaları haqqında təsəvvürlərinin məcmusudur. Siyasi mədəniyyətdə yalnız real hərəkətlər və tədbirlər deyil, eyni zamanda onların geniş xalq kütləsi tərəfindən qavranılması və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əhalinin əksəriyyətinin qəbul etdiyi sərvət - normativ sistem siyasi mədəniyyəti siyasi birlikdə şərh etməkdir. Buraya inamlar, məqsədlər, mənafeələr, simvollar və siyasi praktikanın qüvvədə olan normaları daxildir.

Siyasi sistemdə siyasi mədəniyyət əhəmiyyətli rol oynayır. Siyasi təsisatlar mədəniyyətin məzmununa və təzahürünə güclü təsir göstərə bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, cəmiyyətin siyasi sistemi ilə siyasi mədəniyyət arasındakı siyasi həyatın yarım sistemləri olduğuna görə bunların arasında fərq dərk olunmazdır. Siyasi mədəniyyət və siyasi sistem bir-birindən ayrılıqda mövcud ola bilməz. Siyasi sistemdə siyasi mədəniyyətin fəaliyyəti siyasi münasibətlərin xarakteristikası kimi özünü göstərir.

Demokratik sistemdə cəmiyyətdə müxtəlif təşkilatlar, sosial qruplar, sosial təbəqələr, dini, gənclər və digər peşə assosiasiyaları mövcud olur. Bundan başqa, burada öz mənafeələrini qarşılıqlı münaqişələrə, bir-biri ilə toqquş-

malar və əməkdaşlıq şəraitində müdafiə edən müxtəlif demokratik klublar və qruplar da fəaliyyət göstərir. Belə şəraitdə göstərilən fəaliyyət sosial plüralizm adlandırılır. Siyasi təsisatların və partiyaların, müxtəlif cərəyanların mövcud olduğu siyasi sistem plüralizm kimi xarakterizə olunur. Sosial plüralizm siyasi plüralizmi müdafiə edir və formalaşdırır.

Siyasi mədəniyyəti təşkil edən sərvətlər siyasi sistemin formalaşmasına və inkişafına imkan yaradır. Cəmiyyət üzvləri mədəni sərvətləri nə qədər dərinləndirən mənimsəsələr, cəmiyyətdə bir o qədər sabitlik olar. Siyasi fəaliyyət mədəniyyətinin özü elə bütövlükdə siyasi mədəniyyətdir. **Siyasi mədəniyyətin subyektivi cəmiyyət, sinif, qruplar, təsisatlar və şəxslərdir.** O, eyni zamanda cəmiyyətin siyasi həyat tərzinin fəal tənzimləyicisidir.

Biliklər, inam və fəaliyyət siyasi mədəniyyətin strukturuna daxildir. Siyasi mədəniyyətin strukturuna uyğun olaraq, əsas mərhələləri ayırd etmək olar. Bunlar idrak, praktika və sərvətlərdir ki, o da substansional və funksional məqamlarda yaranır. Biliklərdə, ənənələrdə, vərdislərdə təcəssüm edən müəyyən siyasi təcrübə substansional məqamda, siyasi sərvətlərin hərəkəti isə funksional məqamda özünü göstərir.

Siyasi strukturlar bir tərəfdən siyasi mədəniyyətin inikas məhsullarıdır, digər tərəfdən isə onlar siyasi mədəniyyəti formalaşdıran başlıca amillərdir. Siyasi mədəniyyətin inkişafı və dəyişməsi imkanları ilk növbədə onun mövcud siyasi sistemlə, eyni zamanda başqa amillərlə qarşılıqlı təsirdə olması ilə əlaqədardır. Siyasi mədəniyyəti

yət mövcud siyasi sistemə uyğun gələ, yaxud gəlməyə bilərlər.

Politologiyaya dair bəzi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin strukturu aşağıdakı kimi verilir: dünyagörüşü, ictimai-siyasi hadisələri qiymətləndirmə və hakimiyyətə münasibət. Dünyagörüşü fərdi və kollektiv sərvətlərə münasibəti, zorakılığa və azadlığa münasibəti və yaxud başqa bir ideologiyayı qəbul etməyi və ya rədd etməyi səciyyələndirir. İctimai-siyasi hadisələri qiymətləndirmə insanların müxtəlif siyasi hadisələrə nüfuz etmək qabiliyyətidir, siyasi hadisə və prosesləri obyektiv mövqedən təhlil etmək və onu əks etdirmək bacarığıdır. Dövlətin şəxsiyyət üzərində üstünlüyünü və ya şəxsiyyətin hüquqlarının dövlətin hüquqlarından aliliyini hakimiyyətə münasibət strukturunda görmək mümkündür.

Siyasi mədəniyyətin formalaşmasında siyasi davranış da mühüm rol oynayır. Onlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Siyasi davranış siyasi mədəniyyətin ilkin əsasını təşkil edir. Siyasi mədəniyyət siyasi davranışsız mövcud ola bilməz. Siyasi mədəniyyət siyasi sistemdə davranış normalarını xeyli dərəcədə müəyyən edir. Siyasi davranışın başlıca prinsipləri, siyasi normalar və ideallar da siyasi sferanın tamlığını və birliyini təmin edir və siyasi mədəniyyətdə reallaşır.

Siyasi mədəniyyətin əsasını - sosial gerçəkliyin hadisə və proseslərinə elmi cəhətdən əsaslandırılaraq qiymət verilməsi, ictimai inkişaf qanunlarını dərinləndirmək, siyasi baxışların, təsəvvürlərin və ideyaların vəhdəti, mövcud cəmiyyətin hüquq və vəzifələrinə, nəsillərdən gələn ənə-

nələrə və gündəlik sosial-siyasi təcrübənin mənimsənilməsi tələbatına yiyələnmək təşkil edir. Siyasi mədəniyyətin fəaliyyət dairəsi cəmiyyətin bütün siyasi həyatını, eyni zamanda siyasətlə iqtisadiyyatın, siyasətlə hüququn və siyasətlə mənəviyyatın qarşılıqlı əlaqə və təsir sahəsini səciyyələndirir.

Siyasi mədəniyyətin spesifikliyini göstərən bir çox əlamətlər mövcuddur. Həmin əlamətlər aşağıdakılardır:

- 1. Hakimiyyətə münasibət;**
- 2. Siyasi fəaliyyət davranışı;**
- 3. Vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə təsir etmək imkanı;**
- 4. Cəmiyyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi.**

Sosial hadisə və prosesləri siyasi cəhətdən qiymətləndirmədə, siyasi təfəkkürün formalaşmasında siyasi mədəniyyətin funksiyalarının mühüm yeri vardır. Politoloqlar siyasi mədəniyyətin aşağıdakı funksiyalarını göstərir:

1. Siyasi yönüm funksiyası - mövcud siyasi sistemdə vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırmasını ifadə edir;

2. Sosiallaşma funksiyası - fərd siyasi hadisələrin mahiyyətini dərk edərək, müəyyən siyasi sistemdə öz yerini, siyasi davranış norma və verdişlərini müəyyənləşdirir;

3. Uyğunlaşma funksiyası - insanların öz hüquqlarını və idarəetmə səlahiyyətlərini həyata keçirmək şəraitini səciyyələndirir;

4. Qovuşma funksiyası - siyasi sistem daxilində müxtəlif yönümlü siyasi qüvvələrin yanaşı yaşamasını və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir;

5. Eyniləşdirmə funksiyası - insanın yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin mənafeyini müdafiə etməsini və siyasi sferada münasib üsullara yiyələnməsini xarakterizə edir;

6. Əlaqələndirmə funksiyası - hamılıqla dərk edilən qaydaların, normaların və stereotiplərin tətbiq edilməsi vasitəsilə hakimiyyət təsisatlarının və siyasi fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsidir.

Bütün ölkələr və xalqlar üçün yeganə siyasi mədəniyyət mövcud deyildir. Siyasi mədəniyyətin tiplərinin müəyyən olunmasında müxtəlif ölkələrin və xalqların siyasi mədəniyyətlərinin qiymətləndirilməsi çox mühüm şərtidir. Bu və ya digər millətin, xalqın siyasi mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafı bir sıra obyektiv və subyektiv xarakterli sosial, təbii amillərin təsirinə məruz qaldığı üçün, siyasi mədəniyyətin tiplərinin təsnifatı bir meyar əsasında izah oluna bilməz.

Siyasi mədəniyyətin tiplərinin təsnifatı ictimai-tarixi, coğrafi, milli, mənəvi, dini və sair amilləri nəzərə almaq əsasında mümkündür.

Siyasi mədəniyyətin ayrı-ayrı ölkələrdə geniş yayılmış norma və prinsiplər əsasında ona daxilən aid olan xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, müxtəlif tiplərini politologiyada ilk dəfə daha dolğun S.Verba və Q.Almond göstərmişlər. Bunlar patriarxal, vətəndaşlıq və tabelik-itaət etmə mədəniyyətidir.

Patriarxal siyasi mədəniyyət onunla səciyyələnir ki, cəmiyyətdə vətəndaşlar nə siyasi həyata, nə də idarəçiliyin nəticələrinə heç bir maraq göstərmirlər.

Vətəndaşlıq siyasi mədəniyyətində cəmiyyət üzvləri hakimiyyətin fəaliyyəti ilə öz mənafeləri arasında əlaqəni dərk edirlər. Burada fərdlər həm siyasi sistemə maraq nümayiş etdirir, həm də siyasi proseslərdə fəal iştirak edirlər. Məhz elə buna görə də bəzən siyasi mədəniyyətin bu tipinə fəal siyasi mədəniyyət deyilir. S.Verba və Q.Almond iddia edirlər ki, vətəndaşlıq siyasi mədəniyyət tipi İngiltərədə və ABŞ-da əsas yer tutur. Onlar bunu əsas tuturlar ki, cəmiyyət üzvlərinin azadlığı ilə siyasi sistemin sabitliyinin üzvi surətdə əlaqələndirilməsi bu iki ölkədə daha çox təmin olunur.

Tabelik-itaətmə siyasi mədəniyyətini səciyyələndirən əsas cəhət odur ki, cəmiyyətdə vətəndaşlar siyasi hakimiyyətə, onun fəaliyyətinə müəyyən maraq göstərirlər, lakin burada siyasi fəallıq güclü deyildir. Siyasi mədəniyyətin bu tipi inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində yayılmışdır. Tabelik-itaətmə siyasi mədəniyyət tipinə təbəəçi siyasi mədəniyyət də demək olar.

İngilis-amerikan siyasi sistemini və siyasi mədəniyyətini Verba və Almond beynəlxalq etalon kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bu siyasi mədəniyyət əhalinin orta təbəqələrinin vəziyyəti baxımından araşdırılmışdır. Həmin təbəqələrin maddi təminatı məqbul olduğu üçün onların mənafeləri məlum məsələdir ki, müdafiə olunur, məhz buna görə də orta təbəqələrin siyasətdə iştirakı siyasi sistem daxilində normalara uyğun gələn amil kimi tədqiq olunur. İstər ABŞ-da, istərsə də İngiltərədə siyasi sistemin fəaliyyətinin milli mənafeələrin və fərdi mənafeələrin maksimum nəzərə alınması istiqamətinə yönəlməsi, siyasi

sistemdə fərdlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmişdir. Eyni zamanda burada insanların fərdi azadlığı ilə siyasi sistemin sabitliyi arasında sıx əlaqə formalaşmışdır.

S.Verba və Q.Almond ingilis-amerikan siyasi mədəniyyətinin əsas dəyərlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirirdilər: xalqın rifahı və cəmiyyətin sabitliyi, mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik, hökumətin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və başlıcası, ümumi rifah və azadlıq naminə fəaliyyət göstərən idarəetmə sisteminin olması.

Siyasi nailiyyətin qeyd etdiyimiz üç əsas tipi ilə yanaşı Q.Almond digər tiplərin də mövcudluğunu irəli sürür. O, **homogen (yekcins), qarışıq, natamam və totalitar siyasi mədəniyyət** tiplərinin formalaşmasını göstərir. Bunların içərisində homogen siyasi mədəniyyət tipi ABŞ-da və İngiltərədə və anqlosaks ölkələrdə daha çox yayılmışdır. Natamam siyasi mədəniyyət siyasi qaydalara münasibətdə müxtəlif sosial qruplar arasında zəruri konsensusun zəif olması ilə səciyyələnir; bundan başqa natamam siyasi mədəniyyətdə baxışları bir-birinə uyğun gəlməyən etnik qruplar fəaliyyət göstərirlər. Bu özünü daha çox İtaliya, Fransa və Balkan ölkələrində biruzə verir.

Alman totalitar siyasi mədəniyyəti homogen siyasi mədəniyyət tipinə oxşayır; fərq isə ondadır ki, burada yekcinslik daha yekrəng xarakter daşıyır.

Amerika politoloqu D.Elizar siyasi mədəniyyət tipini aşağıdakı kimi ayırd edir: **fərdi, ənənəvi və əxlaqi**.

Y.Vyatrın 1979-cu ildə çap olunmuş "Siyasi münasibətlərin sosiologiyası" kitabında siyasi mədəniyyətin üç başlıca tipi göstərilmişdir:

1. Ənənəvi siyasi mədəniyyət;
2. Silki demokratiyanın siyasi mədəniyyəti;
3. Kütləvi siyasi mədəniyyət.

Ənənəvi siyasi mədəniyyətin bir neçə əsas prinsipi mövcuddur: hakimiyyətin müqəddəsliyinin dərk edilməsi; təbəələrin və hakimiyyətin ənənəvi münasibəti qorumaları; siyasi sistemin daim dəyişməz olduğunun qəbul edilməsi prinsipi.

Ənənəvi siyasi mədəniyyət üçün səciyyəvi olan üç əsas əlaməti göstərmək olar: **Birincisi**, siyasi mədəniyyətin fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemlərdə qəbilə başçısının toplantılarda və s. yerdə davranışının xalq və kütlə tərəfindən yüksək səviyyədə qəbul edilməsidir. **İkincisi**, hakimiyyəti idarə edən şəxsin Allah kimi qəbul olunmasıdır. **Üçüncüsü**, kütlə ölkənin hökmdarını mütləq mənada özünün ağası kimi qəbul etməlidir. Bu məqamları əsas tutaraq, 1-cisi, ənənəvi qəbilə siyasi mədəniyyəti, 2-cisi, ənənəvi dini (teokratik) siyasi mədəniyyət, 3-cüsü isə ənənəvi despotik siyasi mədəniyyət növünü ayırd etmək olar.

Y. Vyatr silki demokratik siyasi mədəniyyəti orta əsrlər dövrünə aid etsə də, onun ilk əsasının antik yunan və Romada patris mədəniyyəti olduğunu göstərmişdir. O, yeni dövr siyasi mədəniyyətini kütləvi siyasi mədəniyyət hesab edir; burada demokratik və avtokratik siyasi mədəniyyət növləri seçilir.

Demokratik siyasi mədəniyyətə vətəndaşların siyasi işə cəlb olunması, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, azad fikrin və siyasi plüralizmin müdafiə edilməsi aiddir.

Demokratik siyasi mədəniyyətin əksi hesab olunan avtoritar siyasi mədəniyyət iki formada özünü göstərir:

1) avtoritar və 2) totalitar.

Avtoritar siyasi mədəniyyətdə əsas diqqət mərkəzində siyasi sistem deyil, siyasi lider olur. Parlament siyasi liderin istəyinə uyğun təşkil olunur. Müxtəlif təsisatlar əsasən siyasi liderin iradəsini ifadə edir.

Totalitar siyasi mədəniyyətin avtoritar siyasi mədəniyyətdən fərqli cəhəti əsasən ondan ibarətdir ki, burada demokratik pərdə arxasında zor tətbiq olunur. Bu halda Sovet dövrünü xatırlamaq kifayətdir.

Siyasi mədəniyyətin tipləri insanın bu və ya digər keyfiyyətlərinin hakimiyyətin bütün strukturlarının və təsisatlarının təsiri altında formalaşdığını sübut edir. Eyni zamanda həmin strukturlar və təsisatlar siyasi mədəniyyət normalarını, prinsiplərini və sərvətlərini özündə əks etdirir.

XIV FƏSİL

SİYASİ İDEOLOĞIYA

§ 1. Siyasi ideologiya anlayışı

İdeologiya siyasi şüurun bir forması olub, onun özəyini təşkil edir. O, hakimiyyət münasibətlərinin məzmununa fəal təsir göstərir. “İdeologiya” termini (yunanca “idea” - anlayış, təsəvvür və “loqos”- söz, təlim) XIX əsrin başlanğıcında yayılmağa başlanmışdır. O dövrdən müasir dövrədək dünya elmində ideologiya haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir və söylənilir.

Keçmiş totalitar rejim olan Sovet dövründə marksizm kütləvi bir ideologiyaya çevrilmişdi. Marksizmdə bu termin üç mənada işlənmişdir:

- 1. Yalan, eybəcərləşdirilmiş şüur;**
- 2. Nəzəri şüurun növü;**
- 3. Müəyyən sinfin şüurunun məcmusu.**

Marksa görə, ideologiya mənəvi istehsalın geniş dairəsini əhatə edərək, həmin istehsalı inhisarlaşdıran hakim sinfə xidmət edir.

İdeologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan K.Marksa görə, ideologiya hakim sinfin ictimai-siyasi hadisələri başa düşmək bacarığıdır; bu, həmin sinif tərəfindən yeganə həqiqət kimi qəbul olunur. Marksə görə, ideologiyanın əsas xüsusiyyəti onun sistemləşdirilmiş olmasıdır; ona həmçinin insanları bir yerə yığmaq və onların fəaliyyət göstərməsi üçün enerji vermək xüsusiyyəti xasdır.

İdeologiyanın funksiyalarını müəyyən etmək üçün ingilis tədqiqatçısı L.Foyer bir neçə qanun formalaşdırmağa çalışmışdır. “Sağ” və “sol” qanad qanunu, daimi inqredet qanunu, generasiya-ideoloji dalğa qanunu.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, birinci qanuna görə bütün ideologiyalarda üç daimi element mövcud olur:

a) Musa haqqında mif (İncil); b) ideologiyaya fəlsəfi əsas verən doqmatizm; v) ideologiyayı həyata keçirmək üçün yetişmiş müəyyən təbəqə, sinif.

İncildə Musa haqqındakı əsatirə görə, Musa bütün yəhudiləri Misir əsirliyindən azad edir. Bu, bütün ideologiyaların strukturunda var.

Generasiya-ideoloji dalğa qanununa görə, hər bir növbəti nəsil (generasiya) yeni ideologiya axtarır. Bu yeni nəsil ideoloji dalğanın başlanğıcıdır. Başlanğıcda bu dalğa çox mütərəqqidir. O “sağ” və “sol” qüvvələrə arxalanır. Sonra hərəkət “mərkəz”ləşir və böyümüş gənc nəslin formalaşması ilə başa çatır.

“Qanadlar qanunu”nun nəbzi isə ondan ibarətdir ki, eyni fəlsəfi ideya öz inkişafında müxtəlif siyasi və sosial mərhələlərdən keçir. “Soldan-sağa”, yaxud da əksinə olan hərəkət müxtəlif sosial və siyasi qüvvələrə xidmət göstərir.

Müasir politologiyada bəzi müəlliflər ideologiyayı siyasi fəaliyyətə cəlb olunmuş inkişafın tərffüatı və dəyərlər sistemi kimi xarakterizə edirlər (D.İston, M.Dyuverje və b.) Lakin eyni zamanda insan maraqlarının ideoloji şüura təsirini iddia edən, həqiqət və dəyər arasında dəqiq sərhəd qoymayan ideologiyaya haqqında tənqidi fikirlər də

söylənməkdədir. Müasir ideologiyaları daha dürüst mövqələrdən şərh etmək meyilləri də güclənməkdədir.

Cəmiyyətin müxtəlif qruplarının öz sosial, iqtisadi, milli və s. maraqlarını həyata keçirmək səyi məqsəd və məzmununa görə liberal, mühafizəkar, inqilabçı, şovinst və s. siyasi ideologiya növlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Siyasi ideologiyalar hakimiyyətə gəlmək üçün müəyyən qrupların doktrinasına çevrildi. Başqa sözlə, tədricən ideologiya ictimai fikri öz şəxsi ideyalarına tabe etməyə çalışan elitanın ideoloji silahına çevrilmək imkanı qazanır.

İdeologiyanın real “çəkisi” onun cəmiyyətə təsirinin səviyyəsindən çox asılıdır. Sosial reallığın təsir dairəsindən asılı olaraq, politoloqlar ideologiyanın iki əsas növünü göstərirlər: **totalitar və açıq**. Birincilər bütün dünyada baş verənləri məntiqi qarşılıqlı əlaqədə bütöv şəkildə izah etməyə çalışır, “məqsədli” dünyagörüşünə, qapalı şübhəyə malik olur. Açıq ideologiya totalitar ideologiyanın əksi olub, düşünən insana istiqamətlənir.

Siyasi ideologiyanın istiqamətləndirmə funksiyası cəmiyyət, sosial tərəqqi, şəxsiyyət və hakimiyyət haqqında əsas təsəvvürlər də daxil olmaqla, fikirlər sisteminin və insan fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirməkdə təzahür edir. Nisbətən yetkin fəaliyyətin ideallarını təklif etməklə, siyasi ideologiya siyasi fəaliyyətin bilavasitə motivi kimi çıxış edir və cəmiyyətin ictimai qruplarını onların həyata keçirilməsinə səfərbər edir.

Dünyanın fundamental mənzərəsinə siyasi ideologiya elə bir qiymət verir ki, bu, öz miqyasına görə hər bir fərdin və qrupun marağını üstələyir. Siyasi ideologiya şəxsi

maraqlara qarşı çıxır və bununla da **inteqrasiya funksiyasını** yerinə yetirir.

Cəmiyyətin, qrupun, fərdin tələbatları ilə onların təminatının imkanları arasında uyğunsuzluq yaranan zaman siyasi gerçəkliyin inteqrasiyası olmaq etibarilə, siyasi ideologiya mövcud şəraitdə sosial gərginliyin zəiflədilməsinə xidmət edir. Bu zaman irəli sürülən ideallar ilhamverici rolda çıxış edir. Uğursuzluqdan sonra fərdlər qrupu özündə qüvvə taparaq adamları yenidən həmin idealları həyata keçirməkdən ötrü aktiv fəaliyyətə məcbur edir.

Müəyyən sosial qrupun maraqlarının ifadəsi və müdafiəsi funksiyası ondan ibarətdir ki, siyasi ideologiya hər hansı bir qrupun maraqları əsasında yarana bilər və digər qrupların maraqlarına qarşı çıxış edə bilər.

İdeologiya əsasən partiyalar, hərəkatlar, ittifaqlar və qruplarda formalaşır. Bu institutlar üçün əsas məqsəd vətəndaşın siyasi davranışının istiqamətləndirilməsidir.

Bu məsələlərin həlli ilə əlaqədar müasir politologiyada aşağıdakı səviyyələr tədqiq olunur:

Nəzəri, konseptual səviyyə. Bu müəyyən sinfin, millətin, dövlətin idealının və dəyərlərinin əks olunduğu mücərrəd səviyyədir. Bu zaman cəmiyyətin və insanın həyat fəaliyyətinin başlıca sferalarına tətbiq olunan əsas müddəalar formalaşır.

Proqram-siyasi səviyyə. Bu səviyyədə əsasən uyğunlaşma (adaptasiya) prosesi gedir, elitanın və əks elitanın tələbləri sosial-fəlsəfi prinsiplər dilindən proqram dilinə çevrilir, idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə imkan verən və vətəndaşların siyasi davranışını müəyyən edən norma-

tiv əsaslar yaradılır. Bu səviyyənin tələbi mümkün qədər çoxlu adamı səfərbər etmək, onları siyasi fəaliyyətə yönəltməkdir. Təcrübə göstərir ki, birinci səviyyə ilə ikinci səviyyə arasında tez-tez ziddiyyət baş verir. Geniş kütlə üçün ikinci səviyyə daha çox qaneedicidir.

Aktuallaşdırılmış səviyyə. Bu səviyyə konkret ideologiyayı səciyyələndirən ideyaların məqsədinin, prinsiplərinin qavranılması səviyyəsinin insanların praktik fəaliyyətinə təsirini, onların siyasi davranışını müəyyən edir. Bu səviyyə elitaya imkan verir ki, ictimai fikri öyrənməklə (əsasən açıq ideologiya) bir növ təşkilatçı, requlyativ, nəzarətədiçi sistem kimi cəmiyyətin və insanların həyatını istiqamətləndirən siyasi ideologiyanın təsirli olmasını təmin etsin; bu halda ideoloji sistemin gücü insanları birləşdirmək, onları canlandırmaq və müəyyən fəaliyyət formasına istiqamətləndirməkdədir.

Beləliklə, siyasi ideologiya ətraf aləmə münasibətdə müəyyən baxışlar sistemidir, müəyyən dünya anlamıdır.

İdeologiyanın qavranılması probleminə əsas rolu partiyalar oynayır. Siyasi sistemdə tutduğu yerdən asılı olmayaraq, hər bir partiyanın başlıca funksiyalarından biri müəyyən siyasi ideologiyayı qəbul edərək həyata keçirməkdə, kütləni təşkil etməkdə özünü göstərir. Siyasi partiyaların, qurumların və digər ictimai-siyasi birliklərin aparıcı başqanlarının funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Cəmiyyətin inteqrasiyası, birləşdirilməsi. Başqan başqa ölkələrlə qarşılıqlı münasibətdə milli birliyi əks etdirmək, bütün vətəndaşları ümumi məqsəd ətrafında

birleşdirmək, xalqa, dövlətə, vətənə xidmət göstərməkdə nümunəvi olmalıdır;

2. Optimal siyasi problemlərin tapılması və həlli. Başqanlar səhsiz olmurlar, lakin ictimai məsələlərin həlli yolunu tapmaqda onların yüksək rəhbərliyinə, təşkilatçılığına ehtiyac vardır;

3. Sosial arbitraj və hakimlik (patronaj). Kütləni qanunsuzluqdan, bürokratiyadan müdafiə etməli, nəzarətin, rəğbətləndirmə və cəzanın köməkliliyi ilə intizamı və qanunu dəstəkləməlidir;

4. Hakimiyyətin və kütlənin əlaqəsi, siyasi və emosional əlaqə kanalının möhkəmləndirilməsi vasitəsilə vətəndaşların siyasi rəhbərdən təcrid olunmasının qarşısını almalıdır;

5. Siyasi məqsədləri təmin etmək üçün kütləni səfərbər etməli, xalqın ənənələrini qorumalı, yeniliyi vaxtında görməli, cəmiyyətin tərəqqisinə kömək etməlidir;

6. Quruluşun legitimliyi. Bu funksiya əsasən totalitar cəmiyyətlərdəki başqanlar üçündür. Siyasi rejim tarixi ənənələrdə və demokratik proseduralarda özünü doğrulda bilməyəndə onu qeyri-adi, peyğəmbər bacarığına malik liderlərin xüsusi keyfiyyətlərində tapmaq məcburiyyətində qalır. Nəticədə şəxsiyyətə pərəstiş yaranır.

Şəxsiyyətə pərəstiş problemi yalnız müəyyən siyasi və mülki azadlıq şəraitində yaranır. Siyasi plüralizm, çoxpartiyalılıq, insanlar arasında bu və ya digər siyasi məsələlərin həllində sosial maraqları əks etdirən siyasi yarışlar və parlamentdaxili vəziyyət onu maraqlandırmır. Demokratiyanın inkişafı, kütlənin fəal siyasi mədəniyyəti, mülki

cəmiyyətin və siyasi müxalifətin mövcudluğu səriştəsiz liderliyi və hakimiyyətdən sui-istifadəni sıxışdırır, cəmiyyətə effektiv siyasi rəhbərlik etməyə şərait yaradır.

Kütləvi baxışların üzə çıxarılması siyasi hakimiyyətin kütləvi şəkildə dəstəklənməsinə səfərbərlikdir. Siyasi partiyalar ya bütün cəmiyyətə öz ideologiyalarının məzmununu zorla çatdırmalı, yaxud da vətəndaşları inandırmaqlıdır ki, onların ideologiyaları həmin vətəndaşların məqsəd və maraqlarına uyğun gəlir. Bir sözlə, ya zorakılıqdan, ya da inamdan, yaxud da silahdan və təbliğatdan istifadə olunmalıdır. Bu da çox vaxt vətəndaşların siyasi hazırlığından, dünyagörüşündən asılı olur. Burada həmçinin cəmiyyətin iqtisadi durumu da müəyyən rol oynayır. Sivilizasiyanın inkişafı, siyasi fəaliyyət və siyasi fəaliyyətin bir sıra norma və prinsipləri baxımından cəmiyyətin təşkilati əsaslarının möhkəmlənməsi zəruri texniki vasitələrin mövcudluğu insanların inamını qazanmaq uğrunda mübarizəni ön plana çıxarır. Müasir demokratik cəmiyyətdə müxtəlif ideologiyalar səs çoxluğu uğrunda mübarizədə hakimiyyətin bütün qollarının yaradılmasının qanunla müəyyən edilmiş prinsip, norma və proseduralarına, əhali arasında aparılan rəy sorğularına, seçki kampaniyalarına, referendumlara arxalanır.

§ 2. İdeoloji cərəyanlar

Bütün partiyalar, hərəkətlər qarşıya qoyduqları məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılmasında təbliğatın imkanlarından fəal surətdə istifadə edirlər.

Təbliğat nəzəri və adi idrakın birləşdirilməsində, siyasi istiqamətin formalaşdırılmasında zəruri rol oynayan bir vasitədir. Təbliğat fərdlərin, qrupların və s. siyasi fəallığına stimullaşdırıcı təsir göstərir. Müxtəlif informasiya axınlarının yayılmasının xarakterinə və formasına görə təbliğatın növləri müəyyən olunur: **elmi, kütləvi və praktik**. Elmi təbliğat vətəndaşların siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onların müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyaların mahiyyətinə bələd olmasına kömək edir. Kütləvi təbliğat obrazlı mühakimələr, təsviri vasitələrlə insanlara təsir edir. O, tərbiyə sistemi, kütləvi kommunikasiya vasitələri (televiziya, radio, mətbuat), ictimai reklam (monumental təbliğat, tarix muzeyləri, dünya rekordları və s.) kütləvi ünsiyyət (bayramlar, nümayişlər), kütləvi mədəniyyət (kino, musiqi və s.), istehsalat reklamları ilə həyata keçirilir.

Lakin insanların həyatının praktik şəraiti onların şüurunu müəyyənləşdirən əsas amil olduğundan praktik təbliğat elmi və kütləvi təbliğatı tamamlayır. Rəhbər dairələr və siyasi partiyalar əhali üçün öz ideologiyalarının tələblərinə uyğun həyat şəraiti formalaşdırmağa çalışmalıdırlar. Bu gün təbliğatın yüksək səviyyədə həyata keçirilməsində, xüsusən də seçiqabağı kampaniyalarda kütləvi informasiyanın elektron vasitələrinin rolu çox böyükdür.

Cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən sosial-siyasi qüvvələrin, onların müxtəlif ideya-siyasi mövqələrinin təhlili imkan verir ki, ideoloji baxımdan müasir ictimai-siyasi yönümü müəyyən edək. XVII əsrdə klassik-ideologiyalar olan liberalizm, konservatizm kimi aparıcı ideologiyalar formalaşmışdır. Təkamül prosesində onların yeni formaları yaranmışdır ki, bu da cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına, onun inkişafına fəal təsir göstərir.

Burjua ideologiyası kimi XVII əsrdə yaranmış klassik liberalizm XIX əsrdə tam şəkildə formalaşmışdır. C.Lokkun “hüquqi dövlət” doktrinasına və Millin ideyasına arxalanan liberalizm az bir zamanda klassik bir ideologiyaya çevrilmişdir. Onların fikrincə, insan özü hər cür hökumətdən yaxşı bilir ki, ona nə lazımdır. Bu ideologiyanın tərəfdarları “neqativ azadlıq” uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların fikrincə, insanlar dövlətin sosial nəzarətindən, müxtəlif məhdudiyətlərdən azad olmalıdırlar.

Liberallar öz mühakimələrində cəmiyyətdən daha çox şəxsiyyətə istinad edirdilər. Onlar üçün şəxsiyyət hər bir icmadan və yaxud qrupdan üstündür. Liberallar üçün bütün azadlıqlar içərisində birinci yerdə iqtisadi azadlıq, sahibkarlıq azadlığı durur. Liberalizm ideologiyasının ilk nəzəriyyəçilərindən biri, fransız tədqiqatçısı B.Konstata görə seçmə və seçilmə hüququna ilk növbədə kifayət qədər dövlətli olan şəxslər layiqdir.

Liberalizmin iqtisadi postulatları klassik şəkildə iqtisadiyyatda “təbii azadlıq sistemi” tərəfdarı A.Smit tərəfindən formalaşdırıldı.

Liberallara görə, bütün insanlar doğulan gündən bəra-

bərdirlər. Hər kəsin yaşamaq, azadlıq, xüsusi mülkiyyət hüququ istehsal qüvvələrinin, siyasi demokratiyanın inkişafı üçün stimül yaradır. Onlar üçün hüquq dəyərləri seçmək azadlığına, fəaliyyət formalarına zəmanət verən bir alətdir. Bu ideyalar azad bazar prinsipində rəqabət hesabına həyata keçirilir; siyasi sferada dövlət ideyasında, parlamentarizm ideyasında təzahür edir. Liberallar dövlət və insan arasındakı münasibətə, dövlətin insanın şəxsi həyatına qarışması probleminə xüsusi diqqət yetirirdilər. Dövlət asayışı qorumaq funksiyasını yerinə yetirməli, insanları xarici təcavüzdən qorumalı, onların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməlidir. Liberalizm tərəfdarları dövlətə münasibətdə vətəndaş cəmiyyətinə üstünlük verirdilər.

Bir zamanlar bu ideyalar Qərbin siyasi elitasının, sonradan partiya kimi formalaşan ictimai hərəkatlarının əsas ideyası idi. Bu modelin həyata keçirilməsi tələbi ilə imtiyazlarını məhv etməklə, qanunverici, məhkəmə, icra hakimiyyətini bölüşdürməklə, söz, vicdan, toplaşmaq, təşkilatlanmaq, insanların qanun qarşısında bərabərliyinə hüquqi zəmanət yaratmaqla klassik liberalizm cəmiyyəti xeyli dərəcədə qütbləşdirdi ki, nəticədə hüquq və azadlıq daha çox formal xarakter daşdı. Elə buna görə də liberalizm öz tərəfdarlarını itirərək böhran keçirməli oldu. Çünki azad bazar münasibətləri sosial ahəngdarlığı və ədaləti təmin etmək üçün kifayətləndirici deyildi.

Bu ideologiyayı yeniləşdirmək cəhdləri yeni cərəyanların meydana gəlməsinə gətirib çıxardı; XX əsrin 30-cu illərində neoliberalizmin müxtəlif istiqamətləri: “yeni li-

beralizm”, “sosial liberalizm”, “mühafizəkar liberalizm” və s. kimi ideologiyalar yarandı. Bəzi dövlətlər yaranmış vəziyyətdə çıxış yolunu bu liberalizmlərin əsas dəyərlərini dəstəkləməkdə və yaxud da sosial baxımdan istiqamətlənmiş ideyalarla birləşdirməkdə görürdülər.

Müxtəlif müzakirələr nəticəsində praktika prosesində siyasi neoliberalizmin proqramı yaranmağa başladı. Bu proqramdakı başlıca ideyaların məğzi aşağıdakılar idi: *kütlənin siyasi proseslərdə iştirakının zəruriliyi; idarəetmə qərarlarının demokratikləşməsi; idarəedənlər və idarəedilənlər arasında konsensus.*

Neoliberalizm ideologiyası çalışdı ki, şəxsiyyəti bazar sisteminin neqativ nəticələrindən mümkün qədər qorusun. Neoliberalizmin əsas dəyərləri bir çox milli ideologiyaların təməlini qoydu, siyasi iştirak nəzəriyyəsinin, demokratik elitarizmin əsas hissəsinə çevrildi. 80-90-cı illərdə neoliberalizm ideologiyası çərçivəsində qlobal proseslərin tədqiqatları başlandı, futuroloji fikir yarandı.

Mühafizəkarlıq (konservatizm) ideologiyası XVII əsrin axırlarında yaranmışdır. Onun banisi ingilis politoloqu və görkəmli siyasi xadim **E.Berklidir (1729-1797)**. 1790-cı ildə onun çapdan çıxmış “Fransa inqilabı haqqında düşüncələr” əsərində konservatizmin əsas prinsipləri öz əksini tapmışdır. Avropa maarifçiliyi və Fransa inqilabı ideyasına qarşı çıxan müəllif sübut etməyə çalışmışdı ki, ictimai həyat tərzi əvvəlki nəsillərdən miras qalmış və öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan ənənələr, adətlər, mənəvi və maddi dəyərlər əsasında möhkəmlənir. Fəaliyyət sabitliyə, bərabərliyə, tədricən yeniləşmələr prinsiplərinə əməl

etməlidir. Yalnız bu halda cəmiyyətin gələcəyi təmin oluna bilər.

İlk dəfə “konservatizm” terminini ədəbiyyata fransız yazıçısı **R.Şatobrian** 1918-ci ildə “Konservator” jurnalının nəşrinə başlayarkən gətirmişdir. Konservatizm (latınca *conservo*-qorumaq, saxlamaq) təbii yolla yaranmış şeylərin qaçılmazlığını, innovasiya (yenilik) üzərində irsiliyin prioritetliyini, insan cəmiyyətinin iyerarxiyalığını, təbəqələrin imtiyazlılığını (insanların təbii baxımdan qeyri-bərabər yaranması nəticəsində) qəbul edən ideologiyadır. Klassik konservatizm liberalizmdən hakimiyyətə və mülkiyyətə münasibətə görə fərqlənir. Konservatizm belə hesab edir ki, hakimiyyət Allahdan verilib, o, müqəddəsdir, dövlət buna qarışmamalı, əksinə, ailənin möhkəmlənməsinə təsir etməli, yerli, regional səviyyədə insanların birləşməsinə səy göstərməlidir.

Konservatizm bu prinsipləri irəli sürür: hakimiyyətin və idarə olunanların razılığı; idarə olunanların qanuni hakimiyyətə tabe olması; hakimiyyətin səlahiyyətli nümayəndəliklər vasitəsilə həyata keçirilməsi; vətəndaşların yerli idarəetmələrdə daimi iştirakı. Konservatorlar belə hesab edirdilər ki, insanların şüurunda xüsusi mülkiyyəti inkişaf etdirən keçmişin humanist ənənələrini qoruyub saxlamaq lazımdır.

Konservatizmin ən əsas ideyalarından biri də insanların azadlıq və bərabərliyinin mümkünsüzlüyüdür.

Konservativ dünyagörüşünə görə, ənənə, din, avtoritet, azadlıq və mədəniyyət, insanların təbii qeyri-bərabərliyi əsas prinsiplərdir. Liberaldan fərqli olaraq, konservator

imperativ şüurun daşıyıcısıdır. Onun üçün millətin, dövlətin, icmanın maraqları fərdin və yaxud hər hansı bir qrupun maraqlarından üstündür. Liberalizmdə diqqət mərkəzində şəxsiyyət, konservatizmin diqqət mərkəzində isə cəmiyyət dayanır.

XX əsrin əvvəllərində industrial cəmiyyətin böhranlı inkişafı, irrasionalizmin, irqçiliyin, antisemitizmin və s. güclənməsi konservatizmi radikallığa məcbur etdi və o, bir sıra münaqişələri güc vasitəsi ilə həll etməyi zəruri hesab etdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra konservatizm yeni formada inkişaf etməyə başladı, daha doğrusu, bu ideologiya liberalizm və sosializmdən fərqli üçüncü yol seçdi. Industrial mərhələyəqədərki köhnə dəyərləri (ailə, din, mənəviyyət) postindustrial dövrün dəyərləri (yaradıcı əmək, şəxsiyyətin unikallığı, mədəniyyətin, təhsilin inkişafının sürətləndirilməsi) ilə birləşdirmək ön plana çəkildi. Bu isə konservatizmin yeni formalarının yaranmasına gətirib çıxardı. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1. Texnokratik konservatizm;**
- 2. Ənənəvi konservatizm;**
- 3. Xristian-katolik konservatizm;**
- 4. Radikal konservatizm;**
- 5. Dini konservatizm;**
- 6. İslahatçı konservatizm və s.**

Neokonservatizm iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə, xalqın idarəetmədə iştirakına diqqətli yanaşmaqla liberal dəyərlərə meyil göstərir, eyni zamanda qanunçuluğun, intizamın möhkəmləndirilməsini tələb edir.

Vətəndaşla dövlət arasında qarşılıqlı məsuliyyət, qanuna hörmət əsasında cəmiyyətdə möhkəm ailə, din, sosial sabillik nüfuzu təmin edir. Bazar təsərrüfatına bağlılıq, ayrı-ayrı təbəqələrin imtiyazlılığı konservatorlar tərəfindən universal əxlaq qanunlarını insani keyfiyyətləri qoruyub saxlamaq üçün əsas kimi başa düşülür. Konservatorlara görə, dövlət vətəndaş cəmiyyəti institutunu inkişaf etdirmək üçün demokratiyaya istiqamətlənərək münasib iqtisadi və siyasi şəraiti təmin etməlidir.

Müasir konservatorların da ideologiyası iki əsas meylə söykənir: ayrı-ayrı fərdlərin azadlığını tələb edən klassik üsluba hörmət və konservator üçün ənənəvi olan din, ailə, qanun, nizam-intizam, protektorat etikasının qorunması.

XIX əsrin ortalarında Avropada yeni meyil yaranmağa başladı. Bu sol iqtisadi-siyasi hərəkatlar idi. Onların məqsədi elə bir cəmiyyət yaratmaq idi ki, bu cəmiyyətdə sosial bərabərlik və ədalət prinsipi ilə birləşmiş fərdi azadlıq təmin edilsin. Ona görə də iki cərəyan yaranmışdı: **radikal-inqilabi və sosial-demokratik**. Bunların hər ikisinin məqsədi eyni idi, lakin fərq onların yeni cəmiyyət modelini həyata keçirmək metodlarında idi.

Bu cərəyanlardan **birincisi** (radikal-inqilabi), K.Marks və F.Engelsin adı ilə bağlı olan elmi sosializm modelidir. Bu ideologiyanın əsasını yeni cəmiyyətə keçmək üçün proletar inqilabı metodunun seçilməsi, burjuaziyarı "neytrallaşdırmaq" üçün proletar diktaturasının qurulması, xüsusi mülkiyyətin ləğvi, bazar münasibətlərinin dövlət planlaşdırılması ilə əvəz olunması təşkil edirdi. **İkincisində** - sosial-demokrat cərəyanında sosializmin yeni forması

öz əksini tapır: “neososializm”, “dövlət sosializmi”, “hərbi sosializm”. Hər iki konsepsiyanın tərəfdarları müxtəlif ictimai hərəkatlarda və partiyalarda birləşirlər.

XIX əsrin ikinci yarısında hər iki cərəyanı “demokratik sosializm” modeli altında birləşdirməyə səy göstərərək, “Sosialist İnternasional”ı yaratdılar. Bu təşkilat leyborist, fəhlə, sosialist, demokratik partiya və hərəkatları birləşdirirdi. Onlar sosializmə bir quruluş kimi yox, sosial ədaləti ictimai həyata tətbiq etmək prosesi kimi baxmağa çalışırdılar. Bu yeni model onunla izah edilirdi ki, o, hüquqi baxımdan möhkəm olub, faktiki olaraq əsas ümumbəşəri dəyərləri təmin edir və hər bir kəs insani və vətəndaş hüququ prinsiplərinə söykənərək öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilər. Həmin model azadlıq, həmrəylik və ədalət prinsiplərinə əsaslanır.

Sosial-demokratlar azadlıq dedikdə təkcə hüquqi mənanı deyil, şəxsiyyətin və kollektivin özünüifadə prinsipini də başa düşürdülər. Ədalət hamı üçün bərabər azadlıq tələbatının həyata keçməsi, həmrəylik isə azadlıq və ədalət naminə insanların qarşılıqlı fəaliyyətidir. Həmrəylik sosial-demokratlar tərəfindən təkcə insanların yoldaşlıq, sosial yaxınlıq münasibətləri kimi deyil, həmçinin ümumbəşəri prinsip kimi qəbul olunurdu.

Müasir sosial-demokratiyada iki əsas cərəyan mövcuddur: “ənənəvi” və “modernist”. “Ənənəvilik” tərəfdarlarının sosial bazası fəhlə şınıfıdır və onlar həmkarlar təşkilatları ilə sıx əlaqədədirlər. Onlar fəhlələrin elmi-texniki tərəqqiyə uyğunlaşmasını təmin etməyə çalışırlar. “Modernistlər” ənənəvi fəhlə sinfi və onların həmkarlar təş-

kilatını çox zəif əlaqələndirirlər. Onların əsas dayağı qabaqcıl texnologiya sahəsində çalışanlar və zehni əməklə məşğul olanlardır.

Müasir dövrdə keçmiş sosialist ölkələri həyatında bir sıra dəyişikliklərin baş verməsi, beynəlxalq kommunist hərəkatının böhranı kommunist ideyalarına, onun elmi əsası sayılan marksizmi birmənalı qiymətləndirməyə imkan vermir. Bir qrup şəxslər hesab edirlər ki, sosialist ideyalarının belə xarakter almasına marksizm məsuliyyət daşıyır, digər bir qrup isə marksizmin tarixi məhdudiyyətinə görə ona tənqidi yanaşaraq, onda dəyərli olanları götürməyi təklif edirlər.

Marks və Engelsin baxışlarını dərk etmək üçün onlara "marksium" sosial-iqtisadi kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Bu imkan verir ki, onların dövründə cəmiyyətdə baş verən bəzi hadisələrin qiymətləndirilməsinə, kapitalizmin inkişafının proqnozlaşdırılmasına xas olan səhvləri görək. Bundan başqa, marksizm nəzəriyyəsində təklif olunan mövqelərdən sonradan harada və necə istifadə olunmasından da çox şey asılıdır. Marks da, Engels də öz ideyalarında iqtisadi inkişafı əsas götürürdülər. Bu baxımdan Rusiyada 1917-ci ildə baş verən Oktyabr inqilabı həmin əsasdan "kənara çıxan" bir hadisə idi. Yəqin elə buna görə də mövcud inkişaf səviyyəsinə laqeydlik göstərən və spesifik eksperiment olan yeni sistem 70 ildən çox yaşamadı.

Fəhlə sinfinin mübarizəsinin məzmununu açmağa çalışan Marks və Engels onun əsas məqsədini müəyyən edirdilər: istismar edən diktaturanın antipodu olan proleter diktaturasının qurulması, yeni sinifsiz cəmiyyətin yaradıl-

ması, dövlətin ölüb itməsi üçün şəraitin hazırlanması. Sınıfların, təbəqələrin, sosial qrupların ictimai vəziyyətinin təhlili kütlənin ayrı-ayrı liderlərinin siyasi davranışını başa düşmək üçün əsas hesab edildi.

Son illərin təcrübəsi aydın şəkildə göstərir ki, hər hansı ideya-siyasi cərəyanı, o cümlədən də marksizmi birtərəfli surətdə qiymətləndirmək, onun ayrı-ayrı dövrlərdə populyar olmasına aludəçilik göstərmək doğru yol deyildir. İdeya-siyasi cərəyanların praktika ilə, mövcud realıqla müntəzəm “təshih” getməlidir.

Müasir aləmdə ideya-siyasi tərəkür çoxtərəflidir. Qərb ədəbiyyatında əsas tipologiya belədir: sollar, liberallar, mərkəz, mühafizəkarlar, sağlar. Sağlara, sollara və mərkəzə bölünmək Fransa inqilabı vaxtında yaranmışdır. Bu zaman sollar radikal dəyişikliklərin, sağlar mövcud nizam-intizamın qorunub saxlanmasının, mərkəz isə mülayim siyasətin tərəfdarları hesab olunurdular.

Müasir politologiyada sollara-ultrasollar (maoçular, trotskiçilər, anarxistlər solradikal qruplar) kommunistlər, sosialistlər və sosial-demokratlar aiddirlər. Bunlardan mərkəzə yaxın olanlar və onlara təsir edənlər sosial-demokratlar və sosialistlərdir. Bütövlükdə müasir şəraitdə dünyanın ideya-siyasi həyatı kifayət qədər mürəkkəb və rəngarəngdir. Bu həyatın müxtəlif əlamətlərə görə başlıca cəhətlərini fərqləndirmək o qədər də asan məsələ deyildir.

XV FƏSİL

SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏR

§ 1. Münaqişə sosial hadisədir

Bəşəriyyətin işkişaf tarixi göstərir ki, cəmiyyətdə və ya onun ayrıca bir sahəsində daim münaqişə ilə nəticələnən ziddiyyət mövcuddur. Ziddiyyət predmet, hadisə və proseslərin daxili tərəfləri arasındakı fərqlərin dərinləşməsidir, kəskinləşməsidir, eyni zamanda mənafə uyğunsuzluğu və əksliyin ifadəsidir. Lakin hər cür ziddiyyət münaqişə demək deyildir. Ona görə də ziddiyyətlərin aşağıdakı inkişaf mərhələlərini bilmək zəruridir: **harmoniya, disharmoniya və münaqişə**. Harmoniya ahəngdarlıq vəziyyətidir. Amma bu o demək deyildir ki, belə halda hadisə və proseslərdə fərqli xüsusiyyətlər yoxdur. Onlar vardır və tədricən inkişaf edərək ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Vaxtilə Heroklit qeyd edirdi ki, harmoniya ziddiyyətlərdən (əksliklərdən) ibarətdir.

Disharmoniya isə harmoniyanın əksidir, yəni ahəngsizlik və qarşılıqlı təsirin pozulmasıdır. Əksliklərin mübarizəsinin kulminasiya nöqtəsi, toqquşma səviyyəsi münaqişədir. Münaqişə (konflikt) latınca “konfliktie” sözündən olub, toqquşma, ixtilaf, mübahisə mənalarında işlənir.

Mövcud ədəbiyyatlarda sosial münaqişəyə çoxlu təriflər verilmişdir. Məsələn, B.İ.Krasnova görə, münaqişə bir-birinə əks olan maraqların, fikirlərin, baxışların

toqquşması, mübarizə edən hər hansı tərəf üçün çətinliklərlə nəticələnə bilən ciddi ixtilaf, kəskin mübahisədir.

V.N.Lavrinnikovun redaktəsi ilə nəşr olunmuş sosiologiya dərslində isə münaqişə qarşılıqlı təsir subyektlərinin əks məqsəd, mövqe və baxışlarının toqquşmasıdır.

A.V.Qluxovanın anlamında münaqişə emosiyaların, sosial birliklərin və sosial institutların elə qarşılıqlı təsir üsulunu nəzərdə tutur ki, burada bir tərəf digərinin əks hərəkəti ilə toqquşaraq, onun məqsədlərinin, mənafeələrinin reallaşmasına maneçilik törədir.

Nazilə Səfərova öz elmi araşdırmalarında münaqişəyə aşağıdakı tərifini vermişdir: sosial münaqişə maddi və mənəvi ehtiyaclardan törəyən, bir-birilərinə əks olan müxtəlif maraq, məqsəd və iddiaların toqquşması, onların reallaşması üçün hansısa müddətə birləşən sosial qurumların mübarizəsidir.

Sosial münaqişənin subyektləri kiçik və böyük qruplar (siniflər, etnik qruplar, millətlər), təşkilatlar ola bilər. Münaqişədəki mövqelərinə görə qruplar üç növə ayrılır:

1. İlkin qruplar obyektiv və subyektiv baxımdan uyuşmaz məqsədlərə çatmağa dair qarşılıqlı təsir halında olan münaqişənin bilavasitə iştirakçıları;

2. Münaqişənin şiddətlənməsinə öz maddi imkanlarını daxil edən, lakin onun gedişinə qarışmağa çalışanlar;

3. Münaqişənin həllində maraqlı olan üçüncü qüvvələr. Bu subyektlər arasında münasibətlərin iki tipini ayırd etmə olar: a) hər hansı ümumi maraq və məqsəd

güdməyən tərəflər; b) aralarında qarşıdurma olmasına baxmayaraq, hansısa ümumi maraqların birləşdirdiyi tərəflər.

Sosial münaqişə siyasi biliyin aktiv inkişaf edən sahəsidir. Lakin bu problemlə politologiya tarixində əsasən M.Veber, K.Marks, E.Dyürkheymlə daha ciddi məşğul olmuşlar. Müasir dövrdə münaqişənin təbiətinə və formalarına baxışlar o qədər rəngarəngdir ki, xüsusi məktəblər və cərəyanlar, hətta elmi fənlər, məsələn, münaqişəşünaslıq (konfliktologiya) elmi yaranmışdır.

Münaqişə əks fəaliyyət şəraitində öz maraqlarını həyata keçirmək məqsədi olan iki və daha artıq müxtəlif istiqamətli qüvvələrin toqquşmasıdır.

Münaqişənin öyrənilməsində aşağıdakı iki istiqaməti fərqləndirmək olar:

1. E.Dyürkheymlə, T.Parsons, N.Smelzer konsepsiyası. Bu konsepsiyada diqqət sabillik və möhkəmlik probleminə verilir (funktionalizm);

2. M.Veber, K.Marks, R.Darendorf nəzəriyyəsi. Burada sosial proseslər və dəyişmələr zamanı münaqişə əsas yer tutur.

T.Parsonsa görə, münaqişə:

a) hər bir cəmiyyət nisbətən möhkəm və stabil strukturdur;

b) hər bir cəmiyyət yaxşı yaxınlaşma strukturudur;

v) cəmiyyətin hər bir elementi müəyyən funksiyaya malikdir, yəni sistemin möhkəmlənməsi üçün nə işə edir;

q) sosial strukturun funksiyası sabillik və inteq-

rasiyanı təmin edən cəmiyyət üzvlərinin konsensusuna əsaslanır.

R.Darendorfa görə: “Kim ki, qəbul etmək yolu ilə münaqişənin öhdəsindən gəlir, o, tarixin ritmini öz nəzarətinə götürür. Kim bu imkanı əldən verirsə, o, ritmi rəqibinə vermiş olur”. Darendorf hesab edir ki, münaqişə hər bir cəmiyyətdə olan hakim təbəqə ilə tabe olan təbəqə arasında mövcud qarşılıqlı müqavilənin nəticəsidir. Münaqişənin əzilməsi onun dərinləşməsinə, “rasional tənzimləmə” isə “nəzarətdə olan təkamülə” gətirib çıxarır.

L.Kozerə görə, sosial münaqişə sosial qrupların, yaxud fərdlərin obyektiv məqsəd uğrunda (hakimiyyət, statusun dəyişdirilməsi və s.) fəaliyyəti və hissini əks etdirən ideoloji hadisədir. Onun fikrincə, münaqişənin dəyəri ondadır ki, o, yeniliyə yol açaraq, sosial sistemin bir formada möhkəmlənməsinə mane olur.

Tanınmış Amerika alimi **K.E.Boldinqin nəzəriyyəsinə görə,** ictimai münaqişələr təzahür səviyyələrinə görə üç böyük qrupa bölünür: **fərd, qrup və təşkilat səviyyəsində olan münaqişələr.** Boldinq münaqişənin aşağıdakı tipologiyasını təklif edir:

- 1. Fərdlər arasında münaqişələr;**
- 2. Məkana görə izolyasiya olunmuş qruplar arasında münaqişələr;**
- 3. Qruplar arasında ekoloji münaqişələr;**
- 4. Homogen təşkilatlar arasında münaqişələr (məs., dövlətlər arasında);**
- 5. Fərdlər və qruplar arasında münaqişələr (məs., ailədə);**

5. Fərdlər və təşkilatlar arasında münaqişələr (məs. vətəndaş və dövlət arasında);

6. Qrup və təşkilat arasında münaqişələr.

Bir çox müəlliflər münaqişəni onların integrativ və dezintegrativ xarakterinə görə təsnif edirlər. Bundan fərqli olaraq, A.Rapoport münaqişənin üç əsas növünü və ya üç səviyyəsini ayırır: **müharibə, oyun və mübahisə.**

Müharibə bütün vasitələrdən, o cümlədən zorakılıqdan istifadə edərək, qələbə sonluğuna qədər güzəştisiz mübarizədir. **Oyun** qabaqcaddan müəyyən olunmuş qaydalar əsasında münaqişənin həll olunmasıdır. Nəticədə qalib tərəf həyatı cəhətdən çox da önəmli olmayan üstünlük əldə edir. **Mübahisə** zamanı yalnız sülhməramlı vasitələrdən istifadə olunur; məqsəd rəqib tərəflə razılaşmaya gəlməkdir.

Münaqişələr aşağıdakı göstəricilərinə görə fərqlənirlər:

1) Leqal və qeyri-leqal mövcudluğuna görə (açıq və gizli);

2) İnkişafın istiqamətinə görə (subyektiv və obyektiv məqsədlər);

3) Sürətinə, növünə görə (koqnitiv və motivli);

4) Onların həlli “mexanizminə” görə;

5) Mürəkkəbliyinə və zəruriliyinə görə.

Koqnitiv münaqişələr o münaqişələr adlanır ki, onlar hadisələrə, faktlara əks və ziddiyyətli nöqtəyi-nəzərləri əks etdirir. Bu münaqişələr mətbuat səhifələrində diskussiya, mübahisə, disput və s. əsasında inkişaf edir. Əgər tərəflərdən hər hansı birində zorakılıqdan istifadə olunmursa, əgər diskussiya sivil qaydalara uyğun gedirsə, adətən

bu zaman həmin növün motivli xarakterə keçməsi üçün heç bir təhlükə yaranmır.

Yaranma səviyyəsinə görə iqtisadi, sosial, siyasi münaqişələr, cəmiyyətin mənəvi həyatında baş verən münaqişələr, dövlətlərarası münaqişələr mövcuddur.

Münaqişələrin daha bir maraqlı tipologiyasını professor Robert Dol verir. Onun fikrincə, qarşı-qarşıya dayanmış münaqişə iştirakçılarından bipolyar (ikitərəfli) və mumpolyar (çoxtərəfli) münaqişələr; münaqişə iştirakçılarının uyğunluğu və fərqiindən asılı olaraq kommulyativ və kəsisən münaqişələr; iştirakçıların antoqonizm səviyyəsiindən və yaxud dərəcəsiindən asılı olaraq polyarlaşmaya (qütbləşməyə) və seqmintasiyaya aparan münaqişələr mövcuddur.

Qütbləşmə dedikdə, cəmiyyətin iki barışmaz tərəflərə ayrılması başa düşülür. Bu halda ziddiyyət heç bir vasitə ilə həll olunmur. Seqmentasiya isə müxtəlif maraq və dəyərlərinə görə cəmiyyətin bir sıra təbəqələrə və qruplara parçalanmasıdır. Lakin bu zaman qarşılıqlı güzəştlər, danışıqlar və məsləhətləşmələr cəmiyyətdə stabilliyə zəmanət verir.

Hər bir sosial münaqişənin özünəməxsus əmələgəlmə səbəbləri olur. Buna görə də münaqişələri yaradan səbəblərə, onların köklərinə birmənalı cavab vermək çətindir. Bu və ya digər münaqişənin səbəblərini və köklərini müəyyən etmək üçün kompleks şəkildə bütün şərait (iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, dini, yaş amili və s.) nəzərə alınmalıdır.

Cəmiyyətdə münaqişənin əsas mənbəyi cəmiyyətin tə-

bəqələşməsi - müxtəlif qruplara, təbəqələrə, siniflərə bölünməsidir. Cəmiyyətdə istehsal qüvvələri ilə istehsal münasibətləri arasında mövcud olan ziddiyyət münaqişələrin yaranmasına təkan verir ki, bu da özünü sosial təbəqələr, qruplar, siniflər arasındakı mübarizədə; nəsillər (ailədə, təşkilatda) arasındakı ziddiyyətdə; etnik qruplar arasındakı mübarizədə; bir-birinə zidd olan müxtəlif dini icmaların fəaliyyətində; yeni yaranmış adət və ənənələrin daşıyıcıları ilə köhnə adət və ənənələrin tərəfdarları arasındakı mübarizədə göstərir.

Bu və ya digər münaqişəni təhlil edəndə biz aşağıdakıları bilməliyik:

- 1. Münaqişə edən tərəflərin xarakteristikası;**
- 2. Onların qarşılıqlı təsirlərinin tarixi;**
- 3. Münaqişənin səbəbləri;**
- 4. Münaqişəyə gətirib çıxaran sosial mühit;**
- 5. Maraqlı tərəflər;**
- 6. Münaqişə edən tərəflərin strategiyası və taktikası;**
- 7. İştirakçılar və maraqlı tərəflər üçün münaqişənin nəticəsi.**

Sosial münaqişəni təhlil etdikdə elə olur ki, o, üç mərhələdən keçir:

Münaqişəqabağı mərhələ. Hər bir münaqişənin meydana gəlməsinin xarakterik cəhəti onun obyektinin, münaqişəyə cəlb olunmuş iki və ya daha çox subyektin fərqli tələblərinin mövcudluğudur.

Münaqişə ərafəsi münaqişə edən tərəflərin aqressiv fəaliyyətə və yaxud geri çəkilməyə qərar verməzdən əvvəl öz ehtiyatlarını qiymətləndirməsidir. Bu ehtiyatlara

maddi dəyərlər, məlumatlar, hakimiyyət, nüfuz və s. aiddir. Bu zaman tərəflər həmçinin həmfikirlər və tərəfdarlar axtarırlar, qruplar təşkil edirlər. Bütün bu arzu olunanlar başa çatdıqdan sonra fərd və yaxud sosial qrup məqsədə çatmaq üçün maneçilik törədən obyektə, həmin obyektin “günahını”, qüvvəsini və imkanlarını müəyyən edir. Münaqişə ərəfəsində bu məqam identifikasiya adlanır.

Bilavasitə münaqişə. Bu mərhələ insidentin mövcudluğu ilə müəyyən olunur, yəni rəqibin davranışının dəyişməsinə istiqamətlənmiş sosial fəaliyyət nəzərdə tutulur. İnsidenti təşkil edən bu fəaliyyət açıq və yaxud gizli ola bilər.

Bu mərhələdə münaqişə edən tərəflərin hərəkətləri maksimum inkişaf edərək, kritik nöqtəyə çatır. Bundan sonra münaqişənin kəskinliyi və gücü tədricən aşağı düşür, özünün həllolma səviyyəsinə yaxınlaşır, yaxud da əksinə, rəqiblər arasındakı münasibətin yenidən kəskinləşməsi baş verir.

Münaqişənin həlli. Münaqişənin həllinin başlıca əlaməti insidentin başa çatması ilə özünü biruzə verir. Bu o deməkdir ki, münaqişə edənlər arasında münaqişəli vəziyyət bitir.

Sosial münaqişənin həlli yalnız münaqişə vəziyyətinin dəyişməsi zamanı mümkündür. Bu dəyişiklik müxtəlif formada ola bilər. Lakin münaqişənin həllinin ən yaxşı variantı münaqişənin səbəblərinin aradan qaldırılmasıdır. Bundan başqa, sosial münaqişəni tərəflərin tələblərinin dəyişməsi yolu ilə də həll etmək olar: rəqib güzəştə gedir və münaqişədə öz davranışının məqsədini dəyişir. Sosial

münaqişə həmçinin tərəflərin ehtiyatlarının tükənməsi və yaxud da üçüncü tərəfin məsələyə müdaxiləsi ilə də həll oluna bilər.

§ 2. Siyasi münaqişələr

Siyasi münaqişə, siyasi subyektlərin siyasi maraqlarının, dəyərlərinin və baxışlarının **əksliyi əsasında** baş verən qarşıdurmadır, toqquşmadır.

Cəmiyyətin sosial-siyasi strukturunda münaqişə bir sıra parametrlərlə səciyyələnir. Məsələn, onun səviyyəsi, miqyası, kəskinliyi, yaranma sferası və s. müxtəlif olur.

Siyasi münaqişələr aydın seçilən siyasi xarakteri ilə fərqlənir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı sferalarda baş verən münaqişələr siyasi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar adətən beynəlxalq, sinfi, milli və etnik qruplararası, dini, regional və s. münasibətlərə toxunur.

Bütün münaqişələrin, o cümlədən siyasi münaqişələrin araşdırılması ictimai münasibətləri ahəngdarlaşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Hazırda mümkün münaqişələri proqnozlaşdırmaq, onların neqativ nəticələrini azaltmaq ciddi məna kəsb edir. Münaqişə vəziyyətləri üzərində demokratik nəzarət prosesi öz həyatı üstünlüklərini artıq kifayət qədər nümayiş etdirmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində münaqişələrin yaranmasının fərdlərin, sosial-siyasi qüvvələrin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu cəhətdən Nəsirəddin Tusinin mülahizələri xüsusi maraq doğurur.

XIII əsrdə yaşamış ensiklopedik alim münafiqələrin yaranmasının əsas səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmişdir:

İddiallıq ona deyilir ki, adam özündən müstəbeh ola, layiq olmadığı mövqə iddiasına düşə. Öz eyib və nöqsanlarını bildikdən, fəzilətdə hamının payı olduğunu anladıqdan sonra iddialılığı sovuşar; özündəki istedadın başqalarında da olduğunu gören iddialı olmaz;

İftixar - fəlakət və bəlalara məruz qalıb məhv ola bilən, əbədiliyinə, davam edib yaşamasına heç bir ümid olmayan şeylərlə fəxr etməyə deyirlər;

Dava-dalaş - dostluq, ülfət və ünsiyyətin aradan çıxması, ziddiyyət, düşmənçilik və ədavətin ortaya düşməsi nəticəsində əmələ gələr, dünyanın yaşaması isə dostluq və məhəbbətdədir. Deməli, dava-dalaş dünyanın nizam-intizamını pozmaq istəyən fəsadlardandır, özü də rəzətlərin ən təhlükəlisidir;

Höcət - yersiz və lazımsız mübahisədir.

Zarafat - qaydasında olsa yaxşıdır, Məhəmməd Peyğəmbər buyurmuşdur ki, “zarafat edin, lakin şitini çıxartmayın”;

Təkəbbür - iddialılığa yaxındır, fərqləri orasındadır ki, iddialı özündə olmayan istedadın olduğunu guman edib özünü aldadır, təkəbbür isə həmin xüsusiyyətlə başqalarını aldatmaq istəyər, hər iki halda özü aldanar.

Bunun əlacı iddialılıq müalicəsinə yaxın olar;

Təlxəklik - təlxək xasiyyətli, masqarabaz adamların işidir. Bununla ələ adamlar məşğul olurlar ki, onlar dövlətlilərin könlünü ələ almaq, onları əyləndirmək və bu vasitə ilə güzəran keçirmək üçün başqalarını ələ salmaq, al-

çaltmaq və bu kimi başqa çirkin hərəkətdən çəkinməzlər.

Xəyanət - istər mal, istərsə vəzifə, istər dostluq, istərsə də mərhəmətlilikdə bunun növü olduqca çoxdur. İnsanlıqda son dərəcə az payı olan bir adamın yanında da xəyanətdən daha alçaq rəzalət ola bilməz. Buna görədir ki, heç kəs xainliyi boynuna almaz.

Qisas - bu, intiqam almaq üçün başqasına verilən cəzadır, belə halda, məlum olduğu kimi, “günaha-günah”, “zülmə-zülm” deyiblər. Lakin ağıllı adam nəticədə daha böyük zərər çəkməyəcəyinə əmin olmayınca, qisasa əl atmamalıdır. Bunu isə götür-qoy etdikdən, ağıl ilə məsləhətləşdikdən sonra bilmək olar.

Mübahisə, münaqişə və həsədə səbəb olan nəfis şeylərə hərislik qüdrət və ixtiyar sahiblərində böyük təhlükəyə səbəb ola bilər, ortabablar haqqında heç danışmağına dəyməz. Hansı padşahın xəzinəsində çox bahalı bir gövhər varsa, qəlbinə xof, onu itirmək qorxusu əmələ gələr, bundan isə narahatlıq, vahiməlik törəyər.

Siyasi münaqişə anlayışı siyasi münasibətlər sistemində müəyyən nüfuza görə bir subyektin başqa bir subyektlə mübarizəsi, ümuməhəmiyyətli qərarların qəbul edilməsində iştirak, cəmiyyətdə öz maraqlarının qorunması, bir sözlə, hakimiyyət və hökmranlıq uğrunda mübarizə kimi başa düşülür.

Siyasi dövlət hakimiyyəti əldə etmək, hakimiyyət institutlarının quruluşu, sosial qrupların siyasi statusu, dəyərlər və rəmzlər və s. - bütün bunlar siyasi münaqişənin predmet və obyektidir.

Siyasi cəmiyyətlər arasında ziddiyyətlər bütöv bir sis-

tem kimi siyasi munaqışenin əsas mənbəyi hesab olunur.

Tədqiqatçılar siyasi munaqışenin üç növünü müəyyən edirlər:

- 1. Maraqlar munaqışəsi;**
- 2. Dəyərlər munaqışəsi;**
- 3. İdentifikasiya munaqışəsi.**

Maraqlar munaqışəsi əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, möhkəm dövlət quruluşu olan ölkələrdə üstünlük təşkil edir. Bu ölkələrdə mübarizə vergi səviyyəsi, sosial təminatın həcmi uğrunda gedir. Bu tip munaqışələr adətən çox asanlıqla tənzimlənilir, çünki bu vaxt kompromis qərarlər tapmaq olur.

Dəyərlər munaqışəsi əsasən çox da möhkəm dövlət quruluşu olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Bu munaqışələrdə kompromisə getmək çətinlik törətdiyi üçün onların tənzimlənməsi çox böyük səy tələb edir.

İdentifikasiya munaqışəsi zamanı subyekt cəmiyyəti (dövləti) deyil, müəyyən bir etnik, dini, dil qrupunu özü ilə bərabərləşdirir. Bu tip munaqışə irqlərin, etnik qrupların və yaxud da dil qruplarının ziddiyyət təşkil etdiyi dövlətlər üçün daha çox xarakterikdir.

İştirakçıların sayından asılı olaraq munaqışələr dövlətlərarası (subyekt dövlət və onun komissiyası), dövlət (subyekt hakimiyyətinin qolları, siyasi partiyalar və s.), regional (subyekt-regional siyasi qüvvələr) və yerli (subyekt yerli siyasi qüvvələr) munaqışələr ola bilər.

Siyasətdaxili munaqışələr horizontal və vertikal munaqışələrə bölünür. Horizontal pozisiyon siyasətdaxili muna-

qişələrdə mövcud siyasi sistem çərçivəsində hakimiyyəti və rəhbərliyi həyata keçirən, lakin bu prosesdə müxtəlif mövqelər tutan siyasi institutlar, təşkilatlar iştirak edir. Məsələn, təşkilatlar və həmin təşkilatlarda birləşən insanlar, hökumətin müxtəlif qollarını təmsil edənlər, federal hakimiyyətin institutları və federasiyanın subyektləri. Belə münaqişələrin predmeti siyasi sistemin elementləri və hakim dairəyə daxil olan siyasətçilərdir. Həmin sistemin marağına və məqsədinə hakim qüvvənin ayrı-ayrı qruplaşmalarının mövqeləri uyğun gəlir. Bu münaqişələrin həlli yeridilən siyasətdə bəzi dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Siyasətdaxili münaqişələrin mövqeyi (vertikal) subyektləri bir tərəfdən hakim elita, onların maraqlarını idarə edən partiyalar, dövlət institutları, təşkilatlar və liderlərlə, digər tərəfdən isə mövcud sistemin, hakim siyasi quruluşun əleyhinə olan aktiv siyasi qruplarla şərtlənir. Bu zaman münaqişənin predmeti bütün mövcud hakimiyyət sistemi, mövcud rejimdir. Münaqişənin nəticəsi siyasi sistemin dəyişməsidir. Buna görə də belə münaqişələr radikal münaqişələr adlanır.

Radikal münaqişələrin kökü siyasi maraqlarla böyük sosial qrupların əsas dəyərləri arasındakı ziddiyyətlərdir. Radikal münaqişələr əksər, bəzi hallarda isə bütün siyasi institutları, kütlənin böyük hissəsini ziddiyyətə cəlb edir. Nisbi münaqişə isə müvəqqəti, iştirakçıların qeyri-əsas maraqları arasında baş verir. Bu münaqişədə yalnız bir neçə institut və qrup, elitanın bir hissəsi, siyasi münasibətlərin və institutların islahatında, konkret problemlərin həllində maraqlı olan rəqabət aparıcı partiyalar iştirak edirlər.

Radikal münaqişə cəmiyyəti iki əsas, əks siyasi qüvvəyə ayırır; nisbi münaqişə isə plüralizmin “oyun” qaydası çərçivəsində hərəkət edən bir neçə siyasi qüvvə arasında baş verir.

Siyasətdaxili münaqişələr, həmçinin şəraitə uyğun münaqişələrə və legitim münaqişələrə bölünür.

Şəraitə uyğun münaqişələrdə subyektlərdən biri dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmadan hakimiyyəti ələ keçirməyə, yaxud siyasi sistemi dəyişdirməyə çalışır.

Legitim münaqişə zamanı dövlətin bir hissəsi dövlətdən ayrılmağa çalışır. Bu münaqişə çox zaman etno-siyasi münaqişə ilə üst-üstə düşür. Lakin etnosiyasi münaqişələr həmişə legitim hesab olunur (məs., milli bərabərlik, muxtariyyət tələbi).

XVI FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§ 1. Beynəlxalq münasibətlər anlayışı

Beynəlxalq münasibətlər dünya birliyinə daxil olan dövlətlər, xalqlar, millətlər, beynəlxalq millətlərarası təşkilatlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərdən yaranan bir sistemdir. Bu münasibətlərin humanist, demokratik əsaslarda qurulması, dövlətlərin, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparan xalqların, millətlərin mənafələrinə uyğundur. Beynəlxalq sistemin subyektləri arasında müxtəlif səviyyəli, miqyaslı münasibətlərin təşəkkülü və inkişafı mürəkkəb xarakterə malikdir. Beynəlxalq münasibətlər ikitərəfli və universal şəkildə qurula bilər və çox vaxt regional xarakter daşıyır.

Dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsi prosesləri, dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı, elmi-texniki tərəqqinin təsiri və s. sayəsində beynəlxalq münasibətlər fasiləsiz olaraq genişlənir, məzmunca zənginləşir. Bu zaman bütün dünya dövlətlərində yaranmış yeni problemləri (ərzaq, enerji, ekoloji və s.) həll etmək üçün onlar öz səylərini birləşdirən strukturlar axtarırlar. Planetdə sülhün qorunması beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün ən əsas şərt olaraq qalır. Nəticədə müasir dünyada beynəlxalq münasibətlərin rolu durmadan artır.

Beynəlxalq münasibətlərin dinamik inkişaf edən sistem şəklində nəzərdən keçirilməsi, beynəlxalq həyat hadisə-

lərinin bütün kompleksinin öyrənilməsi və elmi cəhətdən ümumiləşdirilməsi realist siyasət işləyib hazırlamaq və onu reallaşdırmaq üçün ilkin əsasdır. Beynəlxalq sistemdə sabit əlaqələrin, qarşılıqlı asılılıq münasibətlərinin mövcud olmasını beynəlxalq münasibətlərin dinamik inkişafının ən ümumi əlaqəsi kimi müəyyən etmək olar.

Dünyanın bu və ya digər regionunda beynəlxalq münasibətlər müxtəlif cür formalaşmış, ayrıca halda onların məzmunu spesifik xarakter kəsb etmiş, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif olmuşdur.

Bəşər cəmiyyətinin maddi və mənəvi həyatının beynəlmilləşməsi prosesində beynəlxalq münasibətlər daha intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. Bu prosesin başlanması ilə əlaqədar olaraq, ayrılıqda hər bir cəmiyyətin həyatında beynəlxalq amil mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təbii ki, bu istiqamətdə elmi axtarışlar da güclənmişdir. Belə ki, hələ bizim eradan əvvəl antik Yunanıstanda bir sıra elm sahələri münaqişələrin və müharibələrin səbəbləri, xalqlar arasında sülh və əmin-amanlığın yaradılması yolları, onların qarşılıqlı əməkdaşlığı haqqında problemlərlə məşğul olmuşlar. **Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə antik yunan filosofları: Platon, Sokrat Aristotel və başqaları xüsusi diqqət yetirmişlər.**

Lakin müasir ziddiyyətli beynəlxalq münasibətlər, onların politologiya elmi tərəfindən öyrənilməsini prinsipcə xeyli mürəkkəbləşdirir. Aydın məsələdir ki, indi dövlətlərin sayı çoxalıb, siyasət yeni xüsusiyyətlər kəsb edib, politoloji tədqiqatlar artıb və bu tədqiqatları sistemləşdirmək zərurəti ortaya çıxıb. Qərb politoloqları bu zərurəti

rətdən irəli gələn problemlərə müxtəlif cür yanaşırlar. Buradan çıxış edərək, politologiyada beynəlxalq münasibətlərin tədqiqinin iki əsas istiqamətini göstərmək olar:

1. Ümumi məsələlər nəzəriyyəsi;

2. Xüsusi məsələlər nəzəriyyəsi.

Beynəlxalq münasibətlərin ümumi yanaşma nəzəriyyələri aşağıdakılardır:

1. Kaunski Raytın amillər nəzəriyyəsi;

2. Corc Lisinkin beynəlxalq tarazlıq nəzəriyyəsi;

3. Raymon Aronun sülh və müharibə nəzəriyyəsi;

4. Hans Morgentaunun siyasi realizm nəzəriyyəsi;

5. İohan Heltunqun əlaqələr nəzəriyyəsi;

6. Baqat Koronun beynəlxalq aktyorlar nəzəriyyəsi.

Lisinskinin modellərin qarşılıqlı fəaliyyət nəzəriyyəsi və Raytın amillər nəzəriyyəsi bəzən beynəlxalq münasibətlərin güc sahəsi nəzəriyyələri adlandırılır. Burada birbirini tamamlayan dinamik münasibətlər və dünyada birbirinə qarşılıqlı surətdə təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Amillərin hərəkəti həqiqi sistem yaradır ki, onun gücünü maddi amillər, istiqamətini isə mənəvi amillər müəyyənləşdirir. Beynəlxalq tarazlıq nəzəriyyəsi, beynəlxalq münasibətlərin sabitliyi və stabilliyi məsələlərini əhatə edir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki siyasi fikrin əsasını sülh və müharibə nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri:

1. Dövlətlərarası münasibətlər spesifik danışıqlardan ibarətdir;

2. Dövlətlərarası münasibətlər həmin ölkələrin daxili

lində baş verən hadisələrin təsiri altında inkişaf edir;

3. Sülh əldə etmək mövcud imkanları siyasi davranış ətrafında cəmləşdirməyə imkan verir;

4. Dövlətlərarası danışıqlarda dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaq zəruridir.

Siyasi realizm nəzəriyyəsi hakimiyyət mənafeələrinin dərk edilməsini, beynəlxalq siyasətin daha düzgün istiqaməti hesab edir. Burada beynəlxalq siyasətin obyektiv qanunlarını dərk etmək şərti əsas götürülür.

Beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsi, beynəlxalq münasibətlərdə kollektivlərin yaradılmasını və onlar arasında əlaqələrin inkişafını əsas hesab edir.

Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisə və proseslərə dair xüsusi nəzəriyyələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Milli mənafe nəzəriyyəsi mənafeləri əsas götürən təlimlərə daha çox yaxındır. Bu nəzəriyyədə fəvqəlmilli mənafeələr milli mənafeələrdən üstün hesab olunur;

2. Bloklara qoşulmamaq nəzəriyyəsində beynəlxalq münasibətlərin inkişafı dövlətlərin, millətlərin dinc yanaşı yaşaması kimi başa düşülür;

3. Münaqişə nəzəriyyəsi dövlətlər və beynəlxalq sistemlər arasındakı ziddiyyət və gərginliyin, münaqişələrin vaxtından qabaq üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur;

4. İnteraksiya nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərdə iştirakçıların hərəkətlərini onların əksiya və reaksiyalarını ümumiləşdirən proses kimi qəbul edir;

5. Tərəflərin qəbul edilməsi nəzəriyyəsi, adından məlum olduğu kimi, xüsusi həlledici qərarların verilməsi və

reallaşmasına şərait yaratmağı nəzərdə tutur;

7. Beynəlxalq sistemlər nəzəriyyəsi, beynəlxalq təşkilatlar nəzəriyyəsi və digər nəzəriyyələri də qeyd etmək olar.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə başqa millətlərin mənafeələrini nəzərə almadan hər hansı millətin mənafeələrinin həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü ideyası ümumbəşəri üstün dəyər kimi qavranılır. Bəşəriyyətin sosial inkişafının aparıcı qanunauyğunluqlarından biri dövlətlər və millətlər arasında həyatın bütün sahələrində münasibətlərin beynəlmilləşməsidir.

Beynəlxalq münasibətlər haqqında yuxarıda göstərilən nəzəriyyələrə və digər qeydlərə istinad edərək, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür: **Dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, cəmiyyətlər arasında müxtəlif səviyyələrdə və formalarda həyata keçirilən ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqə və münasibətlər, beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edir.**

Beynəlxalq münasibətlər anlayışının əsas məzmunundan söhbət getdikdə, iki amil xüsusi qeyd olunmalıdır: **Birincisi,** beynəlxalq münasibətlərin qurulması, danışıqlar, bağlanmış müqavilələr və s. **İkincisi isə,** bu münasibətlərin, danışıqların reallaşması, həyata keçirilməsi. Bunların hər ikisi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətinin durmadan dəyişilməsi faktı beynəlxalq münasibətlər sisteminin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemini öyrənərkən onun komponentlərini də bilmək vacibdir. Müasir Qərb polito-

logiyasında dövlət və millət beynəlxalq sistemin əsas komponentləri sayılır.

Dövlət başqa dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə iştirak etmək, müqavilələr imzalamaq, müharibə və sülh elan etmək, bir sözlə, daxili və xarici siyasəti həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

Beynəlxalq münasibətlər yalnız dövlətlər deyil, habelə xalqlararası münasibətlərdir. Millət dövlətə nisbətən daha yaygın fenomendir. Millətlərin beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi tanınması, beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı beynəlxalq münasibətlərin xarakterini əhəmiyyətli dərəcədə mürəkləşdirir. Məhz bu baxımdan, beynəlxalq münasibətlərin əsas komponenti dövlətdir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilk növbədə onun iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sahəsinin genişlənməsində özünü biruzə verir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə sosial-iqtisadi, mənəvi tərəqqiyə və maddi-texniki əsasların təkmilləşməsinə xas olan qarşılıqlı əlaqələr həmin münasibətlərin bütün tərəflərinə dərindən nüfuz etmişdir. Eyni zamanda bütün dünya ölkələrinin, demək olar, hamısı beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edir.

Beynəlxalq münasibətlərin məqsədi formal surətdə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində və s.-də öz əksini tapmışdır. Bu, sülhü, təhlükəsizliyi, təmin etmək əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, bütün xalqların tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Bunu bütün bəşəriyyətin mənafeyi tələb edir.

§ 2. Beynəlxalq siyasətin qlobal problemləri

Bəşər cəmiyyəti adi daş alətlərdən başlayaraq müasir kibernetik maşınlara gəlib çatıncaya, kosmosa uçağı, okeanların dibinə enməyi, dənizlərin min metrərlə dərinliklərində olan nefti çıxarmağı öyrəncəyə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. O, indi də durmadan inkişaf edir, gələcəyə doğru irəliləyir.

Lakin cəmiyyətin inkişafına düz xətt boyunca daim irəliləyən bir proses kimi baxmaq olmaz. Burada fəlakətlər, süqutlar, dəhşətli müharibələr və s. az olmamışdır. Mayya mədəniyyətinin və bu kimi digər böyük sivilizasiyaların məhvi ilə nəticələnən kataklizmləri misal göstərmək olar. Lap qədimlərdən başlayaraq müasir dövrün ayrı-ayrı dövrlərində davam edən böyük imperiyalar yaratmaq cəhdləri cəmiyyətin inkişafında olan ən böyük fəlakətlərin, insan qırğınlarının törədilməsi deməkdir. Makedoniyalı İsgəndərin dünyanı fəth etməsi, səlib yürüşləri, ərəblərin istilaları, Teymurləngin nəzarətində olan böyük imperiya, monqol-tatar müharibələri, Napoleon və Hitlerin apardıqları dünya müharibələri cəmiyyətin inkişaf tarixində ən böyük qara ləkələrdir. Həmişə olduğu kimi, cəmiyyətin inkişafı bu gün də çox ziddiyyətlidir. Bu, cəmiyyətin öz daxilində baş verən proseslərdən, o cümlədən sosial-etnik münasibətlərdən törəyir.

Bəşəriyyət öz təkamülündə elə bir inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır ki, o, bir yandan nəhəng məhsuldar qüvvələr yaratmış, o biri yandan da onun doğurduğu ciddi nəticələrlə üzleşmişdir. Sosial tərəqqi və insan zəkasının qüdrəti bizə

misilsiz nailiyyətlər bəxş etsə də, müharibələrin qarşısının alınması, təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin qorunması və s. kimi problemlər doğurmuşdur. Onlar olduqca kəskin və aktual problemlərdir; ictimai tərəqqini ləngidə, sivilizasiyanı məhv edə bilər: hamısı qarşılıqlı təbiətə malikdir, özü də ictimai və təbii prosesləri birləşdirir; onlar bütün ölkələri və regionları əhatə edir, bütün bəşəriyyətin mənafeələrinə, insan həyatının əsaslarına toxunur və bu problemlərin həll edilməsi sivilizasiyanın mövcudluğu üçün zəruridir.

Bu göstərilən problemlər müasir dövrdə qlobal problemlər adlandırılır. Şübhə yoxdur ki, müasir dövrün qlobal problemləri ictimai tərəqqi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. “Qlobal problem” anlayışı əsrimizin 50-ci illərindən başlayaraq, elmi ədəbiyyatda geniş miqyasda işlənməyə başlanmışdır.

Müasir dövrün qlobal hesab etdiyimiz problemlərinin ümumi cəhətlərini V.V.Zaqlyadin və İ.T.Frolov 1981-ci ildə nəşr etdirdikləri “Müasir dövrün qlobal problemləri” kitabında aşağıdakı kimi izah etmişlər:

Birincisi, qlobal problemlər dedikdə, bütün bəşəriyyətin mənafeələrinə və eyni zamanda gələcəyinə toxunan problemlər nəzərdə tutulur;

İkincisi, cəmiyyətin inkişafının obyektiv amili kimi dünyanın əsas regionlarında təzahür olunanlar qlobal problemlərdir;

Üçüncüsü, sivilizasiyanın taleyinin, bəşəriyyətin gələcəyinin həllindən asılı olduğu problemləri qlobal problem hesab etmək olar.

Nəhayət, **dördüncüsü**, təbii-elmi, elmi-texniki, sosial-siyasi xarakterli problemlər bəşəriyyətin ümumi səyi nəticəsində həll edilirsə, onları qlobal problemlər hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, müasir dövrün qlobal problemləri kompleksini üç qrupa bölmək olar:

1-ci qrup nüvə müharibəsi və onunla bağlı ortaya çıxan problemlərdir.

2-ci qrup ekoloji amillərlə bağlı problemlərdir. Buraya atmosfer, litosfer, biosfer və hidrosferin vəziyyəti ilə bağlı problemlər aiddir. Yer in səthinin və təkinin çirklənməsi bəşəriyyətin gələcəyinə olduqca mühüm təsir göstərən amildir.

3-cü qrup problemlərə isə azad olmuş Afrika, Asiya və Latın Amerikasın ölkələrində ictimai, siyasi və mədəni sahələrdə tarixən yaranan və mürəkkəbləşən, özünü getdikcə daha çox hiss etdirən problemlər daxildir. Bunlar sırf sosial problemlərlə bağlıdır.

Lakin son vaxtlar müasir dövrün qlobal problemlərinin ədəbiyyatda başqa cür təsnifatı da öz əksini tapmışdır:

Müharibə və sülh problemi. Buraya istilik-nüvə müharibəsi aiddir.

Enerji problemi. Buraya yeraltı enerji sərvətlərinin tükənməsi, yeni enerji mənbələrinin axtarılması və s. aiddir.

Ərzaq problemi. Bu problem ərzaqın tükənməsi və əhalinin artması ilə yaranan tərs mütənasibliyi ifadə edir.

Ekoloji problem. Buraya yer in təkinin, atmosferin və s. çirklənməsi aiddir.

Demoqrafik problem. Buraya əhalinin artımı və yerdəyişməsi ilə bağlı yaranan problemlər aiddir.

Xəstəliklər və epidemiyalar. Bu problemlər sırasına isə bəşəriyyəti düşündürən və hələlik qarşısı alınmayan xərcəng, SPİD və digər xəstəliklər aid edilə bilər.

Bəşəriyyətin sosial, iqtisadi, mənəvi sədlərlə bir-birindən fərqli hissələrə parçalanmasına baxmayaraq, bu, çox müxtəlif mədəniyyətlərə, dünyagörüşünə mənsub olan xalqları bir məqsəd ətrafında birləşdirir. Bu məqsəd insanları yuxarıda qeyd etdiyimiz qlobal problemləri birlikdə həll etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Dünya nə qədər rəngarəng olsa da, o, birdir, yeganədir, bütövdür. Bəşəriyyət bütün xalqlar və millətlər üçün zəruri olan bu bütöv mühiti, qarşılıqlı surətdə qorumaq, onların bir-biri ilə əməkdaşlığını möhkəmləndirmək vəzifəsini uğurla həll etməlidir. Xalqlar dərk edirlər ki, bu əməkdaşlıq olmasa, bəşəriyyət məhv ola bilərdi. Ona görə də qlobal problemlərin həll edilməsi vəzifəsi bütün ölkələrin, bütün insanların səylərini birləşdirməyi tələb edir.

Müasir qlobal problemləri həll etmək üçün politoloqlar tərəfindən iki konsepsiya irəli sürülmüşdür. **Birincisi**, bəşəriyyətin qarşılaşdığı qlobal problemləri həll etməyin başlıca yolu yeni dünya qaydalarının yaradılmasıdır. Burada həllədiçi amil planetdə sülhün və ədalətin bərqərar edilməsi vəzifəsidir. **İkinci** konsepsiya isə yeni siyasi təfəkkürün qərarlaşmasını vacib hesab edir. Yeni siyasi təfəkkürün mənası ondan ibarətdir ki, bəşəriyyətin topladığı nəhəng texniki və intellektual potensial eyni dərəcədə həm qlobal problemlərin daha da dərinləşməsinin qarşısını alar, həm də onların aradan qaldırılmasına yönəldilə bilər.

QEYDLƏR

ABSTRAKSİYA - (*latınca abstraktio sözündən götürü-
lüb, ayırma, təcridmə deməkdir*) Aristotel tərəfindən iş-
lədilmiş və Betsi tərəfindən ilk dəfə qəbul etdirilmiş yunan
terminidir. Abstraksiya idrakın formalarından biridir. Pred-
metlərin bir sıra xassələrindən və onlar arasındakı münas-
ibətlərdən fikrən sərf-nəzər edilməsi və hər hansı xassə-
nin, yaxud münasibətin seçilib ayrılmasıdır. Mücərrədləşdir-
mədə, habelə onun nəticələrini birləşdirən abstraksiya pro-
sesində insanın bəzi subyektiv imkanlarından da uzaqlaşma
baş verir.

AVERROİZM - Averroes (İbn Rüşd) və orta əsr fəlsə-
fəsində onun ardıcıllarının təlimidir. Nümayəndələri dün-
yanın əbədiliyi, ruhun ölməzliyi ideyalarını, həqiqət nəzə-
riyyəsini müdafiə etmişlər. Averroizm kilsə tərəfindən təqib
olunmuşdur. XIII əsrdə o, hakim kilsə ehkamlarına qarşı yö-
nəldilmiş mütərəqqi fəlsəfi cərəyan kimi Fransada, XIV-
XVI əsrlərdə isə İtaliyada mühüm əhəmiyyətə malik olmuş-
dur.

AVROPASENTRİZM - elmin, incəsənətin, fəlsəfənin,
ədəbiyyatın və s. zənginliklərin inkişafını yalnız Avropada
görən konsepsiyadır. Avropasentrizmin mənbələri Yunanıst-
an-Roma mədəniyyətinin "barbarlara" qarşı qoyulmasında
müşahidə edilir. Orta əsrlərdə Romanı və papalığı Yer in
rühani, mənəvi mərkəzi sayan katolisizm ideologiyasına xas
olmuşdur. Erkən avropasentrizm dini məzmununda olmuş və
çox vaxt Avropanın kapitalist ölkələrinin müstəmləkəçilik
meyillərini ört-basdır etmişdir.

AQNOSTİSİZM - (*yunan sözü olub, a-inkar, qno-sis-bilik deməkdir*) dünyanın dərk olunması imkanını tamamilə və ya qismən inkar edən təlimdir. Termini elmə ingilis təbiətşünası Haksli gətirmişdir. Aqnostisizmin bəridiricilik mövqeyi onun nümayəndələrini idealizmə gətirib çıxarır. Qədim yunan fəlsəfəsində Pirron tərəfindən skeptisizm formasında meydana gəlmiş aqnostisizm Yum və Kant fəlsəfəsində özünün klassik formasını almışdır. Heroqliflər nəzəriyyəsi aqnostisizmin çalarlarından biridir. Müasir neopozivitizm, ekzistensializm və b. cərəyanların nümayəndələri dünyanın və insanın dərk edilməsinin mümkün olmadığını iddia edirlər. Aqnostisizm elmi idrakı məhdudlaşdırmaq, məntiqi tərəkürdən, təbiətin və xüsusilə cəmiyyətin obyektiv qanunlarının dərk edilməsindən imtina etmək deməkdir. Aqnostisizm praktika, elmi eksperiment və maddi istehsalla təkzib olunur.

ADAPTASIYA - (*latın sözü olub, adapto sözündən götürülüb, uyğunlaşdırıram deməkdir*) sistemin xarici və daxili mühit şəraitinə uyğunlaşması prosesidir. Bəzən bu prosesin nəticəsini, mühitin bir sıra amilinə uyğunlaşmanın olmasını da adaptasiya adlandırırlar. Üzvi təbiətdə rəngarəng adaptasiyaların geniş yayılması uzun müddət, onları “yaradıcılıq hadisələri”nin və ya daxili mənəvi başlanğıcların nəticələri kimi nəzərdən keçirən teleologiyanın əsas dəlillərindən biridir. Adaptasiyanın yaşayış uğrunda mübarizənin və təbii seçmənin nəticəsi kimi səmərəli şərhə ilk dəfə Ç.Darvinin təkamül təlimi nəzəriyyəsində verilmişdir.

ADEKVATLIQ - (*latın sözü olub, adaequatus sözündən götürülüb bərabərləşdirilmiş deməkdir*) uyğunluq, bərabərlik, ekvivalentlikdir. İdrak nəzəriyyəsində adekvatlıq inikasın, obrazın, biliyin orijinal, obyektə uyğun gəlməsi deməkdir. Adekvatlıq obraz və biliyin məzmununun xarakteristikalarının orijinalın xarakteristikalarına uyğun gəlməsidir. Elmi idrakda inikas və orijinalın strukturları arasındakı uyğunluğun növlərinin müəyyən edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var. Riyaziləşdirilmiş bilikdə bu uyğunluqlar riyazi inikasların və ya izomorfizm və homomorfizm, geomorfizm oxşarlığın və ekvivalentliyin müxtəlif növləri kimi morfizmlərin vasitəsilə ifadə olunur. Məkan, zaman, genetik və b. strukturların növünün və orijinala uyğunluq növlərinin müəyyən edilməsi cürbəcür idrak fəaliyyətinin, praktik fəaliyyətin əsasında durur. Adekvatlığın səviyyəsi və dərəcəsi onun 3 əsas göstəricisi üzrə qiymətləndirilir:

1). *Obrazın, biliyin səhıhliyi;*

2). *Orijinalın-obyektin inikasının dəqiqliyi və tamlığı;*

3). *Dərinliyi və ya mühümlüyü.*

Obyektin inikasının adekvatlıq dərəcəsi məsələsi mütləq və nisbi həqiqətin, mahiyyət və hadisənin qarşılıqlı nisbəti, həqiqətin meyarı problemi ilə bağlıdır.

AZADLIQ - fəlsəfi anlayışdır, insanların idrak və zərurətə yiyələnməsi vasitəsilə nail olduğu real sərbəstlikdir. Klassik alman filosofu Hegel belə hesab edirdi ki, dünya tarixi azadlıq şüurunda tərəqqidir.

Real azadlığın şüurun azadlığı ilə eyniləşdirilməsi onun idealizminin təzahürüdür. Lakin o, düzgün olaraq qeyd edirdi ki, azadlıq insana heç də əzəldən verilmir, onun özü tədricən buna nail olmalıdır. Materializmə görə isə azadlıq bəşəriyyətin tarixi inkişafının məhsuludur.

AKSİDENSİYA - (*latın sözü olub, akkidens sözündən götürülüb, təsadüf deməkdir*) əşyanın mühümdən, substansional olandan fərqli müvəqqəti, keçici, qeyri-mühüm xassəsidir. Bu termini ilk dəfə Aristotel işlətməmişdir. Aksidensiyadan sxolastikada və XVII-XVIII əsrlər fəlsəfəsində (Spinoza və b. filosoflar) geniş istifadə etmişlər.

AKSİOLOGİYA - (*yunan sözü olub, aksia - dəyər və loqos - təlim, söz deməkdir*) dəyərlərin mahiyyətinin tədqiqi sahəsidir. Aksiologiya XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində fəlsəfədə, fəlsəfənin ümumi “qiymətlər problemi”nə aid bir sıra mürəkkəb məsələlərini həll etmək cəhdi kimi meydana gəlmişdir. Həyatın və tarixin mənası, idrakın istiqaməti və əsası, insan fəaliyyətinin son məqsədi və onun bəraətləndirilməsi, şəxsiyyət və cəmiyyətin münasibəti və s.-nin elmi təhlil edilə bilməsinə əsaslanır.

AKSİOM - (*yunan sözü olub, aksioma - qəbul edilmiş müddəə deməkdir*) müəyyən elmi nəzəriyyənin deduktiv quruluşunda isbatə ehtiyacı olmayan, lakin həmin nəzəriyyənin digər təkliflərinin və ya müddəalarının məcmusunun isbatının əsası kimi qəbul olunan nəzəri təklifdir. “Aksiom” terminini ilk dəfə Aristotel

işlənmişdir. Antik dövrdən başlamış XIX ortalarına qədər aksiom intuitiv və ya aprior həqiqi təklif kimi nəzərdən keçirilmişdir.

AKTUALLAŞDIRMA - (*latınca aktualis-fəal, təsirli deməkdir*) varlığın dəyişkənliyini bildiren anlayışdır. Anlayışda hərəkətin yalnız bir tərəfi, varlığın imkan halından gerçəklik halına keçməsi aşkar edilməlidir. Aktuallaşdırmanın Aristotel və sxolastika tərəfindən izahı labüd varlığa nəzərən hərəkətsiz, xarici bir hərəkət mənbəyinin: dünyanın ilk təkanvericisinin, Allahın qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. İmkandan gerçəkliyə keçilməsi ideyası dialektikanın imkan və gerçəklik kateqoriyalarında öz ifadəsini tapmışdır.

ALOGİZM - (*yunan sözü olub, a-inkar və lolos-zəka deməkdir*) məntiqi tənəkkürün rolunun həqiqətə çatmağın vasitəsi olmasının inkar edilməsi, yaxud çox kiçildilməsidir. İntuisiyanın, etiqadın, vəhyin məntiqə qarşı qoyulmasıdır. Alogizmi bəşəriyyətin bütün ictimai praktikası və elm tarixi rədd edir.

ALTERNATİV - (*latınca alternus sözündən götürülüb, vaxtaşırı dəyişən deməkdir*) bir-birini qarşılıqlı istisna edən iki və ya daha çox imkandan birini seçmək zərurətidir.

AMORALİZM - (*yunanca a-inkar və latınca - moralis əxlaqi və yaxud immoralizm deməkdir*) hər cür əxlaqın inkarı, əxlaq qanunlarından şüurlu imtina, “xeyir və şər in fəvqündə durmağa cəhd” olunması mövqeyində dayanır. Daha açıq şəkildə amoralizm müsbət

əxlaqın inkar və əxlaqsız davranışın “əxlaqi” elan olunması kimi çıxış edir.

ANALOQ - (*yunanca analoqos-uyğunluq, oxşarlıq deməkdir*) idrak nəzəriyyəsi terminidir. Hər hansı bir maddi predmeti, prosesi, qanunauyğunluğu adekvat əks etdirən ideal obyekt, məsələn, anlayışı, nəzəriyyəni, tədqiqat metodunu və s. ifadə edir. Dialektika, təbiətşünaslıq üçün ən mühüm təfəkkür formasıdır, yalnız dialektika təbiətdə baş verən inkişaf prsesləri üçün analoqdur.

ANALOGİYA - (*yunanca analogia - uyğunluq deməkdir, eyniyyət təşkil etməyən obyektlərin bəzi cəhətlərdən keyfiyyətə, münasibətə oxşarlığı deməkdir*). Analogiyaya görə əqli nəticə bəzi başqa əlamətlərdəki oxşarlıq əsasında müəyyən əlamətlərin mövcud olması haqqında nəticədir.

ANARXİZM - (*yunan sözü olub, anarxiarəhbərsizlik, hakimiyyətsizlik deməkdir*) hər cür hakimiyyətə və dövlətə düşməncəsinə yanaşan, xırda xüsusi mülkiyyətin mənafeyini və xırda kəndli təsərrüfatını cəmiyyətin iri istehsala əsaslanan tərəqqisinə qarşı qoyan ictimai-siyasi cərəyandır. Anarxizmin fəlsəfi əsasını fərdiyyətçilik, subyektivizm, volyuntarizm təşkil edir. Anarxizmin meydana gəlməsi Şmidtin, Prudonun, Bakuninin adları ilə bağlıdır. Anarxistlər dövlətin dərhal məhv edilməsini tələb edir, onun institutlarından istifadə etmək imkanını qəbul etmir, cəmiyyətin yenidən qurulması vasitəsi olan dövlətin rolunu inkar edirlər. Anarxizm 1917 ildə oktyabr inqilabından sonra

Rusiyada əks-inqilabi cərəyana çevrildi və tezliklə fəaliyyətini dayandırdı. XX əsrin 30-cu illərində İspaniyada anarxizmin xeyli nüfuzu olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra kommunist anarxizminin ideyaları (Kropotkin) Şərqi Asiyada, Latın Amerikasında yayılmışdı. Anarxist əhval-ruhiyyəsi bir sıra ölkələrin gənclər hərəkatlarına (“yeni sollar”) xasdır.

ANİMİZM - (*latınca anima - ruh deməkdir*) ruhlara etiqada əsaslanan təsəvvürlər məcmusudur: guya ruhlar insanların, heyvanların həyatında, ətraf aləmin predmetinə və hadisələrinə təsir göstərir. Animistik təsəvvürlər ibtidai cəmiyyətdə meydana gəlmişdir. Animizmin yaranmasının əsas səbəbi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin son dərəcə aşağı və bunun nəticəsində də bilik ehtiyatlarının az olması, insanın yabanı bir şey kimi təsəvvür etdiyi kortəbii təbiət qüvvələrinə qarşı durmağa qabil olmaması idi.

QANUN - hadisələrin mühüm daxili və sabit əlaqəsi olub, onların müəyyən qaydada dəyişilməsini şərtləndirir. Qanunu bilmək əsasında prosesin necə getməsini etibarlı surətdə qabaqcadan görmək mümkündür. Qanun anlayışı qanunauyğunluq anlayışına yaxındır. Qanunauyğunluq sistemin dəyişmələrindəki sabit meyli və ya istiqamətliliyi təmin edən və məzmunca bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan qanunların məcmusundan ibarətdir. Bununla yanaşı qanun mahiyyətin tərəflərindən birini ifadə edir. Həmin tərəfin dərk edilməsi nəzəriyyədə empirik faktlardan öyrənilən proseslərin qanunlarının formulə edilməsinə keçilməsi ilə uyğun gəlir.

GLOBAL PROBLEMLƏR - müasir dövrün istər bütövlükdə dünyaya, istərsə də onun ayrı-ayrı regionlarına və ya ölkələrinə aid ümumbəşəri problemlər kompleksidir. Nüvə müharibəsinin qarşısının alınması və dinc yolla beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün şəraitin yaradılması; dünyanın sosial inkişafı və iqtisadi yüksəlişi; Yer üzərində sosial ədalətsizlik təzahürlərinin, açıq və dilənçiliyin ləğv olunması; fəal demoqrafik siyasət və ətraf mühitin mühafizəsi strategiyasının hazırlanıb həyata keçirilməsi; təbii ehtiyatlardan səmərəli və kompleks istifadə; elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərindən istifadə üzrə elmi tədqiqatlar sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, təhsil, səhiyyə və b. problemləri əhatə edir.

DEMOQRAFIYA - (*yunan sözü olub, demos-xalq, grapho-yazıram deməkdir*) əhali haqqında, onun cins, yaş, peşə, regional, etnik strukturu və doğum, ölüm, köçmə dinamikası haqqında elmdir. Demoqrafik proseslərin kəmiyyət xüsusiyyətləri bir sıra amillərin: bioloji, sosial, mədəni, etik, etnik, sosial-psixoloji və s. ümumiləşdirilmiş şəkildə təzahür etdiyi göstəricilərdir. Yer əhalisinin intensiv artması müasir dövrün qlobal problemi kimi inkişaf edən ölkələrdə təbabət və səhiyyənin inkişafı, gigiyena şəraitinin yaxşılaşması nəticəsində ölüm faizinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır; doğumun istər ailədaxili tənzimlənməsi, istərsə də sənaye sahəsində əhalinin səmərəli işini çətinləşdirən ənənəvi həyat tərzinin saxlanılması fonunda baş verir.

DEMOKRATIYA - (*yunan sözü olub, demos-xalq*

və kratos hakimiyyət deməkdir) hakimiyyət formalarından biri olub, vətəndaşların azadlıq və hüquq bərabərliyinin tanınması ilə səciyyələnir. Qərb elmi demokratiyanı xarakterizə edərkən adətən cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyat şəraitindən və işlərin faktik vəziyyətindən ayrılıqda nəzərdən keçirilən formal əlamətlərlə kifayətlənir. Nəticədə opportunist və islahatçıların tərəfdar çıxdığı “xalis” demokratiya barədə təsəvvür meydana gəlir. Həqiqətdə isə hər bir demokratiya cəmiyyətin təşkil formasıdır.

DİALEKTİK TEOLOGİYA - dini cərəyanlardan biridir. Almaniyada və ABŞ-da yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Almaniyada təşəkkül tapmış dialektik teologiya cəmiyyətin böhranını “insanın mənəvi böhranı”-nin nəticəsi kimi izah etməyə çalışır. Onun ideya mənbələrini Kyerkeqorun dini-mistik təlimi və alman ekzistensializmi təşkil edir. Bu, cərəyanın banisi İsveç teoloqu K.Bart dialektik teologiyanın nəzəri manifesti sayılan “Apostol Pavelin romalılara müraciətinə şərh” kitabında liberal teologiyanın tənqidi ilə çıxış etmişdir.

DİALEKTİKA - (*yunan sözü olub, dialeqomai - düşünürəm, söhbət aparıram deməkdir*) təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün inkişafının ən ümumi qanunları haqqında elmdir. Dialektikanın elmi anlayışı uzun tarixi yol keçmiş və bu anlayışın özü isə həmin terminin ilkin mənasının yenidən işlənilməsi və hətta aradan qaldırılması nəticəsində meydana gəlmişdir.

DİKTATURA - (*latin sözü olub, dictatura - qeyri-məhdud hakimiyyət*) dövlətdə həyata keçirmə sistemini

xarakterizə edən anlayışdır. İki əsas mənada işlədilir: I - iqtisadi cəhətdən hakim sinfin siyasi hakimiyyətini təmin edən dövlət hakimiyyətinin mahiyyəti; II - hakimiyyəti həyata keçirmə üsulu. Hər iki mənə bir-bir ilə sıx bağlıdır.

EQOİZM - (*latın sözü olub, ego - mən deməkdir*) insanı cəmiyyətə və digər adamlara münasibət baxımından səciyyələndirən həyat prinsipi və əxlaqi keyfiyyətdir. Egoist insan öz davranışında yalnız özünün mənafeyini əsas tutur və cəmiyyətin, ətrafındakıların mənafeyi ilə hesablaşmır. Egoizm fərdiyyətçiliyin təzahür formalarından biridir. Egoizm xüsusi mülkiyyətçilik münasibətləri üçün daha səciyyəvidir. Əxlaqi keyfiyyət kimi egoizm bəşəriyyətin əxlaqi şüuru tarixində adətən mənfi qiymətləndirilmiş, lakin mübarizə dövründə hər bir fərdin xoşbəxtliyə səy göstərmə hüququnun əsaslandırılmasında müəyyən rol oynamışdır.

EKZİSTENSİALİZM - (*latın sözü olub, eksistentia - varlıq deməkdir*), fəlsəfədə XX əsrdə ziyalıların baxışlarına cavab verən yeni dünyagörüşü yaratmaq cəhdi kimi meydana gəlmiş irrasionalist cərəyandır. Ekzistentizmin ideya kökləri həyat fəlsəfəsi, Qusserlin fenomenologiyası, Kyerkeqorun dini-mistik təlimidir. Dini ekzistensializm (Marsel, Yaspers, Berdyayev, L.Şestov, Buber) və ateist ekzistensializm (Haydekker, Sartr, Kamyu, S.Bovuar) bir-birindən fərqlənilir. Ekzistensializmdə özünün səthi-nikbin dünya anlayışı ilə, mövcud cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına inamı ilə birlikdə liberalizmin böhranı əks olunmuşdur.

EKZİSTENSIYA - ekzistensializmin insan şəxsiyyətinin yaşayış tərzini bildirən əsas anlayışlarından biridir. İlk dəfə bu mənada ekzistensiya terminini Kyerkeqor işlətmişdir. Ekzistensialistlərə görə, ekzistensiya insanın, "Mən"inin elə bir mərkəzi nüvəsidir ki, onun sayəsində bu sonuncu ayrıca empirik fərd kimi deyil və heç də "düşünən zəka", yəni nə isə ən ümumi bir şey kimi (ümumbəşəri) deyil, məhz konkret təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi çıxış edir.

EKOLOGİYA - (*yunan sözü olub, onkos-məskən və loqos - təlim, söz deməkdir*) orqanizmlərin bir-biri ilə və ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elmdir. Ekologiya terminini elmə 1866 ildə Hegel daxil etmişdir. O, ekologiya dedikdə, heyvanların istər qeyri-üzvi, istərsə də üzvi mühitlərinə münasibətini tədqiq edən "iqtisadiyyat, heyvan orqanizmlərinin ev yaşayışı haqqında elm" kimi başa düşmüşdür.

EKSPERİMENT - (*latın sözü olub, eksperimentum - sınaq, təcrübə deməkdir*) hər hansı bir hadisənin, tədqiqatın məqsədlərinə uyğun gələn yeni şəraitin yaradılması və ya prosesin gedişinin lazımi istiqamətdə dəyişdirilməsi vasitəsilə həmin hadisəyə fəal təsir yolu ilə tədqiq edilməsidir. Eksperiment bəşəriyyətin ictimai-tarixi praktikasının müəyyən tərəfidir. Buna görə də idrakın mənbəyi, hipotez və nəzəriyyələrin həqiqiliyinin meyarıdır.

ELİTA NƏZƏRİYYƏLƏRİ - (*elita fransız sözü olub, ən yaxşı, seçilmiş, cəmiyyətin imtiyazlı təbəqələrinin (elitaların) müstəsna vəzifəsi, sosial-siyasi və*

intellektual fəallığın və digər adamların (kütlələrin) passivliyi haqqında nəzəriyyələrdir). Həmin nəzəriyyələr əsaslandırılma üsuluna görə bir-birindən fərqləndirilir. Bioloji nəzəriyyələrdə (R.Uilyams, E.Boqardus) guya insanların görkəmli və sınavi, fəal və passiv, dəyərli və dəyərsiz adamlara bölünməsinin əsasında duran bioloji genetik əlamətlərə əsas diqqət yetirilir. Psixoloji nəzəriyyələrdə (Q.Cilbert, B.Skiner) bəzilərinin müstəsnalığını və başqalarının adiliyini şərtləndirən psixoloji keyfiyyətlər ön plana çəkilir və s.

EMPIRİZM - (*yunanca empiria - təcrübə sözündən olub, idrak nəzəriyyəsində cərəyandır*) hissi təcrübəni biliklərin yeganə mənbəyi hesab edir. Emprizmə görə, bütün bilik təcrübədə və təcrübə vasitəsilə əsaslandırılır. İdealist empirizm (Berkli, Yum, Max, Apeparius, Boqdanov, müasir məntiqi empirizm və s. təcrübəni duyğuların və ya təsəvvürlərin məcmusu ilə məhdudlaşdırır, təcrübənin əsasında obyektiv alimin durduğunu inkar edir. Materialist F.Bekon, Hobbs, Lokk, XVIII əsr fransız materialistlərinə görə, hissi təcrübənin mənbəyi obyektiv surətdə mövcud olan xarici aləmdədir.

EMPIRİK SOSİALOGİYA - müasir sosiologiyada aparıcı cərəyanlardan biridir. Sosioloji tədqiqatlarda başlıca cəhəti cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı xüsusi təriflərinin təsvirində görür. Konkret sosioloji tədqiqatlar vasitəsi ilə ayrı-ayrı sosial hadisələri öyrənməyin ciddi elmi əhəmiyyəti var. Lakin bu öyrənilmə cəmiyyəti vahid qanunauyğun inkişaf edən tam kimi nəzər-

dən keçirən elmi nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır.

EMPIRİOKRİTİSİZM - “təcrübənin tənqidi” və ya makizm - Avenarius və Max tərəfindən əsaslandırılmış subyektiv idealist cərəyandır. “Təfəkkürə qənaət”i idrakın əsas qanunu hesab edən empiriokritisizm təcrübə anlayışını guya qeyri-qanuni şəkildə kənardan təcrübəyə daxil etdirilmiş mücərrəd anlayışlar olan materiya, zərurət, səbəbiyyət və s. anlayışlarından “təmizləyir”.

EMPIRİOMONİZM - (*yunan sözü olub, empeiria təcrübə və monos-vahid deməkdir*) empiriokritisizmin, maxizmin növlərindən biridir. Boqdanov öz fəlsəfəsini belə adlandırmışdı. Empriomonizm təcrübə elementlərinə, yəni duyğuların bitərəfliliyi haqqında Maxın subyektiv idealist anlayışına əsaslanmışdır. Boqdanovun fikrincə, Avenarius və Maxın fəlsəfəsi ona görə dualist fəlsəfədir ki, o, monist izah verilməli olan fərdi təcrübə elementlərinin müstəqilliyi üzərində qurulmuşdur.

EMPIRİOSİMVOLİZM - (*yunan sözü olub, empeiria - təcrübə və symbolon - şərti işarə, simvol deməkdir*) Yuşkeviçin empiriokritisizmin özünə aid olan növünü adlandırdığı termindir. Empiriosimvolizm ümumi anlayışları yalnız iradi, sərbəst simvollar hesab edir və bunların real heç bir şeyi əks etdirmədiyini əsas götürür.

ENERKETİZM - XIX əsrin sonunda təbiətşünasların bir hissəsi arasında meydana gəlmiş fəlsəfi konsepsiyadır. Energetizmin tərəfdarları təbiətin bütün ha-

disələrini maddi əsasdan məhrum olmuş enerjinin şə-kildəyişmələrinə müncər edirlər. V.F.Ostvald, Max və b. bu nəzəriyyəni inkişaf etdirərək, atomist nəzəriy-yənin elmi əhəmiyyətini inkar edirdilər.

ERİSTİKA - (*yunan sözü olub, eristikos - mübahisə edən deməkdir*) qədim yunan sofistləri arasında xüsu-silə geniş inkişaf etmiş mübahisə sənətidir. Eristika mübahisə yolu ilə həqiqətin axtarılması vasitəsi kimi meydana gəlmişdir. Sonralar dialektikaya və sofis-tikaya parçalanmışdır.

ESXATOLOGİYA - (*yunan sözü olub, esxatos - son və loqos - təlim, söz deməkdir*) dünyanın sonu və məh-şər ayağı haqqında dini təlimdir. Esxatologiyanın əsa-sında təbiətdə gizli fəaliyyət göstərən qüvvələrin möv-cudluğu, xeyir və şər başlanğıclarının mübarizəsi, gü-nahkarların axirətdə cəzalandırılması və möminlərin mükafatlandırılması haqqında qədim təsəvvürlər durur.

ETATİZM - (*fransızca etat - dövlət sözündən olub, müasir politologiyada konsepsiyadır*) dövlətin iqtisadi həyata qarışmamasını başlıca sayan və əsasən inhisara-qədərki kapitalizmə xas konsepsiyalardan fərqli olaraq, ölkənin iqtisadi və siyasi həyatına dövlətin fəal mü-daxiləsini ifadə edir.

ZORAKILIQ NƏZƏRİYYƏSİ - idealist nəzəriy-yədir. Bu nəzəriyyəyə görə, ictimai bərabərsizliyin əsasında müəyyən adamların digər adamlar üzərində zorakılığı durmuşdur. Dürinq siniflərin meydana gəl-məsini cəmiyyətin müəyyən hissəsinin digər hissəsi üzərində zorakılığı ilə əlaqələndirmişdir (daxili zo-

rakılıq). Avstriya sosioloqu L.Qumploviçə və həmçinin Kautskiyə görə, güclü tayfa tərəfindən daha zəif tayfaya zülm edilməsi (xarici zorakılıq) siniflərin, dövlətin meydana gəlməsinin həlledici səbəbi olmuşdur.

İDEYA - (*yunan sözü olub, idea - anlayış, təsəvvür*) məna, əhəmiyyət və mahiyyəti ifadə edən, təfəkkür və varlıq kateqoriyaları ilə sıx bağlı olan fəlsəfi termin-dir). Fəlsəfə tarixində "ideya" kateqoriyası müxtəlif mənalarda işlədilir.

İDEOLOGİYA - siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi baxışlar və ideyalar sistemidir. İdeologiya üstqurumun bir hissəsi olmaqla, nəticə etibarilə iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Cəmiyyətdə müxtəlif mənafeələrin mübarizəsinə müəyyən ideoloji mübarizə uyğun gəlir. İdeologiya gerçəkliyin həqiqi və ya saxta inikası, elmi və yaxud qeyri-elmi ola bilər. Son nəticədə iqtisadiyyatla şərtlənən ideologiya eyni zamanda müəyyən nisbi müstəqilliyə malikdir.

İLLÜZİYA - (*latınca illusio - aldatma, yanıltma - gerçəkliyin təhrif olunmuş qavranılmasıdır*). İllüziyanın iki tipinin olduğu göstərilir. İllüziyaların bəziləri obyektlərin qavranıldığı qeyri-adi xarici şəraitdən doğur və bu halda fizioloji mexanizmlər normal fəaliyyət göstərirlər. Digər illüziyalar qavrayış prosesində fizioloji mexanizmlərin patoloji fəaliyyətindən asılıdır.

İNDUKSİYA - (*latınca induktio - yönəltmə deməkdir*) əqli nəticələrin tiplərindən biri və tədqiqat metoduudur. İnduksiya nəzəriyyəsi məsələlərinə hələ Aristotelin əsərlərində təsadüf edilir. Lakin XVII-XVIII

əslərdə empirik təbiətşünaslığın meydana gəlməsi ilə induksiya, diqqət daha da artır. İnduksiya məsələlərinin işlənməsində F.Bekon, Qaliley, Nyuton, C.Herşel və digərlərinin mühüm xidmətləri olmuşdur.

İNTENSİONALLIQ - (*latınca intentio - səy, cəhd deməkdir*) şüurun predmetə yönəldilməsini ifadə edir. İdealist fəlsəfədə intensionallıq şüurun özünün fəaliyyətindən törəyən predmet dünyasını yaratmaq, məzmunca dolğunlaşmaq, məna və əhəmiyyət kəsb etmək qabiliyyətini səciyyələndirən xassə kimi nəzərdən keçirilir. İntensionallıq anlayışından orta əsrlər sxolastikasında istifadə edilmişdir. Bu anlayış fenomenologiyanın müxtəlif növlərində, neotomizmdə geniş tətbiq olunur.

İNTUİSIYA - (*latınca intuitio-görmə, diqqətlə baxmaq deməkdir*) həqiqəti bilavasitə anlamaq, dərk etmək qabiliyyətidir. İntuisiya idrak fəaliyyətinin xüsusi bir forması kimi nəzərdən keçirilir.

İNTUİTİVİZM - burjua fəlsəfəsində geniş yayılmış idealist cərəyandır. İntuitivizm gerçəkliyin bilavasitə "dərk olunmasını" rəsonal idraka qarşı qoyur. Guya bu da şüurun hissi təcrübəyə və diskursiv, məntiqi təkə-kürə aid edilə bilməyən xüsusi qabiliyyəti kimi başa düşülən intuisiyaya əsaslanır. Bundan əlavə, intuitivizm XX əsr etikasında cərəyanlardan biri olub, etikada müəşir formalizmin əsasını təşkil etmişdir.

İNFÖRMASİYA - (*latın sözü olub, informatio - izahetmə, şərhətmə deməkdir*) müəyyən xəbərlərin, hər hansı məlumatların, biliklərin məcmusu və kibər-

netikanın əsas anlayışlarından biridir. İnformasiyanın elmi anlayışı verilən məlumatların məzmununu deyil, daha çox onların miqdarını əsas götürür. İnformasiyanın işlənməsi, verilməsi, saxlanması və yenidən işlənməsi bir-biri ilə sıx bağlı olan proseslərdir.

İRQÇİLİK - sosial bərabərsizliyi, istismarı, müharibələri insanların müxtəlif irqlərə mənsub olmaları ilə bəraətləndirən mürtəcə nəzəriyyədir. İrqçilik insanların ictimai mahiyyətini onların bioloji, irqi əlamətlərinə aid edir və ixtiyari olaraq irqləri “ali” və “sadə”, “aşağı” irqlərə bölür. Faşist Almaniyasında irqçilik rəsmi ideologiyaya çevrilmiş, işğalçılıq müharibələrinə, insanların kütləvi qırğınına haqq qazandırılmasına xidmət etmişdir.

İRRASİONALİZM - (*latınca irrationalis - düşüncəsiz, şüursuz deməkdir*) zəkanın, təvəkkürün idraki imkanlarının məhdudluğunu israr edən və intuisiyanı, hissi, instinkti və s.-ni idrakin əsas növü kimi qəbul edən fəlsəfi təlimdir. İrrasionalizm gerçəkliyi qanunauyğunluqdan məhrum, təsadüfi hadisələrə, kor-koranə iradəyə tabe olan qarmaqarışıqlıq hesab edir. İrrasionalist təlimlər adətən cəmiyyətin inkişafının dönüş dövrlərində meydana gəlir və məntiqi cəhətdən mükəmməl sistemlər formasında deyil, pərakəndə ideyalar, nəzəriyyələr şəklində çıxış edirlər. Bundan əlavə, irrasionalizm etikada əxlaqın təbiətini izah etməyin metodoloji prinsiplərindən biri kimi çıxış edir.

İSTEHSAL - təbiətdə maddələr mübadiləsinin spesifik insan tipini - insanlar tərəfindən özünün yaşaması

üçün zəruri maddi şərait yaratmaq məqsədilə təbiətin fəal surətdə yenidən dəyişdirilməsi prosesini səciyyələndirən anlayışdır.

İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ - məhsuldar qüvvələrin əşyavi ünsürlərinin məcmusudur. İstehsal vasitələrinə insanın təsir obyektini olan əmək predmetləri, habelə əmək vasitələri - əmək predmetinə təsir etmək üçün insanın istifadə etdiyi bütün əşyavi ünsürlərin məcmusu aiddir.

İSTEHSAL MÜNASİBƏTLƏRİ - maddi istehsal prosesində insanların daxil olduğu obyektiv, insanların şüurundan asılı olmayan mövcud maddi münasibətlərdir. İstehsal münasibətləri ictimai məhsulun istehsalı, maddi nemətlərin mübadilə və bölgü sahəsini əhatə edir, hər bir istehsal üsulunun zəruri tərəfini təşkil edir. Çünki insanlar birgə fəaliyyətlərinin qarşılıqlı mübadiləsi üçün müəyyən qaydada birləşməlidirlər ki, istehsal prosesi yaransın.

İSTEHSAL ÜSULU - insanların həyatı üçün zəruri vasitələrin, (*məsələn, qidanın, paltarın, mənzilin, istehsal alətlərinin*) ictimai münasibətlərinin tarixin müəyyən formalarında həyata keçirilən istehsalının konkret növünü səciyyələndirən anlayışdır.

İCTİMAİ RƏY - xalqın, sinfin, sosial qrupların əksəriyyətinin onların tələbat və mənafeələrinə toxunan gerçəkliyin faktı, hadisə və proseslərinə real münasibətlərinin ifadə olunduğu kütləvi şüurun mövcudluğu və təzahürü üsullarından biridir. İctimai rəyin formalaşması və inkişafı istər məqsədyönlü şəkildə - siyasi

təşkilatların və sosial - sinfi təsisatların və idarələrin kütlələrin şüuruna təsiri nəticəsində, istərsə də kor-təbii şəkildə - həyat hadisələrinin, sosial təcrübənin və ənənələrin bilavasitə təsiri altında baş verir.

KATEQORİYALAR - (*yunanca kategoria şəhadət, mülahizə, əlamət deməkdir*) insanın aləmə münasibətinin ən ümumi üsullarının anlayışlarda dərk edilməsidir. Təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün ən ümumi və mühüm xassələrinin, qanunlarının əks etdirilməsidir. Kateqoriyalar haqqında təlimin ilk mənbələri uzaq keçmişə gedib çıxır. Fəlsəfi kateqoriyaların tədqiqində Aristotelin mühüm xidmətləri vardır. Onun üçün kateqoriya problemi mövcudluq haqqında hökmün məzmununun həmin mövcudluğun özü ilə tutuşdurulması problemi kimi çıxış etmişdir. Onun nöqtəyi-nəzərinə görə hökmlərdə, predmetlərdə ümumi olanı ifadə edən anlayışlar bir-biri ilə əlaqələndirilir və yalnız onların köməyi ilə biz ayrı-ayrı predmetlər barədə danışarkən bir-birimizi başa düşürük.

KATOLİSİZM - (*yunanca katholikos - dünyəvi, ümumi deməkdir*) xristianlığın əsas cərəyanlarından biridir. Qərbi Avropa və Latın Amerikasına ölkələrində geniş yayılmışdır. Müqəddəs ruhun nəinki ata-Allahdan, eyni zamanda oğul-Allahdan nazil olub gəldiyinin qəbul edilməsidir. İsanın canişini kimi Roma papasının ali hakimiyyəti haqqında, papanın günahsızlığı haqqında əhkamlar və s. katolisizmin əhkamçı xüsusiyyətləridir.

KƏLAM - (*ərəbcə - söz, ifadə, nitq deməkdir*) mü-

səlman sxolastikasında, ilahiyyatında mühüm yer tutur. Onun müxalifətçi qolu - mötəzililik VIII əsrin əvvəllərində, ortodoksal qolu - ərəbilik isə X əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Kəlam nümayəndələri “mütəkəlim” adlanmışlar. Spesifik dini-fəlsəfi sistem olan kəlam rəsmi dini məntiqi dəlillərlə əsaslandırmaq ehtiyacından yaranmışdır. Kəlamın mərkəzində Allahın varlığı, birliyi və əbədiliyi durur.

KLASSİSİZM - (*latın sözü olub, kassikus - nümunəvi deməkdir*) mütləqiyyətin çiçəkləndiyi dövrdə (XVII-XVIII əsrlər) Avropa incəsənəti üçün səciyyəvi olan bədii metod və estetik nəzəriyyədir. N.Bualonunun nəzmlə yazılmış, “Poeziya sənəti” (1674) əsərində klassizmin daha dolğun ifadə olunmuş estetik proqramı, antik dövrün bədii əsərlərini nümunə olaraq irəli sürmüşdür.

KLERİKALİZM - (*latınca klerikalis - kilsə deməkdir*) ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dinin və kilsənin mövqelərini möhkəmləndirməyə səy göstərən ictimai-siyasi cərəyandır. Müasir klerikalizm kütlələrə təsirini gücləndirmək üçün özünün partiyalarını, həmkarlar ittifaqlarını, kəndli, gənclər, qadın və digər kütləvi birliklərini yaradır. Klerikatizm İtaliyada, Almaniyada, İspaniyada və bir sıra ölkələrdə daha çox nüfuzə malikdir.

KONVESİONALİZM - (*latınca konventio-müqavilə, saziş deməkdir*) spesifik fəlsəfi konsepsiyadır. Bu konsepsiyaya görə, elmi anlayışlar və nəzəri fikirlər öz əsasları etibarlı ilə alimlər arasındakı sazişin məhsu-

ludur. Sazişlər isə vərdiş, münasiblik, sadəlik və s. mülahizələrdən əmələ gəlir.

KONDISİONALİZM - (*latınca konditio-şərt, şərait deməkdir*) səbəb anlayışını şərtlər kompleksi anlayışı ilə əvəz edən fəlsəfi təlimdir. Kondisionalizmin banisi alman fizioloqu M.Fervorndur (1863-1921). O, fəlsəfədə maxizm ruhunda idealist mövqə tutmuşdur. Kondisionalizm ideyaları bir sıra xarici ölkə nəzəriyyəçiləri arasında yayılmışdır.

KONYUNKSIYA - (*latınca konyunktio - bağlayıcı, əlaqə deməkdir*) məntiqi bağlayıcı "və"-nin köməyi ilə birləşən iki mülahizədən mürəkkəb bir mülahizəni əmələ gətirən məntiqi əməliyyatdır. Əmələ gəlmiş mürəkkəb mülahizə yalnız o zaman həqiqi olan bilər ki, ona daxil olan bütün mülahizələr həqiqi olsun və bütün digər hallarda yanlış olsun.

KONSEPTUALİZM - sxolastik fəlsəfədə cərəyandır. Nümayəndələri Abelyar, İoann Solsberili və b.-dir. Universalilər haqqında orta əsrlər realizmini rədd edərək ümuminin ayrı-ayrı şeylərdən asılı olmayaraq real mövcud olduğunu inkar etməklə, ağılda gerçəkliyi dərk etməyin xüsusi forması kimi ümumi anlayışların, konsepsiyaların mövcudluğunu qəbul edirdilər. Yeni dövrdə konseptualizmə Lokk yaxın olmuşdur.

KONFORİZM - (*latınca konformis - oxşar, uyğun deməkdir*) hər cür uyğunlaşmanı, şeylərin mövcud vəziyyətini, hakim rəyləri və s.-ni passivcəsinə qəbul etməyi bildirən anlayışdır.

KOSMOLOGİYA - (*yunanca kosmos - kainat, lo-*

qos -söz, təlim deməkdir) astronomiyanın bölməsi, bütöv əlaqəli tam kimi kainat haqqında və bu tamın bir hissəsi kimi kainatın astronomik müşahidələrlə əhatə olunan bütün sahəsi haqqında elmdir. İlk sadələşmiş kosmoloji təsəvvürlər hələ uzaq keçmişdə insanın aləmdə öz yerini dərk etmə səyi nəticəsində yaranmışdır.

KOSMOPOLİTİZM - (*yunan sözü olub, kosmopolites - dünya vətəndaşı deməkdir*) vətənpərvərlik hisslərindən, milli mədəniyyət və ənənələrdən “bəşər nəslinin birliyi” naminə imtina edilməsinə çağıran təlimdir. Kosmopolitizmin təbliği (ümumdünya hökumətinin yaradılması ideyası və s.) milli istiqlaliyyət, dövlət suverenliyi uğrunda mübarizəyə ziyan vurur. Kosmopolitizm beynəlmiləçiliklə bir araya sığmır.

GENEZİS - (*yunan sözü olub, genesis - mənşə, yaranma deməkdir*). Genesis termini ilk dəfə qədim yunan mifologiyasında işlənmişdir. Sonralar fəlsəfədə (Fales, Heraklit, Kant, Hegel və b.), həmçinin təbiətşünaslıqda (Kant-Laplas kosmoqonik hipotezi, Darvinin təkamül nəzəriyyəsi və s.) yayılmışdır.

GEOPOLİTİKA - (*yunanca qeyer, politike - dövlətin idarə etmək məharəti deməkdir*) imperialist ekspansiyanın müxtəlif formalarına, iqtisadi və siyasi coğrafiyanın məlumatlarına saxta istinadlarla haqq qazandıran nəzəriyyədir. Nəzəri baxımdan geopolitika burjuva fetişizminin müasir çalarlarından biridir. Coğrafi məkanın təsərrüfat siyasətinin bir ünsürü olmaqla, spesifik xassələr Yer in özünün xassələri kimi qələmə verilir. Geopolitika I Dünya Müharibəsi ərəfəsində meydana

gəlmişdir. Geopolitika anlayışı ilk dəfə İsveç dövlətşünası R.Çellen tərəfindən elmə gətirilmiş, maltusçuluğun və sosial-darvinizmin dəlillərinə əsaslanaraq, coğrafi məkan haqqında imperialist baxışının doğruluğunu sübut etməyə çalışmışdır.

MAARİFÇİLİK - ictimai-siyasi cərəyandır. Nümayəndələri mövcud cəmiyyətin nöqsanlarını aradan qaldırmağa, həmin cəmiyyətin əxlaq, siyasət və məişətini xeyrixahlıq, ədalət ideyalarının, elmi biliklərin yayılması yolu ilə dəyişdirməyə çalışmışlar.

MATERİALİZM - (*latınca materialis - maddi, real deməkdir*) idealizmə əks elmi-fəlsəfi cərəyandır. Bütün insanların xarici aləmin obyektiv mövcudluğuna kortəbii inamı kimi olan materializmi və həmin nöqtəyindən elmi dərinləşməsindən ibarət fəlsəfi dünyagörüşü kimi materializmi bir-birindən fərqləndirirlər. Fəlsəfi materializm maddinin birinciliyini, mənəvinin ikinciliyini iqrar edir.

MATERİYA - insan şüurundan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan və həmin şüurla inikas etdirilən obyektiv reallıqdır. Materiya real mövcud obyektlərin və dünya sistemlərinin sonsuz çoxluğunu əhatə edir, hər cür xassələrin və hərəkət formalarının substansial əsasıdır. Materiya konkret formaların, müxtəlif obyektlərin və sistemlərin saysız-hesabsız çoxluğunda mövcuddur.

MİLLƏT - insan birliyinin tarixən təşəkkül tapmış forması, insanların yeni sosial və beynəlmiləl birliyi-dir. Millət üçün hər şeydən əvvəl maddi həyat şərai-

tinin: ərazinin və iqtisadi həyatın ümumiliyi, dil ümumiliyi və milli xarakterin onun mədəniyyətinin milli özünəməxsusluğunda təzahür edən müəyyən cəhətlərinin ümumiliyi xasdır. Xalqa nisbətən daha geniş birlik forması olan millət kapitalist formasıyasının yaranması və formalaşması isə təşəkkül tapmışdır.

MİLLƏTÇİLİK - milli əlahiddəlik və müstəsnalığın, digər millətlərə etimadsızlığın və millətlərarası ədavətin təbliğ edilməsində özünü göstərən ideoloji-siyasi prinsiplərdən biridir. Millətçilik hakim millətin böyük dövlətçilik şovinizmi formasında (*burada digər millətlərə etinasız münasibət xasdır*) və zülm edilən millətin yerli millətçiliyi formasında edilir.

MONİZM - (*yunanca monos - vahid deməkdir*) bütün mövcudatın əsasında bir başlanğıcın dayandığını qəbul edən fəlsəfi təlimdir. Materialistlər materiyayı aləmin başlanğıcı, əsası hesab edir. İdealistlərə görə bütün hadisələrin vahid başlanğıcı ruhdur, ideyadır və s. İdealist monizmin ən ardıcıl cərəyanı Hegelin fəlsəfəsidir.

NEOPROTESTANTİZM - müasir teologiyada cərəyandır. I Dünya Müharibəsindən sonra Avropada, ABŞ-da yayılmışdır. Liberal xristianlığın kəskin tənqidi ilə çıxış edən neoprotəstantizm mütləq-avtoritar Allahı və imkanları e'tibarilə mövcud olan insanları bir-birinə qarşı qoymuşdur.

NEOREALİZM - XX əsrdə Qərbi Avropada və ABŞ-da yaranmış fəlsəfi cərəyandır. Əsas nümayəndələri: İngiltərədə - Mur, Rassel, Aleksander, Ç.D.Broud,

ABŞ-da R.B.Terri, U.P.Monteskyü və b.-dir. Neorealizmin idrak nəzəriyyəsinin əsasında dərk edilən şeyin bilavasitə şüurda yerləşə bilməsi və onun eyni zamanda mövcudluğuna və təbiətinə görə idrakdan asılı olmaması ideyası durur.

NEOTOMİZM - katolik kilsəsinin Foma Akvinalının təliminə əsaslanan rəsmi fəlsəfi doktrinasıdır. Papa XIII Levin ensiklikasında xristian ehkamlarına uyğun gələn yeganə həqiqi fəlsəfi təlim kimi qəbul edilmişdir. XIX əsrin sonunda Belçikada Ali Fəlsəfə İnstitutu yaradıldı. Bu institut indi də katolik dini etiqadlı ölkələrdə (Fransa, İtaliya, AFR, ABŞ, Latın Amerikasısı ölkələrində) geniş yayılmış neotomizmin beynəlxalq mərkəzidir.

NİHİLİZM - (*latınca nihil - heç nə, heç şey deməkdir*) heç bir müsbət ideala bağlı olmayan mütləq nöqtəyi-nəzərdir. Nihilizm terminini ilk dəfə Yakobi işlətməmişdir.

NOMİNALİZM - (*latın sözü olub nomen - ad deməkdir*) orta əsr fəlsəfəsində cərəyandır. Nominalizm anlayışları ayrı-ayrı predmetlərin adı hesab etmişdir. Orta əsr realizminin əksinə olaraq, nominalistlər göstərirdilər ki, real surətdə yalnız öz fərdi keyfiyyətləri ilə birlikdə ayrı-ayrı şeylər mövcuddur. Həmin şeylər haqqında təfəkkürümüz tərəfindən yaradılan ümumi anlayışlar nəinki şeylərdə asılı olmadan mövcud deyil, eyni zamanda onların xassə və keyfiyyətlərini də əks etdirmirlər.

OPERASİONALİZM - (*latın sözü olub, operatio-*

hərəkət, təsir deməkdir) müasir fəlsəfədə öz təbiəti etibarilə məntiqi pozitivizmin və pragmatizmin sintezindən ibarət cərəyandır. Bricmen tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Operasionalizmdə başlıca yeri operasional təhlil ideyası tutur; hər bir anlayışın mənası onun formalaşması, işlədilməsi və yoxlanılması zamanı istifadə olunan əməliyyatların yalnız təsvir edilməsi yolu ilə müəyyən oluna bilər.

ORTA ƏSRLƏR REALİZMİ - orta əsr sxolastikasında cərəyandır. Bu cərəyana görə, ümumi anlayışlar real surətdə mövcuddur və ayrı-ayrı şeylərin mövcudluğundan əvvəl gəlir. Orta əsr realizmi anlayışın və obyektiv aləmin, ümuminin və təkcənin qarşılıqlı nisbəti haqqında Platon xəttinin əslində davamıdır. Bu realizm katolisizmin fəlsəfi bazasını təşkil etmişdir. Görkəmli nümayəndələri Kenterberili Anselm və Şampolu Gilyom olmuşlar. Bu cərəyana Akvinalı Foma da qoşulmuşdur. Nominalizmin nümayəndələri bu realizmə qarşı mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə iki meylin - materialist (nominalizm) və idealist (realizm) meyillərin ifadəsi idi.

PANLOGİZM - (*yunan sözü olub, pan - hər şey və loqos - təlim, söz, fikir deməkdir*) varlığın və tənəkkürün eyniyyəti haqqında obyektiv idealist konsepsiyadır. Burada təbiət və cəmiyyətin bütün inkişafı dünya zəkasının, mütləq ideyanın məntiqi fəaliyyətinin həyata keçirilməsidir.

PANTEİZM - (*yunan sözü olub, pan - hər şey və tetos - Allah deməkdir*). Bu təlimə görə, Allah təbiətin

hüdüdlərindən kənarında yerləşməyib, onunla eyniyyət təşkil edən şəxssiz başlanğıcdır. Panteizm Allahı təbiətdə əridir, təbiətdən yüksəkdə duran başlanğıcı inkar edir.

PATRIARXAT - (*yunanca patriarxes - qəbilə başçısı deməkdir*) ibtidai icma quruluşunda qəbilə təşkilinin formasıdır. İctimai istehsalda (*ov, balıqçılıq, maldarlıq və digər zəruri işlər*) və qəbilə icmasının sosial həyatında (*icmanın işlərinin idarə edilməsi, onun üzvlərinin icrası və s.*) kimin üstün rolu olması ilə şərtlənir.

PERSONALİZM - (*latınca persona - şəxsiyyət deməkdir*) Leybnitsindən gələn, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində fəlsəfədə yayılmış idealist cərəyandır. Personalizmin fərqləndirici cəhəti “şəxsiyyəti” ilkin reallıq və ali mənəvi sərvət kimi qəbul etməsidir; həm də burada “şəxsiyyət” varlığın mənəvi ilk ünsürü kimi başa düşülür.

POZİTİVİZM - (*latınca positivus - müsbət deməkdir*) müasir fəlsəfi cərəyandır; banisi Kontur konkret elmləri həqiqi, gerçək biliyin yeganə mənbəyi sayır və fəlsəfi tədqiqatın idraki əhəmiyyətini inkar edir, nəzəri spekulativliyi, biliklər əldə etməyin vasitəsi kimi mücərrədliyi qəbul etmir.

POLİSİLLOGİZM - mürəkkəb sillogizmdir; sillogizmlərin ardıcılığını, zəncirini ifadə edir. Bu ardıcılıqda və zəncirdə əvvəlki sillogizmlərin nəticələri sonrakı sillogizmlərin müqəddimələrinin tərkibinə daxildir. Formal məntiqdə polisillogizmlərin müxtəlif

növlərinin düzgünlüyünü səciyyələndirən bir sıra ümumi şərtlər formula olunur.

PRAQMATİZM - (*yunanca praqma - iş, hərəkət deməkdir*) müasir fəlsəfədə geniş yayılmış subyektiv idealist cərəyandır. Praqmatizm fəlsəfəsinin mərkəzində biliyin məzmununu onun praktik, əməli nəticələri ilə müəyyən edən “praqmatizm prinsipi” (Pirs) durur. Praqmatizm digər nəzəriyyələrdən irəli gələn “praktik nəticələrin” müqayisəsi yolu ilə fəlsəfi mübahisələrin həlli metodu kimi və həqiqət nəzəriyyəsi kimi formula edilir.

PRAKSİOLOGİYA - (*yunanca praktikos fəal deməkdir*) müxtəlif hərəkətlər məcmusunun onların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi baxımından nəzərdən keçirilməsi metodikasını öyrənən sosioloji tədqiqatlar sahəsidir. T.Kotarbinski tərəfindən əsaslandırılmışdır və müasir sosioloji tədqiqatların metodlarından biridir.

PRİNSİP - (*latınca prinsipiium - əsas, ilk başlanğıc deməkdir*) davranışın ilk başlanğıcı, rəhbər ideyası, əsası qaydası kimi başa düşülə bilər. Erkən antik fəlsəfədə su, hava, atəş, torpaq və s. ilk başlanğıc kimi qəbul edilirdi. Prinsip hadisələrin zəruriliyinin və ya qanununun ifadəsi kimi nəzərdən keçirilirdi.

PROQNOZLAŞDIRMA - (*yunanca proqnosis - gələcək haqqında bilik, qabaqgörənlik deməkdir*) elmi qabaqgörənliyin növlərindən biridir, hər hansı bir hadisənin perspektivlərinin xüsusi tədqiqidir. Sosial sahədə proqnozlaşdırma sosial idarəetmənin elmi əsaslarından biridir.

PUBLİSİSTİKA - (*latınca publikus - ictimai deməkdir*) geniş mənada siyasi və ictimai həyat məsələlərini işıqlandıran ədəbiyyat növüdür. Dar mənada cəmiyyətin həyatına həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhlu ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyatdır. Publisistika sosial təkamülün mühüm mərhələlərində daha vüsətlə inkişaf edir.

RASİONALİZM - (*latınca rationalis - ağıllı deməkdir*) idrak nəzəriyyəsində təlimdir. Rasionalizmə görə səhih biliyin məntiqi əlamətləri olan ən ümumilik və zərurilik təcrübədən əldə edilə bilməz, bunlar yalnız ağılın özündən, anadan olandan ağıla xas anlayışlardan (Dekartın anadangəlmə ideyalar nəzəriyyəsi), ya da ağılın yalnız rüşeymləri, meyilləri şəklində mövcud olan anlayışlardan əmələ gələ bilər.

REALİZM - (*latınca realis - gerçək, cismani deməkdir*) incəsənətin obyektiv idraki və estetik-dəyişdirici təbiətini daha dolğun şəkildə təcəssümləndirən bədii metoddur. Realizm özünün gerçəkliyə çoxcəhətli münasibətində insan şəxsiyyətinin düzgün inikas etdirilməsi, həyatda qanunauyğun, tipik olanın aşkara çıxarılmasıdır.

ROMA KLUBU - sıralarında dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan alimləri, siyasi və ictimai xadimləri birləşdirən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatıdır. Həmin təşkilatın ilk prezidenti olmuş italyan iqtisadçısı, ictimai xadim A.Peççei (1908-1984) tərəfindən 1968-ci ildə yaradılmışdır. Hüquqi olaraq Roma klubu İsveçrədə qeydə alınmışdır. Üzvləri rəsmən hər hansı bir

təşkilatın və ya ölkənin mənafeyini təmsil etmir. Təşkilatçılıq və əlaqələndirici fəaliyyət icraiyyə komitəsi tərəfindən həyata keçirilir.

ROMANTİZM - (*fransızca romantisme; latınca romanus, Romaya aid deməkdir*) mədəniyyətin ən müxtəlif sahələrini əhatə etmiş ideya hərəkəti və bədii hərəkətdir. XIX əsrin əvvəllərində klassisizmi əvəz etmişdir. Bədii metod kimi romantizmdə sənətkarın təsvir olunan hadisələrə münasibəti aydın ifadə olunmuşdur ki, bu da incəsənət əsərlərinə müəyyən coşğunluq, xüsusi emosional istiqamət verir.

SİVİLİZASIYA - (*latınca sivilis - mülki, dövlət deməkdir*) cəmiyyətin maddi və mənəvi nailiyyətlərinin məcmusudur. XIX əsrə qədərki fəlsəfi konsepsiyalarda sivilizasiya anlayışı ümumdünya tarixi prosesinin təhlili baxımından işlədilib. Fransız maarifçiləri zəkaya və ədalətə əsaslanan cəmiyyəti sivilizasiyalı cəmiyyət adlandırmışlar. Müasir sosiologiyada cəmiyyətin daxili mütəşəkkilliyi nöqtəyi-nəzərindən, onun üç əsas komponentlərlə - texnika, sosial təşkil və fəlsəfə ilə şərtlənməsi baxımından nəzərdən keçirilir. Müasir sivilizasiyanın tarixi cəhətdən təşəkkülü əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sinfi münasibətlərin mahiyyətini ifadə edən qanunların meydana çıxması ilə əlaqələndirilir.

SİYASƏT - siniflər, millətlər və digər sosial qruplar arasındakı münasibətlərlə bağlı, əsas məqsədi dövlət hakimiyyətinin ələ keçirilməsindən, əldə saxlanılmasından və istifadə olunmasından ibarət fəaliyyətdir.

Sınıflər, sosial qruplar arasındakı münasibətləri, onların köklü mənafeələrini ifadə edən siyasət həmin sınıflərin, sosial qrupların iqtisadi vəziyyətindən irəli gəlir. Siyasi ideyalar və onlara uyğun təsisatlar iqtisadi bazis üzərində üstqurumu təşkil edir. Lakin siyasət iqtisadiyyatın passiv nəticəsi deyildir, fəal-dəyişdirici qüvvədir.

SİNİFLƏR - tarixən müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə və digər əlamətlərə görə fərqlənən böyük insan qruplarıdır. Sınıflərin meydana gəlməsində ictimai əmək bölgüsü, mülkiyyət formaları mühüm rol oynamışdır.

SİNTOİZM - (*yaponca - sinto, hərfi mənada, Allahların yolu deməkdir*) Yaponiyada ibtidai icma quruluşunda meydana gəlmiş və öz inkişafında xeyli dəyişikliklərə uğramış dindir. İlk dəfə "sinto" termini XVIII əsrdə işlədilmişdir; sintoizmi bir çox ayinlərin və təsəvvürlərin əxz edilmiş olduğu buddizmdən fərqləndirmək üçün buna ehtiyac yaranmışdır.

SKEPTİSİZM - (*yunanca skeptihos - nəzərdən keçirən, tədqiq edən, tənqid edən deməkdir*) obyektiv gerçəkliyin dərk imkanını şübhə altına alan fəlsəfi konsepsiyadır. Ardıcıl skeptisizm aqnostisizm və nihilizm ilə qovuşur. Skeptisizm cəmiyyətin inkişafının elə dövrlərində daha geniş yayılmışdır ki, həmin dövrlərdə köhnə ictimai ideyalar artıq sarsılmış, yeni ictimai ideallar isə hələ möhkəmlənməmişdir.

SOSİALLAŞMA - fərd tərəfindən sosial-mədəni təcrübənin toplanılan və nəsil-dən-nəslə verilən əmək

vərdişlərinin, biliklərin, normaların, dəyərlərin, əmələlərinin mənimsənilməsi və daha da inkişaf etdirilməsidir, fərdin ictimai münasibətlər sistemində daxil olması və sosial keyfiyyətlərin formalaşması prosesidir.

SOSİOLOGİYA - (*latınca* *societas* - cəmiyyət və *yunanca* *logos* - təlim, söz deməkdir) bütövlükdə cəmiyyətin və xüsusi sosial sistemlərin inkişafı və fəaliyyət qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Sosiologiya müxtəlif sosial hadisələrin qarışıqlı əlaqəsini və insanların sosial davranışının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sosiologiya müstəqil elm kimi XIX əsrdə meydana gəlmişdir.

STOİKLƏR - e.ə. IV əsrin sonunda Ellin mədəniyyəti zəminində kosmopolit və fərdiyyətçilik ideyalarının yayılması və riyazi biliklər əsasında texnikanın inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmiş fəlsəfi təlimin nümayəndələridir. Stoiklər məktəbinin nümayəndələri Zenon və Xristip olmuşlar. Stoiklər tədqiq olunan elmlərin yeri və rolunu müqayisə ilə müəyyən edirdilər. Fəlsəfənin də başlıca vəzifəsi etikadan ibarətdir, bilik müdrikiyə çatmağın yaşamağın bacarmağın yalnız vasitəsidir. Xoşbəxtlik ehtiraslardan azad olmaqda, ruhun sakitliyində, biganəlikdədir. İnsanın həyatında hər şeyi tale qabaqcadan müəyyən edir.

STRUKTUR - (*latınca* *structura* - quruluş deməkdir) sistemin təşkilinin ünsürləri arasındakı sabit qarşılıqlı əlaqələrin, bu əlaqələrin qanunların vəhdəti kimi çıxış edən quruluşu və daxili formasıdır. Struktur real

mövcud obyektlərin və sistemlərin ayrılmaz atributudur.

SUBSTANSİYA - (*latınca substanti - mahiyyət deməkdir*) insan, təbiət və tarix hadisələrinin daxili vəhdətində götürülmüş obyektiv reallıqdır. Buna görə də elmi idrakın, konkretin nəzəri inikasının əsaslı kateqoriyasıdır. İlk-əvvəl substansiya dedikdə, bütün şeylərin ibarət olduğu maddə başa düşülürdü. Sonralar bütün mövcudatın əsası axtarılarəkən substansiyanı Allahın ifadəsi kimi nəzərdən keçirməyə başlamışlar ki, bu da ruhun və bədənin dualizminə gətirib çıxarmışdır.

SÜNNİLİK - İslam dinində ən geniş yayılmış ortodoksal təriqətdir. Məhəmməd Peyğəmbərin ölümündən sonra xilafət daxilində gedən dini-siyasi mübarizə şəraitində meydana gəlmişdir. Müsəlmanların əksəriyyəti sünnidir. Sünnilik tərəfdarları Quranla yanaşı, sünnənin də müqəddəsliyini, ilk dörd xəlifənin qanuniliyini qəbul edirlər.

SXOLASTİKA - (*yunanca sxolastikos - məktəb deməkdir*) orta əsrdə yaranmış "məktəb fəlsəfəsi"dir. Sxolastlar xristianlıq dini etiqadını rasionallıqla əsaslandırmağa və sistemləşdirməyə çalışmışlar. Onlar antik fəlsəfədə Aristotel və Platon ideyalarından istifadə etmişdilər.

TAVTOLOGİYA - (*yunan sözü olub, tauto - elə həmin şey, elə özü deməkdir*) riyazi məntiqdə - eyniyyət - həqiqilik mülahizələrdir. Ənənəvi məntiqdə elə tərifdir ki, burada müəyyənədicə cəhət tərif veriləndə düşünlənin başqa sözlərlə sadəcə təkrarıdır.

TELEOLOGİYA - (*yunanca teleos - məqsəd, logos - təlim, söz deməkdir*) aləmdə insan fəvqündə duran məqsədlərin və məqsədəuyğunluğun mövcudluğu haqqında dini-fəlsəfi təlimdir. Teleologiya təbiət cisimləri və proseslərinin idealist antropomorflaşdırılmasında ifadə olunur. Predmet və proseslər əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün məqsədli başlanğıcların təsiri ilə əlaqələndirilir.

TEMPERAMENT - (*latınca temperamentum - hissələrin müəyyən nisbəti deməkdir*) şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin, həmin şəxsiyyətin psixi fəaliyyətinin dinamikasını səciyyələndirən məcmusudur.

TEOLOGİYA - (*yunanca teos - Allah və logos - təlim, söz deməkdir*) mövcud dinin etiqad təliminin sistemləşdirilməsidir. Xristian teologiyası əsas ilahiyyətə, ehkamçı ilahiyyətə, əxlaqi ilahiyyətə, kilsə haqqında təlimə və i.a. ayrılır. Teologiyaya ifrat ehkamçılıq, avtoritarlıq və sxolastiklik xasdır. Teologiyanın elmlə bir araya sığa bilməsini sübut etməyə çalışan dini fəlsəfə teologiya ilə qovuşur. Teologiya bütün dövrlərin mütəfəkkirləri tərəfindən tənqid edilmişdir.

TEXNOKRATIYA - (*yunan sözü olub, texne - sənət, peşə, kratos - hakimiyyət, dövlət deməkdir*) müasir cəmiyyətlərdə dövlət - inhisarçı istehsalın yüksək rəhbərlərindən ibarət sosial təbəqədir. Amerika iqtisadçıları Q.Skott və T.Veblenin XX əsrin əvvəllərində əsaslandığı sosioloji təlimdir.

TƏFTİŞÇİLİK - inqilabi fəhlə hərəkatı daxilində marksizm-leninizmin başlıca müddəalarını ictimai in-

kişaf proseslərinə yaradıcılıqla yanaşmaqla yenidən nəzərdən keçirməyə, təftiş etməyə cəhd göstərən oportunist cərəyandır. İki növü var: “sağ” və “sol” təftişçilik. “Sağ”, təftişçilik üçün reformist, “sol” təftişçilik üçün isə anarxist, volyuntarist baxışlar səciyyəvidir.

TOMİZM - (*latınca Thomas - Foma sözündəndir*) katolik fəlsəfəsində Foma Akvinalının əsaslandığı cərəyandır. Tomizm Dominikan Ordeninin müxtəlif məktəblərində məşhur idi. Orta əsrlərdə tomizmə qarşı Duns Skotun Fransiskan Ordeni ətrafında qruplaşmış davamçıları çıxış etmişlər. İntibah dövründə tomizmin daha məşhur davamçısı italyan Foma de Vio olmuşdur.

TOTALİTARİZM - (*latınca totalis - bütün, tam, bütöv deməkdir*) bürokratik avtoritar dövlətin ictimai orqanizmin bütün həyat fəaliyyəti sahələrinə və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyatına hər şeyi əhatə edən despotik müdaxiləsi ilə səciyyələnən ictimai-siyasi quruluşdur. XX əsrdə Almaniya, İtaliya, Çili və s. ölkələrdəki faşist rejimləri buna misal ola bilər.

TOTEMİZM - (*“Ototeman” sözündən olub, Şimali Amerika hindu tayfası dilində - onun tayfası, qəbiləsi deməkdir*) ibtidai cəmiyyətin ən qədim din formalarından biridir. İlk dəfə bu termin C.Lonq tərəfindən XVIII əsrdə işlədilmişdir.

URBANİZASIYA - (*latınca urbanus - şəhərə məxsus, şəhərə aid deməkdir*) şəhər həyat tərzinin tarixi yayılma prosesidir. Bəşəriyyətin məskunlaşmasında şəhərlərin xüsusi çəkisinin və rolunun artması ilə bağlı

məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində, cəmiyyətin sosial quruluşunda, mədəniyyətdə baş verən dəyişiklikləri əhatə edir.

UTOPIYA - (*yunanca u - yox, topos - yer, hər fən mövcud olmayan yer deməkdir*) uydurulmuş və çox vaxt statik, durğun sosial idealın təcəssümü olan cəmiyyətdir. Bu ideal əməli olaraq həyata keçirilə bilmədiyindən "Utopiya" anlayışı məcazi xarakter almış və elmi cəhətdən əsaslandırılmamış layihənin sinoniminə çevrilmişdir. Utopik təsəvvürlər antik yunan şairi Hesiodun (e.ə. VIII-VII əsrlərdə) "qızıl əsrində" başlamış sosial fikrin bütün tarixi ilə qoşa mövcud olmuşdur.

UTOPIK SOSIALİZM - əmlak ümumiliyinə, nemətlərin bərabər bölüşdürülməsinə əsaslanan cəmiyyət haqqında nəzəriyyədir. Xüsusi mülkiyyətə əsaslanan ictimai quruluşu tənqid və gələcək ideal quruluşun mənzərələrini təsvir edən, ictimai mülkiyyətin zəruriliyini nəzəri surətdə əsaslandırmağa çalışan utopik sosialistlər maraqlı bir çox ideyalar söyləmişlər.

FATALİZM - (*latınca fatalis - tale, qismət deməkdir*) bu konsepsiyaya görə, aləmdə baş verən bütün proseslər azadlığa, yaradıcılığa imkan yaratmayan zərurətə tabedir və əzəldən müəyyən edilmişdir. İlk-əvvəl fatalizm mifologiyada insanların və hətta allahların mənası, məqsədi olmayan kor taleyə qarşısızalmaz təbəliyi haqqında təsəvvür kimi inkişaf etdirilmişdir. Antidialektik dünyagörüşü konsepsiyasıdır.

FAŞİZM - (*italyanca fasio - birlik, dəstə deməkdir*) maliyyə kapitalının ən mürtəce, şovinist, imperialist

ünsürlərinin açıq terrorçuluq diktaturasıdır. Faşizmin yaradılması hakim qruplaşmanın öz hakimiyyətini “demokratik” vasitələrlə əldə saxlamağa qadir olmamasını ifadə edir. İlk dəfə faşist quruluşu İtaliyada (1922), sonra isə Almaniyada (1933) və bir sıra digər ölkələrdə bərqərar oldu. Almaniyada faşizm nasional-sosializm pərdəsi altında çıxış edirdi.

FUTUROLOGİYA - (*latınca futurum - gələcək, loqos - təlim, söz deməkdir*) bəşəriyyətin gələcəyi haqqında təsəvvürlər, sosial proseslər perpektivlərini əhatə edən biliklər sahəsidir. Futurologiya terminini alman sosioloqu O.Flehteym işlətmişdir. O, ideologiyaya və utopiyaya əks olan və bütün siniflər fəvqündə duran “gələcəyin fəlsəfəsini” nəzərdə tutmuşdur.

XURAFAT - hərfən idraka zidd, qeyri-tənqidi, düşüncəsiz qavranılan nöqtəyi-nəzərdir. İctimai və fərdi şüurun irrasional tərkib hissələri xurafat adlanır. Xurafat sosial-psixoloji hadisədir.

XÜRRƏMİLİK - Abbasilər xilafətinə qarşı Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə yaranmış təriqət. Ərəb mənəbələri xürrəmiliyin İslama qədərki dövrdən mövcud olduğunu göstərərək, məzdəkiliyi də ona aid edirlər. Xürrəmilər “ümumi bərabərlik” prinsipini irəli sürürdülər. Xürrəmilik Babək hərəkatının ideya əsası olmuşdur.

HAKİMİYYƏT - cəmiyyətin siyasi təşkilinin əsas funksiyalarından biri, bir-birinə zidd fərdi və ya qrup mənafələrini əlaqələndirməklə insanların hərəkatını idarə etmək üçün inandırma və ya məcburiyyət vasi-

təsi ilə onları vahid iradəyə tabe etməkdə real imkana malik nüfuzlu qüvvədir.

HƏRBİ DEMOKRATIYA - ibtidai-icma quruluşunun dağılması və dövlətin yaranması şəraitində cəmiyyətin siyasi təşkilinin formasıdır. Hərbi demokratiya terminini elmə L.Morqan gətirmişdir. Hərbi demokratiya Homer dövründə (e.ə. XII-IX əsrlərdə) yunanlarda və çarlıq dövründə romalılarda (e.ə. VIII-VI əsrlər) və s. mövcud olmuşdur.

HUMANİZM - (*latınca humanus - insani, bəşəri deməkdir*) insanın ləyaqət və hüquqlarına hörməti, şəxsiyyət kimi onun qiymətliliyini, insanların rifahı, onların hərtərəfli inkişafı, ictimai həyatda insan üçün əlverişli şərait yaradılması haqqında qaygını ifadə edən baxışların məcmusudur.

HÜRUFİLİK - (*ərəb sözü olub hərflər sözündəndir, şialikdə təriqətdir*) XIV əsrin sonlarında yaranmışdır. Banisi Fəzlullah Nəimidir. İlk dəfə Naxçıvanda, Astrabadda yayılmış, Fəzlullahın qətlindən (1394) sonra şagirdləri tərəfindən davam etdirilmişdir. Hürufiliyə görə, Allahın yaratdığı dünya daim dövr edir və bu, görünən dəyişikliklərin səbəbidir. Allah iki yolla təzahür edir: Allahın özünəbənzər yaratdığı insanda və Allahın nitqində (*Quranda və şeylərin adında*).

CƏMIYYƏT - insanların birgə fəaliyyətinin tarixən qərarlaşmış formalarının məcmusudur. Dar mənada ümumi, xüsusi və təkcə əlamətlərinin vəhdəti halında götürülmüş konkret cəmiyyət kimi və ayrıca region, ölkə kimi nəzərdən keçirilə bilər.

CİHAD - (*hərfi mənası - cəhd etmək, səy göstərmək, mübarizə etmək deməkdir*) müqəddəs müharibə, din uğrunda müharibədir. İslam dininin Qurana əsaslanan mühüm təlimatlarından biridir. Cihad anlayışına Mədinə müsəlmanlarının Məkkə bütperəstləri və yəhudi qəbilələrinə qarşı hərbi yürüşləri ilə əlaqədar Quranın ilk Mədinə surələrində təsadüf edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - Bakı, 1995;
3. Abdullayev Ə.Z. "Dil, siyasət, sosial tərəqqi". Bakı 1985;
4. Abdullayev V. "Müstəqilliyimizin strategiyası". Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2002, 416 s.;
5. Abdullayev Ə. "Beynəlxalq terrorizm: onunla cinayət hüquqi və kriminoloji mübarizənin aktual problemləri". Bakı, "Qanun", 2006, 408 s.
6. Abdullayev M. "Beynəlxalq münasibətlər tarixi" (XX əsr), I-II hissə. Bakı, 2000;
7. Abdullayev M. "Beynəlxalq tarixi: XX əsr". Bakı, "Elm", 2003, 540 s.;
8. Abdullayev M. "Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri". Bakı, 1998;
9. Abdullayev Z. "ABŞ-ın siyasi həyatında sionizmin fəaliyyəti". Bakı, 1987, 89 s.;
10. Abdullayev Ç. "Alman-Azərbaycan əlaqələri". Bakı, 200, 153 s.;
11. Abbasbəyli A. "Beynəlxalq münasibətlər: nəzəri və konseptual yanaşmalar". Bakı, "Şirvanəşir", 2006, 194 s.;
12. Abbasbəyli A. "Beynəlxalq münasibətlər tarixi: ən

qədim dövrlərdən XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonuna qədər”. Bakı, “BDU” nəşriyyatı, 2009, 309 s.;

13. Abbasbəyli A. “Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri”. Bakı, 2006, 348 s.;

14. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. “Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi”. Bakı, 2007, 206 s.;

15. Abbasov Ç. “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı, “Elm”, 2005, 252 s.;

16. Ağazadə R. “Beynəlxalq münasibətlər və Pablik Rileyşnz”. Bakı, 2007, 90 s.;

17. Aslanov E. “Yeni dünya düzəni və milli inkişaf”. Bakı, 2006, 235 s.;

18. Axundov N., Qasımov M. “Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları”. Bakı, 1996;

19. Aslanova R. “Qloballaşma və mədəni müxtəliflik”. Bakı, “Elm”, 2004, 264 s.;

20. Əliyev H.Ə. “Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr”. Bakı, “Azər-nəşr”, 1998. 500 s.;

21. Əliyev H.Ə. “Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər” Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1997, 136 s.;

22. Əhmədli C. və başqaları. “Siyasi biliklərin əsasları”, Bakı, 1997;

23. Əhmədli C. “Cəmiyyət, siyasət, ideologiya”, Bakı, 1997;

24. Əhmədov Ə., Şirəliyev H. “Politologiya” - dərslik, Bakı, 1997;

25. Əfəndiyev M. “Sosiologiya”. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009, 520 s.;

26. Əfəndiyev M. "Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi". Bakı, "Elm", 2009, 626 s.;

27. Əfəndiyev M. "Siyasi elmin əsasları". Bakı, "Siyasət" nəşriyyatı, 2008, 636 s.;

28. Əhmədov E. "Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar". Bakı, 1998, 138 s.;

29. Əhmədov M. "Azərbaycan: yeni neft erası və beynəlxalq siyasət". Bakı, 1997;

30. Əhmədov M. "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması". Bakı, "Azərnəşr", 2003, 520 s.;

31. Əliyev A. "Azərbaycanın iqtisadi siyasəti: Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri". Bakı, "Qanun", 2003, 323 s.№

32. Əliyev E. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə qütbləşmə problemi. Bakı, Adiloğlu, 2007, 118 s.

33. Əliyev N. "1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə". Bakı, "Nurlan", 2007, 204 s.;

34. Əliyev Z. "Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu". Bakı, 2001, 150 s.;

35. İbadov M.S., Eyyubov İ.Ə. "XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi fikir". Metodik vəsait, Bakı, 1996;

36. İmanov H., Əhmədov A. "Orta əsr İslam Şərqindən fəlsəfi fikir". Bakı, 1998;

37. Musabəyov R.N. "Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya". Bakı, 1996;

38. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan və istiqlaliyyəti". Bakı, 1991;

39. Rəsulzadə M.Ə. "Əsrimizin Səyavuşu". Bakı, 1991;
40. "Siyasətnamə". Bakı, 1989;
41. Tağıyev Ə.M. "Etnik siyasət". Bakı, 1997;
42. Tağıyev Ə.M. "Siyasətin fəlsəfi problemləri", Bakı, 1998;
43. Tağıyev Ə.M. "Sosial-siyasi problemlər toplusu". Bakı, 1998;
44. Tağıyev Ə.M., Şükürov M.A. "Etnopolitologiya". Bakı, 2000.

Xarici dildə:

45. Алмонд Г.А., Берба С. "Гражданская культура и стабильность. Политические исследования". 1992, № 2;
46. Амелин В.Н. "Социология политики", М., 1992.
47. Андреев С.С. "Политический авторитет и политическое лидерство". Социально-политический журнал, 1993, № 1-2;
48. Анохин М.Г. "Политология". Курс лекций - М., 1999;
49. Антипов А.Г. "Введение в политологию", учебное пособие - Пермь, 1998;
50. Ануфриев Е.А. "Социальный статус и активность личности" - М., 1984;
51. Баталов Э. "Политического культура современного америкаского общества". М., 1990;
52. Белов Г.А. "Политология", учебное пособие для вузов - М., 1994;
53. Бердяев Н.А. "Самопознание". М., 1990;

54. Бердяев Н.А. "Философия неравенства". М., 1990;
55. Блондел Ж. "Политическое лидерство". М., 1992;
56. Боднер А. "Политическая культура в обществе её обусловленности. Политология вчера и сегодня", М., 1990;
57. Бондаренко А.А. "Политология", учебное пособие - СПб., 1997;
58. Борисов Л.П. "Политология", учебное пособие - М., 1998;
59. Бро Ф. "Политическая наука. Политология вчера и сегодня". М., 1990;
60. Бро. Ф. "Политология", вып. I. - М, 1990;
61. Бурдые П. "Социология политики". М., 1993;
62. "Введение в политологию", учебн. пособие - под ред. К.С.Гаджиева - М., 1995;
63. "Введение в философию", под ред. И.Т. Фролова в 2-х т. М., 1989;
64. Вебер М. "Избранные произведения". М., 1990;
65. Вебер М. "Политика как призвание и профессия". М., 1990;
66. Владикова О. "Культура и политическая культура. Философия в современном мире". М., 1989;
67. Гаджиев К.С. "Введение в политологию", учебное пособие для 10-11 кл. общеобразовательных учреждений. М., 1998;
68. Голосов Г.В. "Современная сравнительная политология", Хрестоматия. М., 1997;
69. "Гражданская общество". М., 1994;

70. Граус И. "Личность как социальный компонент власти". М., 1990;
71. Гринстаин Ф. "Личность и политика. Социально-политические науки". 1991, № 10;
72. Грушин Б.А. "Массовое сознание". М., 1987;
73. Дарендорф Р.О. "О будущем партии. Политология вчера и сегодня". М., 1990;
74. Демиров А.Н., Федосов А.А. "Основы политологии". М., 1995;
75. Демиров Ф.Д. "Политология в структуре общественного сознания". М., 1990;
76. Жилицев В.А. "Политическая культура. Опыт формирования и проблемы". М., 1990;
77. Зеркин Д.П. "Основы политологии". Курс лекций. Ростов-на-Дону, 1999;
78. Зиновьев А.П. "Политология", учебное пособие для студентов заочного обучения всех специальностей. М., 1998;
79. Ильин В.В. "Политология", учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарным специальностям. М., 1999;
80. Ирхин Ю.В. "Политология", учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности. М., 1999;
81. "История политических и правовых учений". Хрестоматия. Сост. Воротилин В.А., Мачин И.Ф. М., 1996;
82. Каган М.С. "Мир общения". М, 1988;
83. Козьменко В.М. "Политология". М, 1999;
84. Давриненко В.М. "Политология", учебник для студентов вузов. М., 1999.

85. Лафонмен Р. "Общества будущего". М., 1990;
86. Лузан А.А. "Политическая жизнь общества: вопросы теории". Киев, 1989;
87. Макаренко В.П. "Политическая философия". Ростов-на-Дону, 1992;
88. Макиавеллин. "Государь". М., 1990;
89. Мальцев В.А. "Основы политологии", учебник для студентов вузов. М., 1998;
90. Мангейм Дж. Б., Рич Р.К. "Политология". Методы исследования, пер. с англ. - М., 1999;
91. Мандел Э. "Власть и деньги". М., 1992;
92. Марченко М.Н., Фарукин М.Х. "Буржуазные политические партии". М., 1987;
93. Матвеев Р.Ф. "Теоритическая и политическая политология". М., 1993;
94. "Мир политики", учебное пособие. Волгоград, 1998;
95. "Основы политической науки", учебное пособие. под ред. Пугачева В.П. ч. I, М., 1993;
96. "Очерки современной политической философии Запада". М., 1993;
97. Панарин А.С. "Политология", учебник МГУ им. Ломоносова. М., 1997;
98. "Парламенты мира". М., 1994;
99. Платонский Ю.Н. "Математическое моделирование динамики социальных процессов". М., 1992;
100. Платонов Д.И. "Политология", конспект лекций в схемах. М., 1999;
101. "Политическая система, вопросы демократии и самоуправления". М., 1988;

102. "Политическая теория и политическая практика", М., 1990;
103. Политология. Под ред. Марченко М.К. - М., 1997;
104. "Политология вчера и сегодня" - сб. статей. Вып. 3. М., 1991;
105. "Политология и современный политический процесс", ред. кол. Антович И.И. др. - М., 1990;
106. "Политология в вопросах и ответах". М., 1994;
107. "Политология: история и современность". Хрестоматия. Нижний Новгород, 1997;
108. "Политология: О мире политки на Востоке и Западе", учебное пособие. М., 1999;
109. "Политология", учебное пособие. М., 1997;
110. "Политология", учебное пособие для студентов техн. ун-тов. Спб, 1997;
111. "Политология". Хрестоматия. Учебное пособие для студентов вузов. состав. Сергунин А.А., Сергунин А.В. - Нижний Новгород, 2000;
112. "Политология". Словарь-справочник. Василик М. А. и др. - М., 2000;
113. Полунина Г.В. "Политология", учебное пособие для вузов. М., 1999;
114. "Проблемы формирования гражданского общества". М., 1993;
115. Проскурин С.А. "Национальная безопасность страны: сущность, структура, пути укрепления". М., 1993;
116. Пугачев В.П., Соловьев Л.И. "Введение в политологию". М., 1995;

117. Резник Ю.М. "Гражданское общество как феномен цивилизации". М., 1993;
118. "Роль и место азербайджанского парламентаризма в различных политических системах". Ваки, 1997;
119. Романовский Н.Б. "Политические партии и партийные системы". М, 1990;
120. Санистебан Л.С. "Основы политической науки". М., 1992;
121. Сахаров Н.А. "Современная монополитическая элита США". М., 1991;
122. Скиба В.И. "Политология. Теория и методика учебного курса". Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей. - Киев, 1991;
123. Сморгунова В.Ю. "Феномен политического знания". - СПб, 1996;
124. "Современные зарубежные конструкции". М., 1992;
125. Соловьев А.И. "Политология. Политическая теория, политические технологии", учебник для студентов вузов. М., 2000;
126. "Социальные отношения и политические партии". М., 1992;
127. "Технология и организация выборных кампаний". - М;
128. Токвиль А. "Демократия в Америке". М., 1992;
129. Фромм Э. "Бегство от свободы". М., 1990;
130. Филатов В.П. "Научное познание и мир человека". М., 1989;
131. Цыганков П.А. "Международные отношения". М., 1996;

132. Чудинова И.М. "Основы политологии". Красноярск, 1995;
133. Шаран П. "Сравнительная политология". ч. II - М., 1992;
134. Шварсенберг Р. Ж. "Политическая социология", ч. III, М., 1992;
135. Шмачкова И Т.В. "Из основ политологии Запада", политическое исследования.1991, № 2;
136. "Элементы теории политики". Перевод с польского - Ростов- на - Дону ,1990;
137. Эльдерн Т., Артер Д. "Условия и достижения конъюнктуры. Политология вчера и сегодня". М., 1990.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş 6

I FƏSİL

Politologiyanın predmeti 11

II FƏSİL

DÜNYANIN İCTİMAİ SİYASİ FİKRİNDƏN

§ 1. Qədim dünyada siyasi fikrin yaranması
və inkişafı 17

§ 2. Orta əsrlərdə və yeni dövrlərdə siyasi
fikrin inkişafı 25

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN SİYASİ FİKİR TARİXİNDƏN

§ 1. Qədim Azərbaycanda siyasi fikrin yaranması
və inkişafı 50

§ 2. Orta əsrlərdə Azərbaycanda siyasi fikir ... 52

§ 3. Azərbaycan maarifçilərinin və
mütəfəkkirlərinin siyasi fikirləri 64

IV FƏSİL

SİYASƏT

§ 1. Siyasət haqqında anlayış və fikirlər 76

§ 2. Siyasətdə məqsəd və mənafeələr	86
---	----

V FƏSİL

SİYASİ HAKİMİYYƏT

§ 1. Hakimiyyət - siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi və politoloji analizin obyektı kimi	90
§ 2. Hakimiyyətin nəzəri problemlərinin və konkret siyasi vəziyyətin analizi	99
§ 3. Siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi yolları. Hakimiyyətin legitimliyi	108

VI FƏSİL

SİYASİ ELİTA VƏ SİYASİ LİDERLİK

§ 1. Siyasi elita anlayışı	122
§ 2. Siyasi liderlik	137

VII FƏSİL

DÖVLƏT

§ 1. Dövlətin meydana gəlməsi	150
§ 2. Dövlətin funksiyaları və onun formaları	157
§ 3. Hüquqi dövlət	166

VIII FƏSİL

SİYASİ REJİMLƏR

§ 1. Siyasi rejimlər haqqında ümumi anlayış	171
---	-----

§ 2. Tutaritar və aftoritar rejimlər	173
--	-----

IX FƏSİL

SİYASİ PARTİYALAR

§ 1. Partiya anlayışı	177
§ 2. Partiyaların təsnifatı və funksiyaları	181
§ 3. Partiya sistemləri	185

X FƏSİL

DEMOKRATIYA

§ 1. Demokratiya anlayışı	190
§ 2. Demokratik prinsiplər	204

XI FƏSİL

PARLAMENT

§ 1. Parlament anlayışı	211
§ 2. Parlamentin formaları və fəaliyyəti	217

XII FƏSİL

SEÇKİ

§ 1. Seçki sistemi	219
§ 2. Referendum	232

XIII FƏSİL

SİYASİ ŞÜÜR VƏ SİYASİ MƏDƏNİYYƏT

- § 1. Siyasi şüür 236
§ 2. Siyasi mədəniyyət 246

XIV FƏSİL

SİYASİ İDEOLOGİYA

- § 1. Siyasi ideologiya anlayışı 257
§ 2. İdeoloji cərəyanlar 264

XV FƏSİL

SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏR

- § 1. Münaqişə sosial hadisədir 274
§ 2. Siyasi münaqişələr 282

XVI FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

- § 1. Beynəlxalq münasibətlər anlayışı 288
§ 2. Beynəlxalq siyasətin qlobal problemləri . . . 294

- Qeydlər 298
İstifadə edilmiş ədəbiyyat 337

**MƏHƏMMƏD ƏBDÜLƏZİZ OĞLU
TEYMURLU**

“POLİTOLOGİYA”

dərslik

(Azərbaycan dilində)

Texniki redaktoru:	Cəbrayıl Təhməzli
Korrektor:	Ruhəngiz İbişova
Kompyuter yığımı:	Turan Rəhimova
Dizayner:	Ərəstun Şamiloğlu
Rəssamı:	Bulud Qasimov

Yığılmağa verilmişdir: 24.07.2014;

Çapa imzalanmışdır: 08.09.2014;

Sifariş: 27; Şerti çap vərəqi: 17;

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$;

Tirajı: 300

Kitab hazır diapozitivlərdən istifadə olunaraq "CMZ-Poliqraf" nəşriyyatında yığılıb, səhifələnilib və çap olunmuşdur.